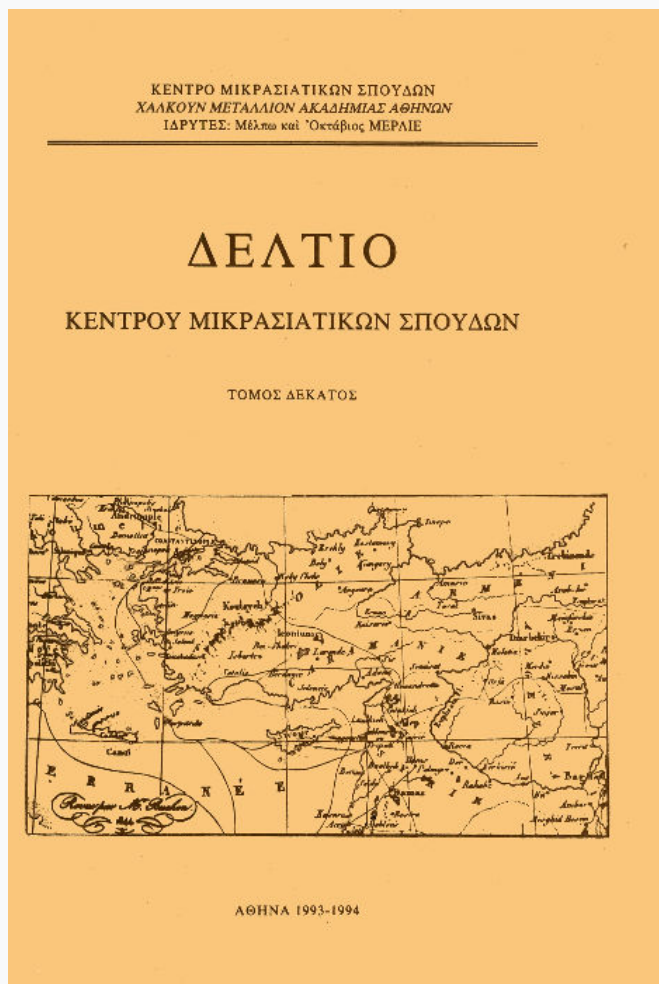

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 10 (1993)

Μεταναστεύσεις Ελλήνων στον Καύκασο κατά τον 19ο αιώνα

Άρτεμις Ξανθοπούλου-Κυριακού

doi: [10.12681/deltiokms.97](https://doi.org/10.12681/deltiokms.97)

Copyright © 2015, Άρτεμις Ξανθοπούλου-Κυριακού

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ξανθοπούλου-Κυριακού Α. (1993). Μεταναστεύσεις Ελλήνων στον Καύκασο κατά τον 19ο αιώνα. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 10, 91-172. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.97>

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΕΙΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΟΝ ΚΑΥΚΑΣΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Οι μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών από τις επαρχίες του Πόντου σε περιοχές του Καυκάσου και της 'Υπερκαυκασίας δεν είναι βέβαια άγνωστες στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία. Έχουν ήδη γραφτεί αρκετά για το φαινόμενο, το οποίο, όπως είναι γενικά αποδεκτό, απέκτησε, από τα μέσα του 19ου αιώνα και ως τις παραμονές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, χαρακτηριστικά. Οι πληροφορίες μας όμως προέρχονται κατά κανόνα από έμμεσες πηγές¹. Εξάλλου πολλές από τις πληροφορίες αυτές δεν περιέχουν έλεγμένα αριθμητικά δεδομένα ούτε αναφέρονται στις συνθήκες που ανάγκασαν τους κατοίκους να εγκαταλείψουν τις προγονικές τους εστίες. Οι περισσότερες κάνουν λόγο για τις προσπάθειες των μετοίκων να εγκατασταστούν στους χώρους των νέων εγκαταστάσεών τους στον Καύκασο². Σήμερα, τέλος, ή

1. Για λόγους οικονομίας, περιορίζομαι στις παλαιότερες αναφορές, από τις οποίες άλλωστε άντλούν και οι νεότεροι έρευνήτες: Περικλέους Τριανταφυλλίδη, *Η έν Πόντω ελληνική φυλή, ήτοι τα Ποντικά, ή προσετέθησαν και λόγοι τινές έν Τραπεζούντι εκφωνηθέντες*, Αθήνα 1866, σσ. 96, 100, 101, 126, του ίδιου, *Οι Φυγάδες, δράμα εις μέρη πέντε μετά μακρών προλεγομένων περι Πόντου*, Αθήνα 1870, σσ. 76-78, και Σάββα 'Ιωαννίδη, *Ιστορία και στατιστική Τραπεζούντος και της περι ταύτην χώρας, ως και τα περι της ένταυθα ελληνικής γλώσσης*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 253.

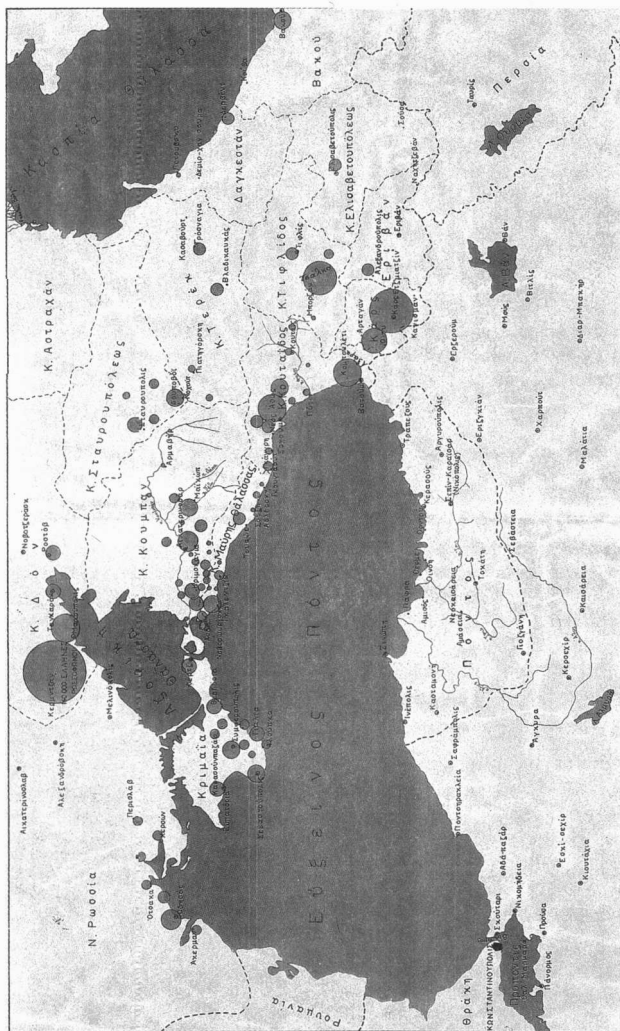
2. Βλ. ένδεικτικά Κωνσταντίνος Ν. Παπαμιχαλόπουλος, *Περιήγησις εις τόν Πόντον*, Αθήνα 1903, σσ. 222-223, και 'Ιωάννης Μ. Κάλφογλου, *Οι Έλληνες έν Καυκάσω*, Αθήνα 1908, σσ. 110-126, Αρχιμ. Πανάρετος Βαζελιώτης (Τοπαλίδης), «Οι Έλληνες του Καυκάσου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 30, 1910, σσ. 249-251, 295-297, 360-362, 377-378. Πρβλ. Θεολόγου Σ. Παναγιωτίδου, *Ο έν Ρωσία Έλληνισμός*, Αθήνα 1919, Γρηγορίου Τηλικίδη, «Ο έν Καυκάσω Έλληνισμός», *Ποντιακά Φύλλα* άριθ. 19-25, 1937-1938, passim, 'Ελευθερίου Παυλίδου, *Ο Έλληνισμός της Ρωσίας και τα 33 χρόνια του έν Αθήναις Σωματείου των έν Ρωσία Έλλήνων*, Αθήνα 1953, Στυλιανού Μαυρογένη, *Τό Κυβερνείον Κάρς του Άντικαυκάσου (Κάρσκαγια Ομπλαστ) και τό έν αυτόν Έλληνικόν στοιχείον κατά την περίοδον 1878-1920*, Θεσσαλονίκη 1963. 'Ιδιαίτερη, άνεμετάλλευτη μέχρι σήμερα, κατηγορία πηγών για την περιοχή του Καυκάσου άποτελούν τα χειρόγραφα του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Ένα μέρος του πλούτου

απόδοση κατά κανόνα των μετοικεσιών εκείνων στις καταπιέσεις των 'Οθωμανών δεν μπορεί να θεωρηθεί επαρκής, τουλάχιστον για όλες τις περιπτώσεις του 19ου αιώνα. Στο πρώτο λοιπόν μέρος της εργασίας αυτής θα προσπαθήσω να ανιχνεύσω τα ποικίλα αίτια που υπέβαλλαν το ιδιόμορφο εκείνο μεταναστευτικό φαινόμενο, καθώς επίσης και τους παράγοντες που συντελούσαν άλλοτε στην έξαρση και άλλοτε στην εκτόνωσή του³. Στο δεύτερο μέρος ('Επίμετρο) θα παρουσιάσω στατιστικά δεδομένα για τόν 'Ελληνισμό του Καυκάσου και θα τα σχολιάσω σε συνάρτηση με τα στοιχεία των στατιστικών πινάκων (άρθρ. 1-8), που παραθέτω στο τρίτο μέρος (Παράρτημα) της εργασίας. Στο Παράρτημα επίσης εκδίδω ένδεικτικά και όρισμένες από τις ελληνικές, αγγλικές και γαλλικές προξενικές εκθέσεις, που χρησιμοποιήσα στην εργασία.

Η έρευνά μου στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο στις εκθέσεις των εγκατεστημένων στην Τραπεζούντα 'Ελλήνων, Βρετανών και Γάλλων προξένων. Οί πηγές αυτές προσφέρουν ενδιαφέροντα (μολονότι όχι πάντοτε πλήρη) στοιχεία για τόν τόπο προέλευσης και τούς αριθμούς των μετακινούμενων ομάδων, για τα αίτια του εκπατισμού τους, τή στάση των όθωμανικών αρχών κ.λπ. Στηριζόμενοι εξάλλου στις εκτιμήσεις των συντακτών των προξενικών εκθέσεων μπορούμε να σταθμίσουμε ως ένα βαθμό τó μέτρο τού ενδιαφέροντος καθεμιάς από τις τρεις αυτές χώρες (και ιδιαίτερα τής 'Ελλάδας) για τó φαινόμενο. Παραμένει βέβαια ή έλλειψη των ρωσικών/σοβιετικών και των όθωμανικών/τουρκικών πηγών, μιá έλλειψη που άποτελεί έγγενή πιá δυσκολία για τή νεοελληνική ιστοριογραφία. Τήν έλλειψη των πηγών τής πρώτης ομάδας προσπάθησα να τήν καλύψω (στο μέτρο που επέτρεπαν οί δυνάμεις μου), αξιοποιώντας τις πληροφορίες που δημοσιεύτηκαν σε (δυσεύρετα συνήθως) έργα 'Ελλήνων τής Ρωσίας ή Γεωργιανών και Ρώσων έρευνητών. 'Από τις πληροφορίες αυτές άλλες είναι άμεσες (προέρχονται από τοπικά άρχεϊα ή από ρωσικά και πρώην σοβιετικά κρατικά άρχεϊακά κέντρα) και άλλες έμμεσες (στηρίζονται σε τοπικές παραδόσεις). 'Ασχετα πάντως από τήν προέλευση τού πληροφοριακού ύλικού της ή σχετική με τις ελληνικές εγκαταστάσεις στόν Καύκασο ρωσική και γεωργιανική βιβλιογραφία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για έναν ακόμη λόγο: για τó γεγονός

και τής σημασίας τους υπογραμμίζεται στις εργασίες τού Χρήστου Σαμουηλίδη, *Τό Χρονικό τού Κάργς*, 'Αθήνα, χ.χ. (1988) και τού Ι. Φ. Καζταρίδη, *Η «Έξοδος» των 'Ελλήνων τού Κάργς, 1919-1921*, Θεσσαλονίκη 1989 (άνέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία στόν Τομέα Νεότ. & Σύγχρ. 'Ιστορίας τού Α.Π.Θ.), άσχετα άν αυτές απέχουν χρονικά και μεθοδολογικά από τήν παρούσα μελέτη μου.

3. Ευχαριστώ έδώ τούς Καθηγητές τού Τμήματος 'Ιστορίας και 'Αρχαιολογίας τού 'Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ.κ. Χ. Γ. Πατρινέλη και Ι. Κ. Χασιώτη για τις μεθοδολογικές και βιβλιόγραφικές τους υποδείξεις. Τόν κ. Χασιώτη ευχαριστώ ιδιαίτερα και για τó πληροφοριακό ύλικό που έθεσε στη διάθεσή μου για τήν ιστορία τού Καυκάσου κατά τόν 19ο αιώνα, αλλά και για άρκετες χρήσιμες παρεμβάσεις του στην τελική δομή τής εργασίας μου.

ὅτι παρέμενε (μὲ λίγες ἐξαιρέσεις) οὐσιαστικά ἄγνωστη καὶ ἀνεκμετάλλευτη μέχρι σήμερα⁴. Τὴν ἔλλειψη ἐξάλλου τῶν μαρτυριῶν τῆς ὀθωμανικῆς πλευρᾶς προσπάθησα νὰ τὴν καλύψω ὥς ἕνα βαθμὸ μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἔμμεσων πληροφοριῶν ποὺ προσφέρουν οἱ ἀποστελλόμενες ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια ἐκθέσεις τῶν δυτικῶν κρατῶν, ἀλλὰ πάντοτε λαμβάνοντας ὑπόψη τὸν κίνδυνον τοῦ σχηματισμοῦ μιᾶς διαθλασμένης εἰκόνας γιὰ τὴ στάση τῶν ἄμεσα ἐνδιαφερόμενων δυνάμεων ἐναντι τῶν ἑλληνικῶν μεταναστεύσεων. Ἀπὸ τὴ διασταύρωση λοιπὸν τῶν νέων στοιχείων μὲ τὰ δεδομένα τῆς βιβλιογραφίας εἶναι δυνατόν νὰ σχηματιστεῖ μιὰ κάπως σαφέστερη εἰκόνα τοῦ φαινομένου, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξαχθοῦν ἐπίσης μερικὰ ἀσφαλῆ συμπεράσματα.

*

Παρὰ τὴ μακραίωνη παράδοση τῶν ἐπαφῶν τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου μὲ τοὺς λαοὺς τοῦ Καυκάσου, οἱ ἑλληνικὲς ἐγκαταστάσεις ἐκεῖ κατὰ τὴν πρώιμη Τουρκοκρατία δὲν μποροῦν γενικὰ νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς πυκνές. Αὐτὸ τοὐλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τὶς σωζόμενες σποραδικὲς μαρτυρίες, οἱ περισσότερες μάλιστα ἀπὸ τὶς ὁποῖες παραδόθηκαν χωρὶς σαφεῖς χρονικοὺς καὶ γεωγραφικοὺς προσδιορισμούς. Ἀκόμα καὶ γιὰ τὶς σχέσεις τῶν Ἑλλήνων μὲ τοὺς καυκασιανοὺς λαοὺς κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα οἱ διαθέσιμες, ἱστορικὰ διακριβωμένες εἰδήσεις μας εἶναι μᾶλλον ἱσχνές⁵. Οἱ περισσότερες ἀναφέρονται στὶς ἐπαφὲς τῶν Γεωργιανῶν Ὀρθοδόξων ἡγεμόνων μὲ μερικὰ μοναστικά κέντρα τοῦ τουρκοκρατούμενου Ἑλληνισμοῦ καὶ στὶς ἐπισκέψεις Πατριαρχῶν καὶ ἄλλων ἀνώτερων ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματῶν στὴν ἀνατολικὴ Γεωργία (Ἰβηρία, Kakheti-Kartli). Στὸ πλαίσιο αὐτῶν τῶν σχέσεων ἐντάσσονται οἱ ποικίλες (καὶ ὄχι πάντοτε ἐπάρκως τεκμηριωμένες) μαρτυρίες γιὰ τὴ δράση Ἑλλήνων στὸν Καύκασο, ὅπως π.χ. τοῦ Ἑλλήνα τυπογράφου Μιχαὴλ Στεφάνου, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, πῆγε —ὕστερα ἀπὸ σύσταση τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Χρυσάνθου (1707-1731) καὶ μὲ

4. Τὴ συλλογὴ τῶν ρωσικῶν καὶ γεωργιανικῶν πηγῶν (δημοσιευμένων καὶ μερικῶν ἀνέκδοτων) ἄρχισα κατὰ τὴν πρώτη μου ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ στὴ Δημοκρατία τῆς Γεωργίας (12 Αὐγούστου - 8 Σεπτεμβρίου 1991). Κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μου αὐτὴ ἐργάστηκα κυρίως στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη (Τμήμα Ἱστορίας τῆς Γεωργίας) καὶ στὸ Κεντρικὸ Κρατικὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τῆς Τιφλίδας. Ἡ ἐρευνά μου ἐγίνε στὸ πλαίσιο εἰδικοῦ προγράμματος γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς ἱστορίας τῶν ἑλληνικῶν μεταναστεύσεων στὶς χώρες τῆς πρώην Σοβιετικῆς Ἑνώσεως καὶ ἰδιαίτερα τῆς Ὑπερκαυκασίας, ποὺ πραγματοποιήθηκε μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς Γενικῆς Γραμματείας Ἀποδήμου Ἑλληνισμοῦ καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Καθηγητῆ κ. Ι. Κ. Χασιώτη. Τὰ πορίσματα τοῦ προγράμματος (στὸ ὁποῖο πῆρε ἐπίσης μέρος καὶ ὁ ἐρευνητὴς κ. Βλ. Ἀγτζίδης) πρόκειται σύντομα νὰ παρουσιαστοῦν σὲ εἰδικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὴ Γενικὴ Γραμματεία Ἀποδήμου Ἑλληνισμοῦ.

5. Μερικὲς πληροφορίες καὶ βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις (ποὺ χρειάζονται ὅμως ἔλεγχο) δίνει ὁ καλὸς γνώστης τῆς γεωργιανικῆς ἱστοριογραφίας τοῦ καιροῦ τοῦ Κάλφωγλου, *Οἱ Ἕλληνες*, σσ. 91-98.

τῇ φροντίδα τοῦ Ἑλλήνα ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας— στὴ Γεωργία στὰ χρόνια τῆς ἡγεμονίας τοῦ βασιλιᾶ τῆς Βαχτάγκ (Vahtag) ΣΤ΄ (1703-1724), καὶ ὅτι ἦταν αὐτὸς ποὺ εἰσήγαγε στὴ χώρα αὐτὴ τὴν τέχνη τῆς τυπογραφίας. Τὸ ἴδιο γενικὲς εἶναι καὶ οἱ πληροφορίες σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες τὴν ἴδια ἐκείνη ἐποχὴ εἶχαν πάει νὰ ἐργαστοῦν στὰ μεταλλεῖα τῆς περιοχῆς Alaverdi καὶ Ahtala (στὴ σημερινὴ Ἀρμενία) μερικοὶ Ἑλληνες μεταλλοτεχνίτες, ποὺ ὅμως τελικὰ ἀναγκάστηκαν νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν μέσα σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα⁶.

Κάπως περισσότερο συγκεκριμένες εἶναι οἱ ἐπαναλαμβανόμενες στερεότυπα ἀπὸ Γεωργιανούς, Ρώσους καὶ Ἑλληνες μελετητὲς ἀναφορὲς στοῦ σχεδίου τοῦ βασιλιᾶ τῆς ἀνατολικῆς Γεωργίας Ἡρακλῆ (Erekle) Β΄ (1744-1798) νὰ ἐπανεργονοποιήσει, κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰώνα, τὰ ἴδια χρυσωρυχεῖα καὶ ἀσημωρυχεῖα τῆς Ἀχτάλας, προσελκύνοντας κι αὐτὸς ἐκατοντάδες ἔμπειρους Ἑλληνες μεταλλωρύχους ἀπὸ τὴ γειτονικὴ ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς περιοχὲς τοῦ Gümüşane (Ἀργυρούπολη) καὶ τοῦ Ἐρζερούμ (Θεοδοσιούπολη)⁷. Φαίνεται ἐπίσης ὅτι ὁ ἴδιος ἡγεμόνας, ἐνθαρρυνόμενος καὶ ἀπὸ τὴ ρωσικὴ ὑποστήριξη κατὰ τὴ διάρκεια καὶ λίγο μετὰ τὸ Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1768-1774, ἐπιδίωξε νὰ ἐνισχύσει τὴν ἐξουσία του στὶς περιοχὲς αὐτὲς —τὶς ὁποῖες εἶχε πρόσφατα ἀνακτήσει ἀπὸ τοὺς ὧς τότε κυρίαρχους Πέρσες—, ἐγκαθιστώνοντας ἐκεῖ χριστιανικοὺς πληθυσμούς. Ὡστόσο, καὶ αὐτὴ ἡ μετεγκατάσταση Ἑλλήνων μεταλλωρύχων στὴ Γεωργία ἀποδείχτηκε σύντομα ἐπισφαλῆς καὶ ἐπικίνδυνη: Παρὰ τὶς συμφωνίες τους μὲ τοὺς Γεωργιανούς (στὴ συνθήκη τοῦ Georgievsk, τὸ 1783), οἱ Ρῶσοι τελικὰ ἐγκατέλειψαν πρὸς στιγμὴν τὰ σχέδιά τους γιὰ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις στὴν Ὑπερκαυκασία, ἀφήνοντας ἔτσι ἀνοιχτὸ καὶ πάλι τὸ δρόμο σὲ ἐπανεπιλημμένες ἀντεπιθέσεις τῶν Περσῶν. Οἱ ἀντεπιθέσεις αὐτὲς —ποὺ κορυφώθηκαν μὲ τὴ σφαγὴ τῶν κατοίκων τῆς Τιφλίδας στὰ 1795— εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὸν ἀποδεκατισμὸ καὶ τὴν αἰχμαλωσία πολλῶν Ἑλλήνων μεταλλωρύχων καὶ τῶν οἰκογενειῶν τους (κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐπιδρομῶν τοῦ Omar Khan, στὰ 1785, καὶ κυρίως τοῦ Agha Mohammad Kahn Qajar, στὰ 1795), τὴν καταστροφὴ τῶν μεταλλείων καὶ τὴν ἐρήμωση τῆς περιοχῆς⁸.

6. Κάλφουλου, *δ.π.*, σσ. 98-99. Πλούσιο ὕλικό τῶν γεωργιανικῶν καὶ ρωσικῶν ἀρχείων σχετικὸ μὲ τὴν ἱστορία τῶν Ἑλλήνων τοῦ Καυκάσου κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ συνέλεξε καὶ ἐπεξεργάζεται ὁ ἱστορικὸς S. Angelon (Σωκράτης Ἀγγελίδης). Ἡ ἐργασία αὐτὴ θὰ παρουσιάσει σύντομα, ὅπως μὲ διαβεβαίωσε ὁ ἴδιος.

7. Ὁ Κάλφουλου, *Ὁ Ἀποικὸς, ἦτοι αἱ ἐν Νοτίῳ Ρωσσίᾳ καὶ Καυκάσῳ ἑλληνικαὶ ἀποικίαι καὶ αἱ ἄλλοτε διαλύμνασαι ἑλληνικαὶ ἐπισκοπαί, ἀρχιεπισκοπαὶ καὶ μητροπόλεις*, Βατοῦμ 1919, σ. 78, ὑπολογίζει σὲ 5.000 τοὺς Ἑλληνες ποὺ ζοῦσαν στὶς μεταλλοφόρες περιοχὲς τὸ 1785, ἐνῶ ὁ Βαζελιώτης, «Οἱ Ἑλληνες τοῦ Καυκάσου», σ. 250, κάνει λόγο γιὰ ἐγκατάσταση τὸ 1795 σὲ χωρὶς τῆς περιοχῆς τῆς Τιφλίδας 500 ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν.

8. Τὶς πληροφορίες τῶν παλαιῶν Γεωργιανῶν χρονικογράφων γιὰ τὴ μετοικεσία τῶν Ἑλλή-

Με τὸ πέρασμα, ὥστόσο, στὸν 19ο αἰώνα, τὸ κυριαρχικὸ καθεστῶς στὴν περιοχὴ ἄλλαξε καὶ πάλι. Οἱ Ρῶσοι, ἀφοῦ πρῶτα πρόσφεραν τὴν προστασίαν τοὺς στὸ βασιλεῖο τῆς ἀνατολικῆς Γεωργίας Γεώργιο ΙΒ΄, ἔσπευσαν, μετὰ τὸ θάνατό του, νὰ προσαρτήσουν χωρὶς προσχήματα τὸ κράτος του στὴ ρωσικὴ ἐπικράτεια (1801)⁹. Οἱ νέοι κυρίαρχοι ἐπανάλαβαν — συστηματικότερα τῶρα — τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν ἐπαναλειτουργία τῶν μεταλλείων μὲ τὴ βοήθεια Ἑλλήνων τεχνιτῶν ἀπὸ τὶς περιοχὲς Κάρς καὶ Μούς¹⁰. Σύμφωνα μὲ τοπικὲς παραδόσεις, στὸ ἄλλοτε «ταταρικὸ» (ἄζερικὸ) χωριὸ Μισχάνα τοῦ Alaverdi ἐγκαταστάθηκαν τὴν ἐποχὴ αὕτῃ 50 οἰκογένειες Ἑλλήνων μεταλλωρύχων, οἱ ὁποῖοι ἀπέκτησαν ἀμέσως δική τους ἐκκλησία καὶ σχολεῖο¹¹.

νων μεταλλωρύχων στὴν Ἀχτάλα παρουσιάζει συνοπτικὰ ὁ W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, Νέα Ὑόρκη 1932 (ἐπανάκδ. 1971), σ. 201 καὶ σημ. 4. Σχολιασμὸ τῶν πληροφοριῶν τῶν γεωργιανικῶν πηγῶν εἶχε κάνει ἤδη ὁ Κάλφογλου, *Οἱ Ἑλλήνες*, σσ. 100-102, καὶ ὁ Βαζελιώτης, *δ.π.*, σ. 250, ὅπου ἀναφορὰ καὶ στὴν αἰχμαλωσίαν ἐνὸς εἰδικὰ χειροτονημένου γιὰ τοὺς Ἑλλήνες τῆς περιοχῆς ἐκεῖνης (Ἀχταλείας) ἐπισκόπου, τοῦ Σωφρονίου. Βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Σωφρόνιο δίνει ὁ Ἐπαμ. Κυριακίδης, *Βιογραφίαι τῶν ἐκ Τραπεζοῦντος καὶ τῆς περὶ αὐτὴν χώρας ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρις ἡμῶν ἀκμασάντων λογίων*, Ἀθήνα 1897, σ. 142, καί, περισσότερο, ὁ Κάλφογλου, *Οἱ Ἑλλήνες*, σ. 108, καὶ Ὁ Ἀποικος, σσ. 79-80. Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀχτάλας βλ. καὶ τὴν πρὶο κάτω σημ. 11. Γιὰ τὶς ἀλλαγὲς κυριαρχίας στὶς χῶρες αὐτές, βλ. George A. Bournoutian, *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1828. A Political and Socioeconomic Study of the Khanate of Erevan on the Eve of the Russian Conquest*, Malibu, California 1982, σσ. 10, 28, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία.

9. Οἱ ρωσικὲς προσαρτήσεις γεωργιανικῶν ἐδαφῶν συνεχίστηκαν καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια μὲ τὴν κατάληψη τῆς Μιγκρελίας, τὸ 1803, καὶ τῆς Ἱμερετίας, τὸ 1804. Γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ καὶ τὶς ἀναστατώσεις ποὺ προκάλεσαν οἱ ἀντιρωσικὲς κινήσεις τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Γεωργιανοῦ βασιλεῖα, Ἀλεξάνδρου, καὶ οἱ ἀντεπιθέσεις τῶν Περσῶν, βλ. Allen, *δ.π.*, σσ. 215-216. Πρβλ. καὶ David Marshall Lang, *A Modern History of Soviet Georgia*, Νέα Ὑόρκη 1962, σσ. 42 κ.ἐ. Γιὰ τὴ σταδιακὴ ἐπικράτηση τῶν Ρώσων στὴ Γεωργία ἀναλυτικότερη (προπόντων οὐ ζητήματα ἀναδιοργάνωσης τῆς χώρας) εἶναι ἡ ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ L. H. Rhineland, *The Incorporation of the Caucasus into the Russian Empire: The Case of Georgia, 1801-1854*, Πανεπιστ. Columbia, 1972 (φωτοτυπ. ἔκδ. 1992). Γιὰ ἕναν πρόχειρο προσανατολισμὸ βλ. Firuz Kazemzadeh, «Russian Penetration of the Caucasus», στὸ *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, ἐπιμ. T. Hunczak, N. Brunswick, N.J., 1974, σσ. 239-263.

10. Κάλφογλου, *Οἱ Ἑλλήνες*, σ. 102. Πρβλ. καὶ S. Kaukhchishvili, «Istoriya poseleniya grekov v Gruzii» (Ἱστορία τῆς ἐγκατάστασης τῶν Ἑλλήνων στὴ Γεωργία), *Trudy Kutaiskogo Gosudarstvennogo Pedagogicheskogo Instituta im. «A. Tsulukidze»*, τόμ. 4 (Kutaj 1942), σ. 1 (ἀνὰτ.).

11. S. Angelon (Σωκράτης Ἀγγελίδης), *Iz istorii Grekov Gruzii* (Ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν Ἑλλήνων τῆς Γεωργίας), Τιφλίδα 1990, σ. 4, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι γιὰ τὶς θρησκευτικὰς τοὺς ἀνάγκες οἱ Ἑλλήνες εἶχαν φέρει στὸ χωριὸ τοὺς δύο ἱερεῖς (ποὺ ὑπᾶγονταν στὴν ἐποπτεία τοῦ Ἑλληνορθόδοξου ἐπισκόπου Ἀχταλείας) καὶ ὅτι στὸ σχολεῖο τοὺς διδασκόνταν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα. Γιὰ τοὺς ἐπισκόπους καὶ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀχταλείας (ἡ ὁποία ὑπαγόταν στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο), καθὼς ἐπίσης καὶ γιὰ τὶς ἑλληνικὲς καὶ γεωργιανικὲς παραδόσεις γιὰ τὴν ἱδρυση τῆς ἑλληνικῆς μονῆς τῆς Ἀχτάλας, βλ. Κάλφογλου, *δ.π.*, σσ. 106-110. Πρβλ. καὶ ὅσα γράφει ὁ ἴδιος, Ὁ Ἀποικος, σσ. 75-81. Ἡ ἐπισκοπὴ Ἀχταλείας καταργήθηκε τὸ 1827, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἐπισκόπου τῆς Ἰωακείμ (1802-1827): Κάλφογλου, *Οἱ Ἑλλήνες*, σσ. 109-110, καὶ Ὁ Ἀποικος, σσ. 80-81. Πρβλ. καὶ τὴν πρὶο πάνω σημ. 8.

Οι ίδιες παραδόσεις αναφέρονται και στα αίτια της διάλυσης του χωριού (που την αποδίδουν στην οικονομική εξαθλίωση των κατοίκων εξαιτίας της χαμηλής τιμής του εξαγόμενου χαλκού) και της διασποράς των Έλλήνων κατοίκων του στα γειτονικά χωριά Kogos, Jagdan, Achkhuan και Bendik, όπου άφοσιώθηκαν πιά στην καλλιέργεια της γης¹².

Οι περιπέτειες αυτές των Έλλήνων μετοίκων του Alaverdi δὲν ἀνέκοψαν ἐντελῶς τις μετακινήσεις χριστιανικῶν πληθυσμῶν ἀπὸ τὸν Πόντο πρὸς τὸν Καύκασο¹³. Φαίνεται μάλιστα ὅτι οἱ Ρῶσοι, στὴν προσπάθειά τους νὰ κατοχυρώσουν τὴν κυριαρχία τους στὰ ὑπερκαυκασιανικά τους ἐδάφη καὶ νὰ ἐπεκταθοῦν στὴ συνέχεια πρὸς τὰ νοτιοανατολικά, ἐνθάρρυναν τὴν ἐγκατάσταση χριστιανικῶν πληθυσμῶν στὴ Γεωργία. Αὐτὸ ὑποδηλώνει ἡ συγκρότηση, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1806-1812, εἰδικῆς «Ἐπιτροπῆς Μετοικεσίας» χριστιανῶν στὸν Καύκασο. Ἡ ἐπιτροπὴ αὐτὴ ἐμφανίζεται νὰ ἐργάζεται στὴν Τιφλίδα τὸ 1810, καταστρώνοντας σχέδια γιὰ τὸν ἐποικισμό μὲ χριστιανικὸ πληθυσμὸ ἀπὸ τὴν Ὁθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ τὸ ἱρανικὸ Ἀζερμπαϊτζάν τῶν πρόσφατα κατακτημένων περιοχῶν τοῦ Poti καὶ τοῦ Akhaltzike. Ὡστόσο, τὰ σχέδια αὐτὰ ναυάγησαν, ἐπειδὴ στὸ μεταξὺ οἱ Ὁθωμανοὶ κατάφεραν, ἐκμεταλλευόμενοι τὶς δυσκολίες τῶν ἀντιπάλων τους ἐξαιτίας τῆς εἰσβολῆς τοῦ Ναπολέοντα στὴ Ρωσία (1812), νὰ ἀνακαταλάβουν τὶς ὑπὸ ἐποικισμὸ περιοχές. Αὐτὸ δὲν ἐμπόδισε τὴν «Ἐπιτροπὴ Μετοικεσίας» νὰ προωθήσει τὸ πρόγραμμά της μετὰ τὴ λήξη τοῦ πολέμου μὲ τὴν ἐγκατάσταση χριστιανῶν ἐποίκων βορειότερα τῶν ρωσοτουρκικῶν συνόρων. Στὸ πλαίσιο ἴσως τοῦ προγράμματος αὐτοῦ ἐγκαταστάθηκαν, κατὰ τὸ 1813-1814, στὸ γεωργιανικὸ χωριὸ Τσιντσκάρ, 95 ἑλληνικὲς οἰκογένειες, ποὺ εἶχαν περάσει στὰ ρωσοκρατούμενα ἐδάφη προερχόμενες ἀπὸ τὴν περιοχὴ Πασέν (μεταξὺ Κἄρς καὶ Ἐρζερούμ)¹⁴. Εἶναι φανερό ὅτι μὲ τὴ θέσπιση τῆς εἰδικῆς αὐτῆς ὑπηρεσίας γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν ἐποικισμῶν ἐγκαινιάστηκε ἓνα μακροπρόθεσμο καὶ πολυδιάστατο πρόγραμμα τῆς

12. Angelov, *δ.π.*, σ. 4.

13. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ τὸ γεγονός ὅτι πολλὰ ἀργότερα (στὰ 1914), ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Ε. Βενιζέλου στὸν Καύκασο γιατρός Ι. Ε. Κουτσοδημήτρης ἐπισημαίνει τὴν παρουσία 250 ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν στὸ ὄρεινὸ χωριὸ «Σαναάν ἢ Ἀλλά-Βερντή», οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ποῖες ἀποζοῦσαν ἀπὸ τὴν ἐργασία τους στὰ μεταλλεῖα χαλκοῦ τῆς περιοχῆς· βλ. Κων. Κ. Παπουλίδης, «Ὁ Ἐλ. Βενιζέλος καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ Καυκάσου τὸ 1914», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 3 1989, σ. 146. Τὸ Σαναάν εἶναι ἴσως παραφθορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ χωριοῦ Μισχάνα, τὸ ὁποῖο μᾶλλον θὰ συγχωνεύθηκε στὸ μεγαλύτερό του Alaverdi («Ἀλαβέρτσκοε», ὅπως ἀναφέρεται στὸν πίνακα 6, στὸ τέλος τῆς παρούσας ἐργασίας). Πρβλ. καὶ ὅσα ἐνδιαφέροντα ἀναφέρονται ἀπὸ Μ. Μαραβελάκη - Ἀπ. Βακαλόπουλο (*Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1955, σσ. 106-107, γιὰ τὴν ἐγκατάστασιν στὸ Ἀλλαβερντί (μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ) Ἑλλήνων μεταλλουργῶν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀργυρουπόλεως.

14. Irina Garakanidze, «Istoriya pereseleniya Grekov v Gruzii XVIII-XIX v.v.» («Ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν μετοικεσιῶν στὴ Γεωργία), στὸ συλλογικὸ ἔργο *Greki v Gruzii*, Τιφλίδα 1990, σσ. 52-53. Πρβλ. καὶ Παράρτημα Β', πίν. 3.

Ρωσίας για τη σταδιακή αλλαγή του εθνολογικού χάρτη των νέων της κτήσεις. Μπορούμε να πούμε ότι το πρόγραμμα αυτό πραγματοποιήθηκε μέσα σε διάστημα ενός αιώνα περίπου, από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα ως τις παραμονές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Πληροφορίες για μετοικεσίες από τόν Πόντο προς τις νέες ρωσικές κτήσεις της Ύπερκαυκασίας έχουμε επίσης και για τις αρχές της δεκαετίας του 1820 και συγκεκριμένα στα 1821-1823. Οι μετοικεσίες αυτές, που είναι τεκμηριωμένες από διάφορες πηγές, θα πρέπει βέβαια να οφείλονται στην τεταμένη κατάσταση που επικρατούσε τότε σε ολόκληρη τη ζώνη των τουρκο-ρωσικών συνόρων εξαιτίας των συνεχών αλλαγών στο κυριαρχικό καθεστώς της περιοχής και τις αλληλέπληλες εξεγέρσεις των μουσουλμανικών πληθυσμών της Ύπερκαυκασίας εναντίον των νέων κυριάρχων¹⁵. Σε ό,τι όμως αφορά τους Έλληνες δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί και το άρνητικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί εναντίον τους εξαιτίας της Έλληνικής Επανάστασης. Παρά τις σχετικές παραδόσεις σύμφωνα με τις οποίες ο Τούρκος διοικητής της Τραπεζούντας και οι τοπικοί ντερεμπέδες δεν έφαρμοσαν τις σουλτανικές διαταγές για αντίποινα σε βάρος των Ελλήνων, ήταν συνηθισμένο φαινόμενο οι μεμονωμένες πράξεις εναντίον τους και η με πικίλους τρόπους καταδυνάστευσή τους¹⁶. Δεν αποκλείεται μάλιστα όρισμένοι, άμυνόμενοι, να αντέδρασαν επίσης και βίαια. Ρωσικά έγγραφα του 1822 αναφέρονται στις άκαρπες παραστάσεις των Όθωμανών προς τόν στρατιωτικό διοικητή των γεωργιανικών κτήσεων κόμη Α. Ρ. Ερμόλοβ (1816-1826), να τους παραδώσει τούς Έλληνες που είχαν καταφύγει πρόσφατα εκεί¹⁷. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει, κατά τη γνώμη μου, ότι οι φυγάδες είχαν προφανώς εμπλακεί σε κάποιες μορφής δυσάρεστες καταστάσεις πριν εγκαταλείψουν τις εστίες τους. Την ίδια περίπου εποχή και συγκεκριμένα στα 1822-1823 κατέφθασαν στο Τσιντσαρό —και ύστερα από περιπετειώδες ταξίδι— άλλες 100 ελληνικές οικογένειες, προερχόμενες από την περιοχή της Άργυρούπολης. Δύο χρόνια αργότερα έφθασαν από την περιοχή του Έρζερούμ

15. Βλ. πρόχειρα Μ. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923*, Λονδίνο 1966, σσ. 59-60, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

16. Βαζελιώτη, «Οι Έλληνες του Καυκάσου», σ. 295, και του ίδιου (Άρχιμανδρίτου Παναρέτου Τοπαλίδου), *Ο Πόντος ανά τους αιώνες*, Δράμα 1927, σσ. 108-111, όπου γίνεται λόγος, μεταξύ άλλων, και για τις χρηματικές θυσίες στις οποίες υποβλήθηκαν οι Έλληνες για να αποφύγουν τα τουρκικά αντίποινα σε βάρος τους. Σύντομη αναφορά στο ίδιο θέμα κάνει ο Δ. Οδ. Λαμπιδής, «Η Τουρκοκρατία στο μικρασιατικό Πόντο. Μέρος δεύτερο: Προς την εξοικεία (1820-1922)», *Άρχεϊον Πόντου* 34, 1977-1978, σσ. 58-59.

17. Ο Ερμόλοβ, αντιστρέφοντας τις όθωμανικές απαιτήσεις, κατηγόρησε τούς Τούρκους ότι βοηθούσαν τούς επαναστατημένους κατά των Ρώσων πληθυσμούς της Γκουρίας και της Ίμερετίας. Για το ζήτημα αυτό βλ. Kaukhchishvili, *δ.π.*, σ. 3, όπου αναφορά σε επιστολή του Ερμόλοβ προς τόν Ύπουργό Έξωτερικών Nesselrode της 22 Φεβρουαρίου 1822. Για τόν Ερμόλοβ και την πολιτική του στόν Καύκασο, βλ. Μ. Whittock, «Ermolov, Proconsul of the Caucasus», *The Russian Review* 18, 1959, σσ. 105-113.

άλλες 15 οικόγένειες, τις οποίες ακολούθησαν μερικές ακόμα στα άμεσως επόμενα χρόνια¹⁸.

Οι περιπτώσεις αυτές —που ήταν μάλλον σποραδικές και αριθμητικά μειωμένες— θα αυξηθούν άμεσως μετά το τέλος του Ρωσοπερσικού (1826-1827) και κυρίως του έπακολουθήσαντος Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1828-1829¹⁹. Είναι μαρτυρημένο από πολλές πλευρές ότι στο τέλος του καλοκαιριού του 1829, με τη λήξη των δύο πολέμων, ένα σημαντικό τμήμα του χριστιανικού πληθυσμού (έλληνικού και αρμενικού) των περιοχών της 'Αργυρούπολης και του 'Ερζερούμ ακολούθησε τα αποχωρούντα ρωσικά στρατεύματα προς τα ανατολικά. Αυτό έγινε άρχικα επειδή οι Έλληνες και οι 'Αρμένιοι της περιοχής είχαν βοηθήσει άπροκάλυπτα τους Ρώσους κατά την προέλασή τους προς το 'Ερζερούμ²⁰, και τώρα αντιμετώπιζαν πραγματικά τα αντίποινα των 'Οθωμανών²¹. Οι φόβοι αυτοί ήταν απόλυτα δικαιολογημένοι: 'Αμέσως μετά την αποχώρηση των Ρώσων ή 'Αργυρούπολη λεηλατήθηκε άγρια, γεγονός που ανάγκασε τους χριστιανούς κατοίκους, με τον 'Ορθόδοξο μητροπολίτη τους, να καταφύγουν πανικόβλητοι πρώτα στα γύρω δάση και στη συνέχεια σε άλλα ασφαλέστερα μέρη²². Για τους 'Αρμένιους η κατάσταση ήταν ακόμα χειρότερη, επειδή αρκετές χιλιάδες όμοιοθνήεις τους των υπερκαυκασιανικών κτήσεων της Ρωσίας είχαν καταταγεί στον τακτικό ρωσικό στρατό και είχαν πολεμήσει στις προφυλακές του²³.

'Η άφιξη φυγάδων ή μεταναστών από τα όθωμανικά στα ρωσοκρατούμενα

18. Angelov, *δ.π.*, σσ. 4-5, όπου και ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη φυγή και την οργάνωση της ζωής των μετοίκων στη νέα τους πατρίδα. Πρβλ. Garakanidze, *δ.π.*, και Παράρτημα Β', πίν. 3.

19. 'Η πληροφορία του Βαζελιώτη, *δ.π.*, σ. 295, ότι μετά το 1821 άρχισαν τα δεινά των 'Ελλήνων του Πόντου, που τότε ανάγκασαν να εκπατριστούν, είναι πιθανή, αλλά είναι γενική και χρειάζεται επαλήθευση.

20. Felix F'onton, *La Russie dans l'Asie Mineure ou campagne du Maréchal Paskevitch en 1828 et 1829, précédée d'un tableau du Caucase*, Paris 1840, σσ. 503-504 και σημ. 1 της σσ. 503, όπου παραστατική περιγραφή της υποδοχής των ρωσικών στρατευμάτων από τους Έλληνες της 'Αργυρούπολης. Βλ. και τη διήγηση του υπερήλικα Παύλου 'Αντώνογλου, μετανάστη από το 'Ερζερούμ στην Τσάλκα (1829), στού Κάλφογλου, *δ.π.*, σσ. 121-122. Πρβλ. Τριανταφυλλίδης, *Ποντικά*, σσ. 100, 121-122, και του ίδιου, *Οι Φυγάδες*, σσ. 76-77. 'Η παράδοση όμως που θέλει τους Έλληνες να συμπράττουν με τα ρωσικά στρατεύματα (όπως και οι 'Αρμένιοι) με ειδικά συγκροτημένο σώμα, χρειάζεται επαλήθευση. Για την προέλαση των δυνάμεων του στρατηγού I. F. Paskevich προς το 'Ερζερούμ βλ. W. E. D. Allen - Paul Muraroff, *Caucasian Battlefields*, Cambridge 1953, σσ. 39-41.

21. Πρβλ. όσα αναφέρει σε έκθεσή της (26 Μαΐου 1830) ή 'Επιτροπή Μεταναστεύσεως Χριστιανών από την Τουρκία στις έντοές των όριών του ρωσικού έδάφους περιοχές» στού Kauchchishvili, *δ.π.*, σ. 4.

22. Σύμφωνα με πληροφορία του Τριανταφυλλίδη, *Ποντικά*, σ. 100. Πρβλ. Π. Β. Σαλλαπασίδη, «Οι Ρώσοι στην 'Αργυρούπολη στα 1828», *Ποντιακά Φύλλα*, τεύχ. 12, Φεβρ. 1937, σ. 78.

23. Βλ. σχετικά Manuel Sarkisyanz, *A Modern History of Transcaucasian Armenia*, Leiden 1975, σσ. 38-40. Πρβλ. Crist. J. Walker, *Armenia. The Survival of a Nation*, Λονδίνο 1980, σσ. 52-54.

καυκασιανικά εδάφη προκάλεσε την επαναδραστηριοποίηση της παλιάς «Επιτροπής Μετοικεσίας» για την οποία μιλήσαμε πιο πάνω. Δεν αποκλείεται ή «Επιτροπή εκείνη να είχε διαλυθεί κατά τη διάρκεια των αλληπάλληλων πολέμων. Η έκδοχή αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι οι πρώτες εκθέσεις της όμνυμης μεταπολεμικής πιά «Επιτροπής Μετοικεσίας» είναι μεταγενέστερες των εκκλήσεων του διαδόχου του Ερμόλον, στρατηγού Paskevich, προς τον κυβερνήτη της Τιφλίδας (7 Σεπτεμβρίου 1829) και τον τσάρο Νικόλαο Α' (10 Οκτωβρίου 1829), με τις οποίες ζητούσε να ληφθεί κάποια πρόνοια για τους Έλληνες μετανάστες, που είχαν άρχισει να καταφθάνουν στη Γεωργία από τον Σεπτέμβριο του 1829²⁴. Η επιχειρηματολογία άλλωστε που χρησιμοποιεί ο Paskevich στα ύπομνήματά του (τονίζει ιδιαίτερα την υποστήριξη που είχαν προσφέρει οι χριστιανοί στα ρωσικά στρατεύματα εισβολής) κάνουν σαφή την πρόθεσή του να συγκινήσει τις αρχές. Βάσιμα λοιπόν μπορεί να υποστηριχθεί ότι στην περίπτωση αυτή δεν εϋθύνονταν οι Ρώσοι για το μεταναστευτικό πυρετό που είχε καταλάβει τους χριστιανικούς πληθυσμούς της ενδοχώρας του Πόντου, Αρμενίους και Έλληνες, κατά την περίοδο αυτή.

Θά πρέπει πάντως να σημειωθεί εδώ ότι ο αριθμός των Ελλήνων που πέρασαν στα πρώτα χρόνια μετά το Ρωσοτουρκικό πόλεμο στον Καύκασο ήταν γενικά περιορισμένος, και όπωσδήποτε ασύγκριτα μικρότερος του αριθμού των Αρμενίων. Τα στοιχεία που διαθέτουμε κάνουν λόγο για εκατοντάδες και λίγες χιλιάδες μόνον Έλληνες μετανάστες²⁵, ενώ για τις αρμενικές μετοικεσίες οι αριθμοί κινούνται στις δεκάδες χιλιάδες. Οι Αρμένιοι μετακινήθηκαν προς τα πρόσφατα κατακτημένα χανάτα του Εριβάν και του Ναχitseβάν, τόσο από την πλευρά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όσο και από την πλευρά της Περσίας. Οι αρμενικές μετοικεσίες —που συνδυάστηκαν με αντίστροφη έξοδο από τις νέες ρωσικές κτήσεις δεκάδων χιλιάδων μουσουλμάνων προς την Περσία και κυρίως προς την Οθωμανική αυτοκρατορία— άλλαξαν ριζικά μέσα σε λίγα χρόνια την εθνικο-θρησκευτική σύνθεση των περιοχών²⁶. Οι Αρμένιοι εξάλλου μετακινούνταν (τουλάχιστον μετά το τέλος των δύο πολέμων) ύστερα από ειδικές συμφωνίες μεταξύ των τριών γειτονικών κρατών. Οι συμφωνίες αυτές εφαρμόστηκαν συστηματικότερα μεταξύ της Ρωσίας και της Περσίας, επειδή οι εκεί ανταλλαγές

24. Kaukhchishvili, *δ.π.*, σ. 4.

25. Βλ. τους πίν. 1-3 του Παραρτήματος της εργασίας αυτής, όπου οι αριθμοί των Ελλήνων που εγκαταστάθηκαν στα χωριά της Τσάλκας στα 1829-1830.

26. Ός το 1826 ο αρμενικός πληθυσμός των επαρχιών αυτών έφτανε μόλις στο 20% έναντι 80% μουσουλμάνων ποικίλων εθνοτήτων. Στα 1832 τα ποσοστά ανατράπηκαν: οι Αρμένιοι έφτασαν το 50% του συνολικού πληθυσμού: George A. Bournoutian, «The Ethnic Composition and the Socio-Economic Condition of Eastern Armenia in the First Half of the Nineteenth Century», στο συλλογικό έργο *Transcaucasia. Nationalism and Social Change*, επιμ. Ronald Grigor Suny, Ann Arbor 1983, σσ. 69-86.

πληθυσμών είχαν προβλεφθεί στη Συνθήκη του Τουρκμέντσαϊ του 1828²⁷.

Αντίθετα, οι Έλληνες έφευγαν από τις πατρίδες τους με δική τους πρωτοβουλία. Οι πρώτες ομάδες (85 οικογένειες μεταλλωρύχων), με επικεφαλής τον Θεόδωρο Ζαμενόπουλο, πέρασαν στη ρωσική επικράτεια το καλοκαίρι του 1829, με άδεια που τους είχε εξασφαλίσει ο στρατηγός Paskevich και με τη συνοδεία Ρώσου αξιωματικού, που είχε την ευθύνη της συντήρησης και ασφάλειάς τους σε όλη τη διάρκεια του επίμονου ταξιδιού τους. Η διαδρομή που ακολούθησαν ήταν πρώτα προς το Κάρς, στη συνέχεια προς το Gumri (όπου ήταν εγκαταστημένο και το λοιμοκαθαρτήριο) και από εκεί προς την Τιφλίδα. Εκεί έμειναν όρισμένες μόνο οικογένειες. Οι περισσότεροι προχώρησαν —μέσω της οδού Koda-Katerinfeld-Sindlara-Τσάλκα— προς το χωριό Τσιντσακάρ της Τσάλκας, όπου και εγκαταστάθηκαν (60 οικογένειες, συνολικά 396 ψυχές)²⁸. Μετά το τέλος του πολέμου οι μετοικεσίες έγιναν κάπως πιο οργανωμένες. Από την άνοιξη του 1830 άρχισαν να πυκνώνουν οι αποστολές στην Τιφλίδα εκπροσώπων ελληνικών οικογενειών από τις περιοχές Έρζερούμ και Άργυρούπολης. Οι εκπρόσωποι αυτοί ήταν εξουσιοδοτημένοι να διερευνήσουν τους δρους εγκατάστασης των συμπατριωτών τους στη Γεωργία. Ήταν άλλωστε ή εποχή που οι ρωσικές αρχές αποφάσισαν (Μάιος 1830) να προσφέρουν για πρώτη φορά οικονομική βοήθεια (7.345 χρυσά ρούβλια συνολικά) στους πρώτους μετοίκους του 1829²⁹.

Φαίνεται ότι το χωριό Τσιντσακάρ είχε οριστεί ως προσωρινός σταθμός των Ελλήνων. Από εκεί, καθώς άρχισε να αυξάνεται ο αριθμός τους λόγω και της συνεχιζόμενης άφιξης νέων επήλυδων, διασκορπίστηκαν στα υπόλοιπα χωριά της Τσάλκας³⁰. Η επιλογή της Τσάλκας υπαγορεύτηκε από το γεγονός ότι τα χωριά της περιοχής είτε ήταν εγκαταλειμμένα για διάφορους λόγους (ασφάλειας κυρίως) από τους κατοίκους τους (από τον 18ο κιόλας αιώνα), είτε κατοικούνταν περιστασιακά από Τατάρους νομάδες. Σε όρισμένες περιπτώσεις οι Έλληνες έποικοι δημιουργούσαν έντελως καινούριους

27. Οι Άρμένιοι (Άποστολικοί και Καθολικοί), που ήθελαν να εγκαταλείψουν το όθωμανικό έδαφος, είχαν στη διάθεσή τους όχτῶ μήνες για να προετοιμαστούν: Kauhchishvili, *δ.π.*, σ. 4. Πρβλ. και H. Pasdermadjian, *Histoire de l'Arménie*, Παρίσι 1986 (έπανέκδ.), σ. 308 και 310. Τη ρωσόφωνη και άρμενόφωνη βιβλιογραφία για τις μαζικές αυτές εξόδους των Άρμενίων προς την Ύπερκαυκασία βλ. στού Richard Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, Los Angeles 1967, σσ. 8-13 και 259-260. Τους δρους της Συνθήκης του Τουρκμέντσαϊ παραθέτει ό J. C. Hurevitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, τόμ. 1, Princeton 1956, σσ. 96-102.

28. Angelov, *δ.π.*, σ. 7, 8. Από τις οικογένειες αυτές οι 28 προέρχονταν από την Άργυρούπολη και οι 32 από τὸ Μαντέν: Kauhchishvili, *δ.π.*, σσ. 4-5.

29. Kauhchishvili, *δ.π.*, σ. 6, Angelov, *δ.π.*, σσ. 8-9. Πρβλ. και Garakanidze, *δ.π.*, σσ. 52-53, ή όποία, όστόσο, δέν χρησιμοποιεί άρχαιακό ύλικό, αλλά μόνο τη σχετική με τὸ θέμα ρωσική και γεωργιανική βιβλιογραφία.

30. Τα όνόματα των χωριών της Τσάλκας, που δέχτηκαν Έλληνες έποίκους στά 1830-1831, βλ. στο Παράρτημα Β', πίν. 2 και 3.

οίκισμούς. Έτσι, σύμφωνα με ρωσικές πηγές, την άνοιξη του 1832 ύπηρχαν στην Τσάλκα 18 ελληνικοί οικισμοί με 532 οικογένειες (3.381 άτομα, από τα οποία τα 1.336 ήταν παιδιά)³¹.

Στις νέες τους πατρίδες οι Έλληνες (τουρκόφωνοι στην πλειονότητά τους) έδιναν συνήθως τα όνόματά των τουρκικών χωριών, τα οποία είχαν εγκαταλείψει. Σε σπάνιες περιπτώσεις διατηρήθηκε το αρχικό γεωργιανικό τοπωνύμιο, το οποίο, ως σημειωθεί, άγνοούσε συχνά ακόμη και η «Έπιτροπή Μετοικεσίας». Η εγκατάσταση των μετοίκων γινόταν με κάποια μορφής σχεδιασμό, ανάλογα με το έπαγγελμά τους (οι έμποροι π.χ. στέλλονταν στις πόλεις ή σε μικρά έμπορικά κέντρα). Γενικά πάντως ή έπιλογή των χώρων εγκατάστασης απέβλεπε στην κάλυψη, από το ένα μέρος, των αγροτικών αναγκών της περιοχής, και στη διάσπαση, από το άλλο, της μουσουλμανικής πλειοψηφίας της (ώστόσο, αποφεύγονταν για εύνοήτους λόγους ή ανάμειξη των χριστιανών εποίκων με τους ντόπιους μουσουλμάνους)³².

Άσχετα πάντως από τις συνθήκες κάτω από τις οποίες οι χριστιανικοί πληθυσμοί κατέφευγαν στο ρωσοκρατούμενο Καύκασο, ή μετοικεσία τους συντέλεσε στην επιδείνωση της οικονομικής παρακμής των πατρίδων των προγόνων τους, μιάς παρακμής που είχε αρχίσει μερικές δεκαετίες νωρίτερα με τη σταδιακή εγκατάλειψη των πανάρχαιων μεταλλείων και με τη μετακίνηση των χριστιανών κυρίως κατοίκων από την ένδοξη χώρα προς τα παράλια του Πόντου ή προς άλλες μεταλλοφόρες περιοχές του μικρασιατικού χώρου³³. Η πρώτη μάλιστα δημογραφική εκείνη αίμορραγία είχε άνησυχήσει τους Βρετανούς και τους Γάλλους. Το ενδιαφέρον τους είχε και στρατηγικούς, αλλά κυρίως οικονομικούς μάλλον λόγους: Σε μία περίοδο κατά την οποία ο μοναδικός έμπορικός δρόμος Τραπεζούντας-Έρζερούμ-Ταυρίδας, που έωνε τη Μαύρη Θάλασσα με την Περσία, αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία για τα συμφέροντα των ευρωπαϊκών εταιρειών της Ανατολής³⁴, ή μείωση του ρόλου του χριστιανικού στοιχείου ήταν άσφαλώς ανεπιθύμητη για τις ενδιαφερόμενες Δυνάμεις. Στα κίνητρα λοιπόν αυτά θά πρέπει να αποδώσουμε τα διαβήματα που έγιναν, στα 1830-1831, από τους εκπροσώπους της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας στην Ύψηλή Πύλη, για τη βελτίωση

31. Kaukhchishvili, *δ.π.*, σ. 11.

32. Kaukhchishvili, *δ.π.*, σσ. 8-12, όπου και ενδιαφέρουσες πληροφορίες, άντλημένες κυρίως από τις εκθέσεις της «Έπιτροπής Μετοικεσίας».

33. Πρβλ. Γ. Θ. Κανδηλάπη, *Οι άρχιμεταλλουργοί του Πόντου και το έθνικόν έργον αὐτῶν, μετά παρατήματος. Τά άνέκδοτα τῶν Οὐστασιῶν*, Άλεξανδρούπολη 1929, σσ. 73-74.

34. Για τη μακροχρόνια και έπίπονη κατασκευή του από γαλλική εταιρεία βλ. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie. Géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*, Παρίσι 1892, τόμ. 1, σσ. 20-23. Για την αυξανόμενη σημασία της οδικής αυτής αρτηρίας για το δυτικό έμπόριο με την Περσία και για το ρόλο των χριστιανών έμπόρων του Πόντου, κυρίως των Άρμενίων, βλ. Charles Issawi, «The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: The Rise and Decline of a Route», *International Journal of Middle East Studies* 1, 1970, σσ. 18-27.

τῶν συνθηκῶν διαβίωσης τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς καὶ τῇ λήψῃ μέτρων γιὰ τὴν ἀνακοπὴ τοῦ ἐκπατρισμοῦ τους³⁵. Τὰ διαβήματα αὐτά, ἄσχετα ἀπὸ τὴν ἀνταπόκριση ποὺ βρῆκαν στὶς ὀθωμανικὲς ἀρχές, δὲν ἀπέδωσαν: "Ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, οἱ χριστιανικὲς μετοικεσιεὶς ἀπὸ τὶς ὀθωμανικὲς ἐπαρχίαι πρὸς τὶς ρωσικὲς κτήσεις τοῦ Καυκάσου θὰ συνεχιστοῦν καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια.

Πάντως, ἡ διαρροὴ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου πρὸς τὶς ρωσικὲς κτήσεις κατὰ τὴν περίοδο ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1830 ὡς τὸ τέλος τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου (1853-1856), μολονότι συνεχίστηκε, δὲν φαίνεται νὰ πῆρε ἐντυπωσιακὲς διαστάσεις. Αὐτὸ τουλάχιστον ὑποδηλώνει *ex silentio* ἡ πλήρης ἔλλειψη σχετικῶν μαρτυριῶν στὴν ἀλληλογραφία τοῦ ἑλληνικοῦ ὑποπροξενείου στὴν Τραπεζοῦντα. "Ἀσχετα ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ τους προέλευση καὶ τὴν ἐπαγγελματικὴ τους ἐπάρκεια οἱ ὑποπρόξενοι τῆς Ἑλλάδας στὴν πρωτεύουσα τοῦ Πόντου εἶναι ἀδιανόητο νὰ μὴν ἐνημέρωναν τὴν ἑλληνικὴ Πρεσβεία στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν γιὰ τὸ ζήτημα. "Ἀλλωστε, ὑπάρχει καὶ ἡ παράλληλη σιωπὴ στὴν ἀλληλογραφία τῶν Βρετανῶν καὶ τῶν Γάλλων προξένων μὲ τὶς κυβερνήσεις τους, οἱ ὁποῖοι, ὥστόσο, δὲν παρέλειπαν νὰ στέλνουν ἀλλεπάλληλες ἐκθέσεις στοὺς προϊσταμένους τους γιὰ τὶς μετοικεσιεὶς τῶν Ἀρμενίων τοῦ Πόντου πρὸς τὴ ρωσοκρατούμενη Ὑπερκαυκασία. Οἱ φόβοι συνεπῶς τῶν ξένων προξένων γιὰ τὶς οικονομικὲς καὶ δημογραφικὲς συνέπειες τοῦ αὐξανόμενου ἐκπατρισμοῦ τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου τῆς βορειοανατολικῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀφοροῦσαν μᾶλλον τὶς ἀρμενικὲς κυρίως καὶ πολὺ λιγότερο τὶς ἑλληνικὲς μετοικεσιεὶς στὸν Καύκασο.

Οἱ δισταγμοὶ τῶν Ἑλλήνων νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς ἐστίες τους, ἀναζητώντας καλύτερη τύχη στὴν πέρα ἀπὸ τὰ ρωσοτουρκικὰ σύνορα χώρα, θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὴν ἀνασφάλεια ποὺ ἐπικρατοῦσε στὶς νέες ρωσικὲς κτήσεις. Ἡ ἀνασφάλεια αὐτὴ ὀφειλόταν στὴ δράση τῶν ἀνυπότακτων ὀρεινῶν Κιρκασίων καὶ στὶς ἐξεγέρσεις ποικίλων μουσουλμανικῶν λαῶν, τόσο στὸν ἀνατολικὸ ὅσο καὶ στὸ δυτικὸ Καύκασο³⁶. Μόνο κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία πρὶν ἀπὸ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο ἡ κατάστασις ἄρχιζε κάπως νὰ ἐξομαλύνεται, προπάντων κατὰ τὴν εὐεργετικὴ γιὰ τοὺς λαοὺς τοῦ Καυκάσου διακυβέρνηση τοῦ ἀντιβασιλέα (1845-1854) Mihail Simeonovich Vorontsov (1782-1856)³⁷.

35. Archives du Ministère des Affaires Étrangères, *Correspondance Politique Consulaire* (στὸ ἐξῆς: A.M.A.E./C.P.C.), Turquie, *Cons. Div.*, τόμ. 1 (1830-1831), ὅπου ἀναφορὰ τοῦ προξένου Fontanier τῆς 4ης Ἰανουαρίου 1831.

36. Μερικὲς πληροφορίες καὶ βιβλιογραφία στοὺς Allen - Muratoff, *Caucasian Battlefields*, σσ. 48-53.

37. Βλ. σχετικὰ τὴν ἐιδικὴ μελέτῃ τοῦ L. H. Rhineland, «Viceroy Vorontsov's Administration of the Caucasus», στὸ *Transcaucasia*, ὁ.π., σσ. 87-104. Γιὰ τὸν Vorontsov βλ. *Sovetskaja Istoricheskaia Entsiklopediia*, τόμ. 3, Μόσχα 1963, σ. 711.

Οί ελληνικές μετοικεσίες στον Καύκασο κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα παρουσιάζουν αρκετές αυξομειώσεις. Τα διαθέσιμα στοιχεία μας, ωστόσο, δεν έπαρκουν, ώστε να μας επιτρέπουν να χαράξουμε με σαφήνεια κάποιες καμπύλες και, ακόμη λιγότερο, να διακρίνουμε κάποιες μεταναστευτικές φάσεις.

Τα αίτια των μεταναστεύσεων αυτών θα πρέπει να τα αναζητήσουμε είτε στις συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα ύποδοξης, είτε σε εκείνες που διαμορφώνονταν στο μεταξύ στην 'Οθωμανική αυτοκρατορία. Έχουμε καταρχήν μιάν άσταμάτητη ένταση στις σχέσεις των Ρώσων κυριάρχων της 'Υπερκαυκασίας με τους τοπικούς μουσουλμανικούς πληθυσμούς. 'Η ένταση αυτή έγινε περισσότερο αίσθητη (φτάνοντας σε ένοπλες συγκρούσεις) άμέσως μετά τη λήξη του Κριμαϊκού πολέμου. Οί συνεχείς εξάλλου μετακινήσεις των αντίπαλων στρατευμάτων κατά τη διάρκεια του πολέμου συμπαράσερναν και άμαχους πληθυσμούς, είτε της μιάς είτε της άλλης πλευράς, προκαλώντας νέες εξόδους Κούρδων, Κιρκασίων και 'Αμπχαζίων από τον Καύκασο προς την 'Οθωμανική αυτοκρατορία και νέες μετακινήσεις χριστιανικών πληθυσμών, κυρίως 'Αρμενίων, από την όθωμανική επικράτεια προς τη ρωσική³⁸. Οί Ρώσοι έσπευδαν να αναπληρώσουν τα κενά με χριστιανούς έποίκους, τους όποιους προσείλκυαν είτε από άλλα μέρη της τσαρικής αυτοκρατορίας, είτε και από περιοχές της όθωμανικής. 'Η ίδια τακτική, που είχε ως άποτέλεσμα την έμμεση ανταλλαγή πληθυσμών, εφαρμόστηκε, όπως θα δοίμε πιο κάτω, και αργότερα κατά τη διάρκεια και άμέσως μετά τη λήξη του έπόμενου Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877-1878.

Μέσα λοιπόν στο πλαίσιο των ιστορικών αυτών γεγονότων θα πρέπει να εντάξουμε και τις ελληνικές μεταναστεύσεις προς τον Καύκασο σε όλόκληρη σχεδόν τη διάρκεια του δευτέρου μισού του 19ου αιώνα ή ακόμα και στις αρχές του 20ού: Οί μετακινήσεις των 'Ελλήνων εξαρτήθηκαν ως ένα μεγάλο βαθμό από το εϋρύτατο έποικιστικό πρόγραμμα της τσαρικής Ρωσίας, με το όποιο έπιδίωκε την οικονομική ανάπτυξη, αλλά και την κοινωνική και, κυρίως, την έθνολογική μεταμόρφωση των καυκασιανικών της κτήσεων. 'Από την άλλη όως μεριά, οί άθρόες εξόδοι των χιλιάδων μουσουλμάνων προσφύγων από τον Καύκασο προς την 'Οθωμανική αυτοκρατορία και κυρίως ή μαζική και άνοργάνωτη εγκατάστασή τους στην ύπαιθρο δημιούργησαν νέα προβλήματα στους γηγενείς κατοίκους του Πόντου, με άποτέλεσμα να προκληθούν νέοι αντίστροφοι εκπατρισμοί χριστιανών από τα όθωμανικά προς τα ρωσοκρατούμενα εδάφη.

38. Οί έπιχειρήσεις και οί πληθυσμιακές παλίρροιες και άμπώτιδες που προκαλούσαν κατά περιοχές περιγράφονται από τους Allen - Muratoff, *Caucasian Battlefields*, σσ. 57 κ.έ. Για τις μεταναστεύσεις μουσουλμάνων της Κριμαίας και του Καυκάσου κατά τόν 18ο και τόν 19ο αιώνα στην 'Οθωμανική αυτοκρατορία βλ. σύντομα Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin 1985, σσ. 65-70.

Τις δυσάρεστες συνέπειες αὐτῶν τῶν καταστάσεων τὶς αἰσθάνθηκαν καταρχὴν οἱ χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ τοῦ ἀνατολικοῦ Πόντου, ἑλληνικοὶ καὶ ἄρμενικοί. Δὲν ἄφησαν ὅμως ἀνεπηρέαστη καὶ τὴ ζωὴ τῶν ντόπιων μουσουλμάνων κατοίκων: Εἶναι χαρακτηριστικὴ π.χ. ἡ περίπτωση 800 μουσουλμάνων τοῦ Chorghukh Su, ἐμπορικοῦ σταθμοῦ κοντὰ στὸ Βατούμ καὶ σὲ ἀπόσταση δύο ὥρων ἀπὸ τὰ ρωσικὰ σύνορα³⁹, ποῦ, σὲ μιὰ πρώιμη σχετικὰ μὲ τὶς μεταναστεύσεις περίοδο (1849), ὄχι μόνο ζήτησαν νὰ περάσουν στὸ ρωσικὸ ἔδαφος, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀσπασθοῦν τὴν Ὁρθόδοξη θρησκεία. Τὸ φαινόμενο θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀποδοθεῖ στὸ δέλεαρ τῶν εἰδικὰ προσφερόμενων ἐκ μέρους τῶν ρωσικῶν ἀρχῶν διευκολύνσεων πρὸς τοὺς Ἑλλήνες τοῦ Πόντου. Δὲν ἀποκλείεται, ὥστόσο, ἡ τόσο εὐκόλη μεταστροφή τους πρὸς τὸν χριστιανισμό νὰ ὀφειλόταν στὸ γεγονός ὅτι οἱ πρόσφυγες ἐκεῖνοι ἦταν πιθανὸν κρυπτοχριστιανοί. Ἀσχετα, πάντως, ἀπὸ τὰ κίνητρά τους, ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς, με παρότρυνση Ρώσων πρακτόρων καὶ παρὰ τὴν ἐπίσημη ἄρνηση τῶν ρωσικῶν ἀρχῶν, κατάφεραν τελικὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴ Γεωργία⁴⁰.

Τὸ κλίμα λοιπὸν τῆς φυγῆς ἦταν διάχυτο καὶ διαρκές, προπάντων ἀνάμεσα στοὺς ἀγροτικοὺς πληθυσμοὺς. Ἡ μετουσίωσή του ὅμως σὲ ἀξιοσημείωτες μεταναστεύσεις δὲν ἐξαρτιόταν μόνον ἀπὸ τὶς προσπάθειες τῶν Ρώσων νὰ προσελκύσουν νέους ἐποίκους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους, φαινομενικὰ δευτερεύοντες ἢ καὶ τεχνικοὺς ἀκόμη παράγοντες: Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη καταρχὴν δὲν φαίνεται ὅτι ἀνησυχούσε ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς τάσεις τῶν χριστιανῶν τουλάχιστον ὑπηκόων τῆς νὰ μεταναστεύσουν στὴ Ρωσία. Ἡ στάση τῶν Ὁθωμανῶν, ὥστόσο, ἐπηρεαζόταν συχνὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἀποτρεπτικὲς παρεμβάσεις τῶν ἐκπροσώπων τῶν δυτικῶν δυνάμεων. Ὁ ρυθμὸς ἐξάλλου μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχὲς ἀνταποκρίνονταν στὶς αἰτήσεις γιὰ ἀδειες ἐξόδου καὶ μετανάστευσης, γιὰ τὴ χορήγηση διαβατηρίων γιὰ προσωρινὴ ἢ μακροχρόνια ἐργασία στὸ ἐξωτερικὸ κ.λπ. ἦταν μᾶλλον ἀποθαρρυντικὸς γιὰ τοὺς μετανάστες⁴¹.

Τὸ ἐλληνικὸ ὑποπροξενεῖο, ποῦ εἶχε ἀρχίσει νὰ λειτουργεῖ κανονικὰ στὴν Τραπεζοῦντα ἀπὸ τὸ 1849⁴², θὰ ἔπρεπε ἀσφαλῶς νὰ παίζει σημαντικό

39. James Brant, «Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor in the Year 1835», *The Journal of the Royal Geographical Society of London* 6, 1836, σσ. 187, 194.

40. A.M.A.E./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 1 (1848-1854), ἔγγρ. τῆς 8ης Μαΐου 1849.

41. Βλ. ἐνδεικτικὰ Public Record Office, Foreign Office, σειρὰ 195 (στὸ ἐξῆς: P.R.O./F.O. 195), φάκ. 528 (1856-1857), ὅπου ἀναφορὰ τοῦ προξένου George Alex Stevens τῆς 7ης Ἰουλίου 1861. Πρβλ. καὶ τὴν ἀναφορὰ τῆς ἴδιας ἐποχῆς τοῦ Γάλλου προξένου A. Frus, ποῦ ἐκδίδεται στὸ Παράρτημα Α', ἔγγρ. 1.

42. Ὁ πρῶτος Ἑλληνας ὑποπρόξενος στὴν Τραπεζοῦντα Γ. Παπαθόμιος ἀνέλαβε ὑπηρεσία στὰ 1849, ἀλλὰ ἡ ἐκπροσώπηση τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ ξένους ἀμισθοὺς προξενικοὺς πράκτορες ἢ ὑποπρόξενους εἶχε ἀρχίσει ἀρκετὰ χρόνια νωρίτερα. Γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ ὑποπροξενείου καὶ τὰ προβλήματα του βλ. τὴν Εἰσαγωγή καὶ τὰ ἔγγραφα ποῦ ἐκδίδονται στὴν ἐργασία μου: *Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ ἐλληνικοῦ Ὑποπροξενείου Τραπεζοῦντας. Μέρος Α' (1839-1858)*, Ἀθήνα 1995.

ρόλο στο ζήτημα αυτό. Ἀλλά, ὅπως τουλάχιστον διακρίνεται στὶς ἐλληνικὲς προξενικὲς ἐκθέσεις, τὸ ἐλληνικὸ κράτος δὲν ἐνδιαφερόταν ἐπὶ ἄρκετα χρόνια γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου τοῦ Πόντου. Οἱ ἐκεῖ ἐκπρόσωποι του ἀσχολοῦνταν κατὰ κανόνα μόνο με τοὺς λίγους Ἑλλήνες ὑπηκόους τῆς Τραπεζούντας. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν φαίνεται νὰ διαμόρφωσε κάποια σαφὴ καὶ ἀκόμη λιγότερο μακρόπνοη πολιτικὴ ἔναντι τῶν ἐλληνικῶν μετοικεσιῶν πρὸς τὴ Ρωσία. Πάντως εἶναι φανερό ὅτι οἱ ἐνέργειες τῶν Ἑλλήνων προξένων ἐπηρεάζονταν, ἂν δὲν καθορίζονταν, ἀπὸ τὶς σχέσεις τῆς Ἑλλάδας με τὴ Ρωσία καὶ τὴ Μεγάλῃ Βρετανία. Ἔτσι, τὴν ἀρχικὴ ἄγνοια ἢ τὴν ἀδιαφορία, τὴ διαδέχτηκε, ἀμέσως μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, ἡ εὐθυγράμμιση τῶν ὑποπροξένων τῆς Ἑλλάδος με τὶς προσπάθειες τῶν Ρώσων συναδέλφων τους νὰ ἐνθαρρύνουν τὴ μετανάστευση: Στὰ 1857 π.χ. ὁ Ἑλληνας ὑποπρόξενος (1851-1858) Κ. Ν. Κυπριώτης, σὲ ἀγαστὴ συνεργασία με τὸν ἐλληνικῆς καταγωγῆς πρόξενο τῆς Ρωσίας Σ. Δενδρινό, προσπαθοῦσε νὰ διευκολύνει τὴ μετανάστευση Σανταίων κτιστῶν στὸ ρωσικὸ λιμάνι τοῦ Πότι καὶ νὰ ἐξουδετερῶσει τὶς ἀρνητικὲς παρεμβάσεις τοῦ Βρετανοῦ συναδέλφου του George Alex Stevens⁴³. Τὴν ἴδια ἐποχὴ οἱ πρόξενοι τῆς Μεγάλῃς Βρετανίας καὶ τῆς Γαλλίας παρακολουθοῦσαν με ἀνησυχία τὴ μαζικὴ σχεδὸν παραχώρηση τῆς ρωσικῆς ὑπηκοότητος στοὺς χριστιανοὺς κατοίκους τοῦ βιλαετιοῦ τῆς Τραπεζούντας, ἐπειδὴ ἡ ἐνέργεια αὐτὴ θεωροῦνταν ὅτι δημιουργοῦσε τὶς βασικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴ μελλοντικὴ μετεγκατάσταση τῶν νέων Ρώσων ὑπηκόων στὸν Καύκασο: «Δὲν περνᾷ μέρα», σημειῖνε ὁ Γάλλος πρόξενος σὲ ἐκθέσὶ τοῦ τοῦ 1858, «ποὺ νὰ μὴ ἀναχωροῦν ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα βάρκες γεμάτες κόσμο, ποὺ κατευθύνονται πρὸς τὴν Κουταῖδα, γιὰ νὰ συμπληρώσουν τὰ ἀπαραίτητα ἔγγραφα ποὺ θὰ τοὺς ἐξασφαλίσουν τὴ ρωσικὴ ὑπηκοότητα»⁴⁴. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι, παρόλο ποὺ ἀπὸ τὴ συνθήκη τῆς Ἀδριανουπόλης (1829) καὶ στὸ ἐξῆς αὐξάνονταν με σταθεροὺς ρυθμοὺς οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ἀρμένιοι, κυρίως ἐμπορευόμενοι, τῆς Τραπεζούντας, ποὺ ἀποκτοῦσαν τὴ γαλλικὴ, ἀγγλικὴ ἢ καὶ τὴν ἰταλικὴ ὑπηκοότητα, οἱ εὐρωπαϊκὲς αὐτὲς δυνάμεις ἦταν γενικὰ φειδωλὲς στὴν παροχὴ παρόμοιων προνομιῶν. Ἡ μαζικοποίηση, ἀντίθετα, τοῦ εὐεργετήματος ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ρωσίας, με ἐμφανεῖς ἤδη πολιτικούς καὶ οἰκονομικοὺς στόχους, ἰδίως μετὰ τὴ διαφαινόμενη παγίωση τῶν θέσεών της στὸν Καύκασο, ἦταν φυσικὸ νὰ προκαλέσει τὴν

43. P.R.O./F.O. 195/528 (1856-1857), 10 Νοεμβρίου 1857. Ἡ Ρωσία εἶχε ἄμεση ἀνάγκη ἀπὸ τοὺς φημισμένους σὲ ὁλόκληρο τὸν Καύκασο Σανταίους τεχνίτες προκειμένους νὰ ἐπισπεύσει τὴν κατασκευὴ τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ποὺ θὰ συνέδεε τὸ Πότι (τὸ πλησιέστερο τότε λιμάνι πρὸς τὰ ρωσοτουρκικὰ σύνορα) πρῶτα με τὴν Τιφλίδα καὶ στη συνέχεια καὶ με τὴν Κασπία Θάλασσα (Ἰωαννίδη, *Ἱστορία καὶ Στατιστικὴ*, σ. 256). Γιὰ τὶς οἰκονομικὲς συνέπειες τοῦ ἔργου αὐτοῦ βρβλ. Issawi, «The Tabriz-Trabzon Trade», σσ. 20 κ.ἐ.

44. Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 2 (1855-1859): ἀναφορὲς τοῦ Γάλλου προξένου Benedetti τῆς 23ης Ἰανουαρίου καὶ 15ης Φεβρουαρίου 1858. Πρβλ. καὶ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Ἀγγλοῦ προξένου G. A. Stevens τῆς 17ης Φεβρουαρίου 1858 (P.R.O./F.O. 524/10: 1854-1860).

άμεση αντίδραση της 'Υψηλής Πύλης. Τὰ μέτρα, ωστόσο, πού ἔλαβαν οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχὲς γιὰ τὸν περιορισμὸ τοῦ φαινομένου φαίνεται ὅτι ἔμειναν γιὰ ἀρκετὸ χρόνον ἀνενεργά⁴⁵.

Ἡ τακτικὴ τῶν Ρώσων δὲν ἐφαρμόστηκε μόνο γιὰ τὸν ἐποικισμὸ τῶν σχετικὰ πρόσφατα κατακτημένων καυκασιανικῶν τοὺς ἐπαρχιῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ κτήσεις πού εἶχαν περάσει στὴν τσαρική ἐπικράτεια ἀρκετὲς δεκαετίες νωρίτερα, ὅπως ἐγίνε π.χ. μετὰ τὴ (ρωσικὴ ἀπὸ τὸ 1783) Κριμαία. Εἶναι ἐνδιαφέροντα τὰ κίνητρα πού πρόσφεραν στὰ 1861 οἱ Ρῶσοι στοὺς χριστιανοὺς τῶν παραλίων τῆς Μαύρης Θάλασσας πού θὰ ἐποίκιζαν περιοχὲς τῆς Κριμαίας, ἀπὸ ὅπου διώχονταν οἱ Τάταροι⁴⁶: Σὲ κάθε μετανάστη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ φύλο καὶ ἡλικία, θὰ δίνονταν πέντε ἀσημένια ρούβλια (20 γαλλικὰ φράγκα) ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποβίβασή του στὸ ρωσικὸ ἔδαφος. Τὸ κράτος θὰ ἀναλάμβανε παράλληλα νὰ χορηγεῖ σὲ κάθε νέο ἔποικο καὶ γιὰ ἕναν ὁλόκληρο χρόνο 25 κιλὰ σιτάρη τὸ μῆνα. Σὲ κάθε ἐπίσης πενταμελὴ οἰκογένεια θὰ δινόταν καλλιεργήσιμη γῆ, ἀπαλλαγμένη γιὰ δέκα χρόνια ἀπὸ ὅποιαδήποτε φορολογικὴ ἐπιβάρυνση, καὶ τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴ συντήρησή της οἰκόσιτα ζῶα. Τὰ μέτρα αὐτὰ —πού ἐφαρμόζονταν μὲ παραλλαγὲς καὶ γιὰ τὴν ἐνθάρρυνση τῶν μετοικεσιῶν στὸν Καύκασο— προκάλεσαν τὴ μετανάστευση στὴν Κριμαία ἑκατοντάδων ἑλληνικῶν καὶ ἀρμενικῶν οἰκογενειῶν⁴⁷. Σύμφωνα μὲ τίς ἐκτιμήσεις τοῦ Βρετανοῦ προξένου, οἱ ρωσικὲς προτάσεις βρῆκαν ἰδιαίτερη ἀπόκριση στοὺς ἀγροτικούς πληθυσμοὺς τῶν ἐπαρχιῶν Κοτυώρων (Ordu), Κερασούντας καὶ Ἀμισοῦ (Σαμψούντας), ἐπειδὴ ἐκεῖνη ἀκριβῶς τὴν περίοδο οἱ κάτοικοι τῶν περιοχῶν αὐτῶν βρίσκονταν σὲ ἀπόγνωση ἐξαιτίας τῶν πρόσθετων φορολογικῶν ἐπιβαρύνσεων πού τοὺς ἐπέβαλαν οἱ ντόπιοι ἀγάδες, σὲ συνεργασία μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς Πύλης⁴⁸. Ἀνάλο-

45. A.M.A.E./C.P.C., δ.π., ἔγγρ. τῆς 1ης Ὀκτωβρίου 1858. Εἰδικὴ ἀναφορά τοῦ προβλήματος στοῦ Üner Turgay, «Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict», *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ἐπιμ. Benjamin Braude καὶ Bernard Lewis, Νέα Ὑόρκη-Λονδίνο 1982, σσ. 295-299.

46. Ὁ Karpat, *Ottoman Population*, σ. 66, πιθανολογεῖ (ἀλλὰ χωρὶς νὰ τὸ τεκμηριώνει) τὴν ἐγκατάσταση 1.800.000 Τατάρων τῆς Κριμαίας σὲ περιοχὲς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας μετὰ 1783-1922.

47. Παράρτημα Α', ἔγγρ. 1. Πρβλ. καὶ P.R.O./F.O. 78/1607 (1861), ἀναφορά τῆς 7ης Ἰουλίου 1861. Βλ. καὶ σημ. 70, ὅπου ἀναφορά στὸ περιεχόμενο αὐτοκρατορικῆς ἀπόφασης τοῦ 1866. Γιὰ τίς παλαιότερες ἐγκαταστάσεις χριστιανῶν ἐποίκων στὴν Κριμαία (τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 19ου) καὶ τίς μεθόδους πού χρησιμοποίησαν οἱ Ρῶσοι, βλ. V. Karidis, «The Mariupol Greeks: Tsarist Treatment of an Ethnic Minority ca. 1778-1859», *Journal of Modern Hellenism* 3, 1986, σσ. 57-74.

48. Ἡ πληροφορία σὲ ἔγγραφο τοῦ Βρετανοῦ προξένου στὴν Τραπεζούντα Fr. Stevens τῆς 7ης Ἰουλίου 1861: P.R.O./F.O. 78/1607 (1861). Ὁ Francis Iliff Stevens ἀρχισε τὴν καριέρα του στὰ 1839 ὡς βοηθὸς ὑποπροξένου στὴν Τραπεζούντα. Ἀπὸ τὸ 1841 ἕως τὸ 1855 ὑπηρετήσε ὡς ὑποπρόξενος στὴν ἴδια πόλη. Στὰ 1856 πῆρε τὸ βαθμὸ τοῦ προξένου. Στὴν Τραπεζούντα τεράτισε καὶ τὴν ἐπαγγελματικὴ του καριέρα στὰ 1867, ὅποτε καὶ ἀποχώρησε ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ

γες επίσημάνσεις έκανε την ίδια εποχή και ό Γάλλος πρόξενος στην Τραπεζούντα Α. Prus (άρχες του 1861-τέλη 1862), ό όποιος επιπλέον προχωρούσε σε περισσότερο άπαισιόδοξες έκτιμήσεις: 'Αν ό σουλτάνος δέν αναλάμβανε κάποιες πρωτοβουλίες για νά ανακόψει τό κύμα τής φυγής, τότε, ύποστήριζε, ύπήρχε κίνδυνος νά μεταβληθοϋν οί περιοχές αυτές —πού ήταν από τις πιό όμορφες και πιό εύφορες τής 'Οθωμανικής αυτοκρατορίας— σε έρημο⁴⁹.

Στή μετανάστευση έξάλλου έξωθοϋσε και τούς ώς τότε κρυπτοχριστιανούς τής περιοχής τής Κρώμνης, τούς «Κρωμληδες», ή άρνηση τών όθωμανικών άρχων νά τούς αναγνωρίσουν τή χριστιανική τους ιδιότητα, παρά τις ύποχρεώσεις πού άπέρεταν από τή διακήρυξη περί ίσονομίας και ίσοπολιτείας του Hat-i Humayun του 1856. Στα 1858 δήλωναν, σε άλλεπάλληλα ύπομνήματά τους προς τούς εκπροσώπους τών ευρωπαϊκών κρατών στην Τραπεζούντα, τήν άμετακίνητη άπόφασή τους νά έγκαταλείψουν τή γενέθλια γή, αν δέν ίκανοποιοϋνταν ό πόθος τους για έπιστροφή στην προγονική τους πίστη⁵⁰. Και όσο στα έπόμενα χρόνια οί έκκλήσεις τους δέν έβρισκαν τήν ποθούμενη άνταπόκριση (προπάντων στο σημαντικό γι' αϋτούς ζήτημα τής ύποχρεωτικής τους στρατολογίας), οί «Κρωμληδες» πρόβαλαν τήν πρόθεση νά φύγουν από τήν όθωμανική επικράτεια και νά περάσουν στη ρωσική⁵¹.

Οί τάσεις για μετανάστευση τών χριστιανών προς τό ρωσοκρατούμενο Καύκασο φαίνονταν περίεργες στους δυτικούς παρατηρητές. Για τό Βρετανό πρόξeno Fr. Stevens δέν ύπήρχε καμιά άμφιβολία ότι κύριοι ύπαίτιοι για τό φαίνόμενο ήταν οί μυστικοί πράκτορες τών Ρώσων, πού δροϋσαν στα παράλια τό Πόντου και όποκινούσαν τούς χριστιανούς σε έκπατρισμούς. Πρός τήν ίδια κατεύθυνση, πίστευε, εργάζονταν και οί Ρώσοι προξενικοί πράκτο-

ύπηρεσία για λόγους ύγείας. Στα χρόνια μεταξύ 1854 και 1858 τόν άναπλήρωνε στα καθήκοντά του ό άδελφός του George Alex Stevens (Foreign Office List, 1870).

49. Βλ. Παράρτημα Α', Έγγρ. 1.

50. Για τό ζήτημα βλ. Anth. Bryer, «The Crypto-Christians of the Pontos and Consul William Gifford Palgrave», ΔΚΜΣ 4, 1983, σσ. 13-68, και Στάθη Πελαγίδη, «Ντοκουμέντα για τις πρώτες οργανωμένες κινητοποιήσεις τών κρυπτοχριστιανών του Πόντου (1857)», Άρχεϊον Πόντου 41 1987, σσ. 201-220. Πρβλ. του ίδιου, «Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου: Νέα στοιχεία από τά ελληνικά και τά βρετανικά άρχεία», Πρακτικά Ε' Πανελληνίου 'Ιστορικού Συνεδρίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 239-257. «Τουρκικά αντίποινα στις κινητοποιήσεις τών κρυπτοχριστιανών του Πόντου: Προξενικές και άλλες μαρτυρίες», ΑΠ 44, 1992-93, σσ. 39-45. Για τούς έξιςλαμισμούς στη Μ. Ασία γενικά και ειδικότερα για τούς κρυπτοχριστιανούς του Πόντου βλ. Konst. Fotiadis, *Die Islamisierung Kleinasiens und die Kryptochristen des Pontos*, Τυβίγγη 1985 (και σε ελληνική μετάφραση: Θεσσαλονίκη 1986).

51. Παράρτημα Α', Έγγρ. 5, όπου άναφορά του Βρετανού προξένου W. G. Palgrave. 'Ο Palgrave (1826-1888) έδειχνε ιδιαίτερη εύαισθησία στο θέμα τών ρωσοτουρκικών σχέσεων και δέν έκρυβε τή δυσμενή προκατάληψη του έναντι του ελληνικού στοιχείου του Πόντου. Είχε διατελέσει πρόξenos στο Σοχούμ τής Άμπχαζίας από τόν 'Ιούλιο του 1866 ώς τήν κατάργηση του εκεί βρετανικού προξενείου, τόν Μάρτιο του 1867. Κατόπιν ανέλαβε τή διεύθυνση του προξενείου τής Τραπεζούνας, όπου έμεινε ώς τό 1873 (Foreign Office List, 1890). Για τήν ιδιόρρυθμη προσωπικότητά του: Bryer, «The Crypto-Christians», δ.π.

ρες στη Σινώπη, τη Σαμψούντα, την Κερασούντα και τὸ Βατούμ, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ Ρῶσος πρόξενος στὴν Τραπεζούντα Α. L. Machenin. Ὁ τελευταῖος ἀπέβλεπε κυρίως στὸ νὰ προσελκύσει χριστιανούς κτίστες καὶ ξυλουργούς, τοὺς ὁποίους προὐρξζε νὰ στείλει γιὰ μόνιμη ἐγκατάσταση στὴ Γεωργία⁵².

Ἀνάλογη κινητικότητα παρατηροῦνταν καὶ στὴν ἐνδοχώρα τοῦ Πόντου, ὅπου ἄρχισε σιγὰ σιγὰ νὰ ἀπλώνεται, στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1860, ἕνας ἀνησυχητικὸς γιὰ τοὺς ξένους προξένους μεταναστευτικὸς πυρετός. Μόνο ἀπὸ τὴν ἐπαρχία τῆς Ἀργυρούπολης (Gümüşhane) εἶχαν ἐγκαταλείψει τὰ χωριά τους στὰ 1860-1862, κατὰ τὴν ὑπερβολικὴ μᾶλλον ἐκτίμηση τοῦ Γάλλου προξένου, ἄρκετὲς χιλιάδες οἰκογένειες, περνώντας στὴ Γεωργία καὶ τὴν Κριμαία⁵³. Ἡ ἔκταση τοῦ φαινομένου προκάλεσε τελικὰ τὴν ἀντίδραση τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν. Ὁ διοικητὴς τῆς Τραπεζούντας ἀποφάσισε νὰ περιοθεύσει στὴν περιοχὴ τῆς δικαιοδοσίας του, νὰ ἐξετάσει ἀπὸ κοντὰ τὴν κατάσταση καὶ νὰ προσπαθῇ μὲ κάθε μέσο, ἀκόμη καὶ μὲ τὴ βία, νὰ ἀνακόψει τὸ κύμα φυγῆς καὶ νὰ ἐξουδετερώσει τὰ αἷτια ποὺ τὸ προκαλοῦσαν⁵⁴. Τὸν ἐπόμενο λοιπὸν χρόνον οἱ τοπικὲς ὀθωμανικὲς ἀρχὲς ἀπαγόρευσαν τὴν ἀναχώρηση 400 ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν ποὺ εἶχαν ἐτοιμαστῇ νὰ φύγουν ἀπὸ τὰ παράλια Κοτῶρων γιὰ τὴ Ρωσία. Ὁ Ρῶσος πρόξενος τῆς Τραπεζούντας προσπάθησε νὰ παρακάμψει τὴν ἀπαγόρευση αὐτὴ, στηριζόμενος στὶς θετικὲς διαταγὲς τοῦ Μεγάλου Βεζίρη Ἀαλῆ πασᾶ, τίς ὁποῖες εἶχε φροντίσει νὰ ἀποσπᾷ νωρίτερα ἢ ρωσικὴ πρεσβεία στὴν Κωνσταντινούπολη⁵⁵.

Παρὰ τίς ἀντιδράσεις τῶν Ὀθωμανῶν, οἱ ρωσικὲς προσπάθειες γιὰ τὴν προσέλκυση ἐποίκων γιὰ τίς καυκασιανικὲς τοὺς κτήσεις συνεχίστηκαν ἀμειώτως καὶ στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια. Οἱ προσπάθειες αὐτὲς εὐνοοῦνταν

52. P.R.O./F.O. 78/1607 (1861), 7 Ἰουλίου. Πρβλ. καὶ Παράρτημα Α', ἔγγρα. 5. Ὁ Machenin διαδέχτηκε τὸν ἑλληνικὴς καταγωγῆς πρόξενος τῆς Ρωσίας στὴν Τραπεζούντα Σ. Δενδρινός, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν Γάλλο πρόξενος Α. de Noucharra, μετατέθηκε τὸ 1857 στὸ Ρίο ντὲ Τζανέιρο μὲ τὸ βαθμὸ τοῦ Γενικοῦ Προξένου (Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 2 (1855-1859), 16 Ἰουνίου 1857). Κατὰ τὴν περίοδο, ὥστόσο, τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1866 ὁ Δενδρινός ὑπηρετοῦσε στὰ Χανιά (Douglas Dakin, *Ἡ ἐνοποίηση τῆς Ἑλλάδας, 1770-1923*, γ' ἐκδ., Ἀθήνα 1989, σ. 170).

53. Ὁ Τριανταφυλλίδης, *Ποντικά*, σσ. 106-107, προσπάθησε νὰ ἀποτυπώσει σὲ ἀριθμοὺς τὸ μέγεθος τῆς ἀποψίλωσης ὁρισμένων χωριῶν τῆς ἐπαρχίας Χεριάνων: Στὴ Ζίμενα (Ζύμωνα) λ.χ. ἀπὸ τίς 100 οἰκογένειες (σπίτια) ἔμειναν 35, στὸ Μέζιρε ἀπὸ τίς 45 οἱ 15, στὸ Σελίντερε ἀπὸ τίς 75 τουλάχιστον μόνον οἱ 15. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ στὸ Κυμπατού, ἐνῶ στὸ Τουμάνογλου ἀπὸ τίς 30 οἰκογένειες ἔμειναν μόνον 7.

54. Παράρτημα Α', ἔγγρα. 2. Πρβλ. καὶ ὄσα γενικά σημειώνουν γιὰ τίς μεταναστεύσεις τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 οἱ σύγχρονόι μὲ τὰ γεγονότα Τριανταφυλλίδης, *Φυγάδες*, σ. 77, καὶ Ἰωαννίδης, *Ἱστορία καὶ στατιστικὴ*, σ. 253.

55. Παράρτημα Α', ἔγγρα. 3. Πρβλ. καὶ Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 3 (1860-1866): ἀναφορὰ τῆς 3ης Ἰουλίου 1863, ὅπου λόγος γιὰ 300 οἰκογένειες.

στο μεταξύ και από την επιδείνωση της κατάστασης στην ποντιακή ύπαιθρο, μετά την άφιξη και νέων κυμάτων μουσουλμάνων προσφύγων από τόν Καύκασο ('Αμπχαζίων και ιδίως Κιρκασίων)⁵⁶. Οί συνέπειες αὐτῶν τῶν πληθυσμιακῶν μετακινήσεων γίνονταν χρόνον μετὰ τὸ χρόνο βαρύτερες, τόσο γὰρ τοὺς ἰδίους τοὺς ἐπὶ λυδές, ὅσο καὶ γὰρ τοὺς γηγενεῖς, χριστιανοὺς καὶ μουσουλμάνους. Ἀνησυχητικὴ ἦταν κυρίως ἡ ἐξάπλωση ἐπιδημιῶν, προπάντων μεταξύ τῶν προσφύγων. Στὴν Τραπεζοῦντα π.χ., ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιδημία εὐλογιάς, ἐνέσκηψε κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1863 καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 1864 καὶ ἐπιδημία τύφου, ποὺ πῆρε μεγάλες διαστάσεις, προπάντων μετὰ τὴ μόλυνση τοῦ κεντρικοῦ ἀγωγοῦ ὑδρεύσεως τῆς πόλης ἀπὸ τὸ πτώμα ἐνὸς Κιρκάσιου πρόσφυγα. Σύμφωνα μετὰ στοιχεῖα τοῦ Βρετανοῦ προξένου, μέσα σὲ ἓνα διήμενον περίπου (μεταξὺ τοῦ Ἰανουαρίου καὶ τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1864) εἶχαν πεθάνει 3.000 Κιρκάσιοι πρόσφυγες, 470 Τοῦρκοι, 36 Ἑλληνες, 26 Ἀρμένιοι καὶ 6 Εὐρωπαῖοι⁵⁷.

Σημαντικὰ προβλήματα ἐπίσης προκλήθηκαν ἀπὸ τὴν ἔλλειψη στέγης καὶ ἐφοδίων γὰρ τοὺς καταφθάνοντες Κιρκάσιους. Οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχές εἶχαν βέβαια προβλέψει τὸ ἐνδεχόμενο ἀπασχόλησης ἐνὸς μέρους τῶν προσφύγων σὲ ἔργα κατασκευῆς δρόμων⁵⁸. Ὡστόσο, σημαντικό μέρος τῆς συντήρησής τους φαίνεται ὅτι ἐπιμερίστηκε στοὺς ντόπιους πληθυσμοὺς (μουσουλμανικοὺς καὶ χριστιανικοὺς). Ὅπως κι ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, εἶναι γεγονός ὅτι ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 καὶ ὡς τὸ τέλος σχεδὸν τοῦ αἰῶνα οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν (ἀλλὰ καὶ μερικῶν πόλεων) τοῦ Πόντου, μουσουλμάνοι καὶ, κυρίως, χριστιανοί, ὑπέφεραν τὰ πάνδεινα ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν νὰ συντηροῦν, σχεδὸν ὑποχρεωτικά, τοὺς πρόσφυγες, μοιραζόμενοι μαζί τους τὴν τροφή, τὴν καλλιεργήσιμη γῆ τους ἢ ἀκόμα καὶ τὴ στέγη τους. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ προβλήματα στέγας, ἐπισιτισμοῦ καὶ ἐφοδιασμοῦ, ὑπῆρχε καὶ ἡ συνεχὴς διασάλευση τῆς τάξης ἀπὸ τὶς ἀνεξέλεγκτες συμμορίες τῶν ἀνέστιων καὶ ἐξαθλιωμένων Κιρκασίων. Οἱ συμμορίες τῶν προσφύγων τοῦ Καυκάσου συνεργάζονταν συχνὰ καὶ μετὰ ντόπια στοιχεῖα, μερικὲς φορὲς καὶ μετὰ μερικοὺς ἰσχυροὺς ἀκόμα ντερεμπήδες καὶ Κούρδους ἀτάκτους τῆς περιοχῆς. Τέλος, στὰ δεινὰ τῶν κατοίκων προσθέτονταν καὶ ἡ ληστρικὴ συμπεριφορὰ τῶν μετακινούμενων ὀθωμανικῶν

56. Γιά τὴν πίεση ποὺ ἀσκοῦνταν ἀπὸ τοὺς Ρώσους κατακτητὲς στοὺς μουσουλμανικοὺς πληθυσμοὺς τοῦ βορειοδυτικοῦ Καυκάσου, προκειμένου νὰ ἐπιτύχουν τὴ μαζικὴ τους ἐξοδὸ εἰς τὸς ἄλλες περιοχὲς τῆς τσαρικής αὐτοκρατορίας εἶτε, κυρίως, πρὸς τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, βλ. πρόχειρα Kazemzadeh, «Russian Penetration of the Caucasus», σσ. 247-263.

57. P.R.O./F.O. 195/812 (1864-1868), ἀναφορὰ τῆς 17ης Φεβρουαρίου 1864. Σύμφωνα μετὰ ἄλλες ἐκτιμήσεις (ἀγγλικῶν ἐπίσης πηγῶν), 53.000 πρόσφυγες εἶχαν πεθάνει στὴν περιοχὴ τῆς Τραπεζοῦντας ὡς τὰ τέλη τοῦ 1865, ἐνῶ στὴ Σαμψούντα, κατὰ τὴν ἴδια περίοδο, πέθαιναν 120-150 ἄτομα κατὰ μέσον ὁρο τὴν ἡμέρα (Karpat, *δ.π.*, σ. 69).

58. Karpat, *Ottoman Population*, σ. 67.

στρατευμάτων σὲ βάρος τῶν χριστιανῶν, ἰδιαίτερα ἐκεῖνων ποὺ ζοῦσαν στὶς παραμεθόριες περιοχές⁵⁹.

Ἡ κατάσταση αὐτή, ποὺ ἐπέτεινε τὶς τάσεις φυγῆς στὴν ὕπαιθρο, περιγράφεται μὲ μελανά χρώματα στὶς ἐκθέσεις τῶν ξένων προξένων⁶⁰. Ἀνάλογο εἶναι καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἀλληλογραφίας τῶν Ἑλλήνων ὑποπροξένων στὴν Τραπεζοῦντα, ὅπως π.χ. τοῦ Παναγιώτη Ματαράγκα, ὁ ὁποῖος, σὲ ἔγγραφο τοῦ τοῦ 1866, τόνιζε τὴν ἀπόγνωση τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου τῶν ἀνατολικῶν κυρίως ἐπαρχιῶν τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ποῦ, γιὰ νὰ ξεφύγει τὴν ἀναρχία καὶ τὶς καταστροφές, τρέπονταν σπασμωδικὰ στὴ λύση τῆς μαζικῆς μετανάστευσης πρὸς τὴ Ρωσία. Ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ἐπιπλέον καὶ τὶς ἀντεκδικητικὲς ἐνέργειες τῶν μουσουλμάνων, οἱ ὁποῖοι, μετὰ τὴν ἔκρηξη τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης (1866-1869), πίεζαν τοὺς Ἑλλήνες μὲ ὑπερβολικὲς ἀγαρεῖες καὶ ἄλλες αὐθαιρεσίες. Καὶ σὰν νὰ μὴν ἔφταναν ὅλα αὐτά, ἔρχονταν νὰ προστεθοῦν ὡς ἀποκορύφωμα καὶ οἱ συνεχεῖς φήμες γιὰ σφαγὲς χριστιανικῶν πληθυσμῶν, φήμες ποὺ σκορποῦσαν τὸν πανικὸ καὶ διευκόλυναν τὸ ἔργο τῶν Ρώσων προπαγανδιστῶν τῆς μετανάστευσης⁶¹.

Μέσα λοιπὸν στὸ κλίμα αὐτό, οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχὲς δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἀρνοῦνται συνεχῶς τὶς ἀδείες ἐξόδου ποὺ ζητοῦσαν, μὲ τὴν ὑποστήριξη μάλιστα τῶν Ρώσων προξένων, οἱ χριστιανικοὶ πληθυσμοί. Στὰ 1863 ὁ Ρώσος πρόξενος στὴν Τραπεζοῦντα Machenin πέτυχε τελικὰ τὴν ἔγκριση γιὰ τὴ μετοικεσία στὸ ρωσοκρατούμενο Καύκασο τῶν 300 οἰκογενειῶν ἀπὸ τὴν Ordu, γιὰ τὶς ὁποῖες μιλήσαμε λίγο πιὸ πάνω. Ἀνάλογη ἔγκριση ἀπέσπασε ἐπίσης καὶ γιὰ τὴ μετανάστευση ἄλλων 100 περίπου οἰκογενειῶν, ποὺ προ-ἔρχονταν ἀπὸ κάποια μεικτὰ χωριὰ τοῦ Λαζιστάν⁶². Σημαντικὸς ἐπίσης ἀριθμὸς οἰκογενειῶν εἶχε μετακινηθεῖ πρὸς τὸν Καύκασο ἀπὸ τὴν Ἀργυρούπολη καὶ τὴν περιοχὴ τῆς στὸ διάστημα 1863-1868, ἐνῶ 300 περίπου οἰκογένει-

59. Βλ. σχετικὲς ἀναφορὲς τῶν Γάλλων προξένων τῆς Τραπεζοῦντας στὶς σειρὲς Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 3 (1860-1866), καὶ C.C.C./Trébizonde, τόμ. 8 (1864-1871). Πρβλ. καὶ P.R.O./F.O. 195/812 (1864-1868) passim.

60. Βλ. π.χ. τὶς ἐκθέσεις τοῦ Γάλλου προξένου J. Scheffer τῆς 15ης καὶ 25ης Φεβρουαρίου 1867, ὅπου ὁμως διατυπώνονται καὶ δικές του ἀπόψεις γιὰ τὸ πρόβλημα, στὸ Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 4 (1867-1871). Τὰ γραφόμενα τοῦ Scheffer, παρὰ τὶς ἀντιφάσεις ποὺ παρουσιάζουν σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ στάση τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν μουσουλμάνων τῆς Τραπεζοῦντας, περιέχουν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὶς εὐαίσθητες ἰσορροπίες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν πόλη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1866.

61. Α.Υ.Ε./Π.Κ./1866, 36/19: *Προξενεῖον Τραπεζοῦντος*, ἀναφορὲς τῆς 15ης Νοεμβρίου. Ἐπίσης Α.Υ.Ε./Π.Κ./1867, 36/19, ἔγγραφο τῆς 29ης Ἰανουαρίου, 2ας Μαρτίου καὶ 30ῆς Σεπτεμβρίου. Ὁ Ματαράγκας ὑπηρέτησε ὡς ὑποπρόξενος στὴν Τραπεζοῦντα στὰ 1865-1868. Γιὰ μερικὰ σύντομα στοιχεῖα γιὰ τὴ δράση του ἐκεῖ βλ. Ἑλ. Μιχαηλίδου, «Ἐνας ἐμπνευσμένος Ἕλλην Ὑποπρόξενος ἐν Τραπεζοῦντι τοῦ 1865», *Ποντιακὰ Φύλλα*, ἔτ. 2 (Ἀπρίλιος 1937), σσ. 65-66.

62. P.R.O./F.O. 195/762 (1863), ἀναφορὰ Fr. Stevens τῆς 1ης Ἰουλίου.

ες τῆς Σαμψούντας καὶ τῶν γύρω χωριῶν ἐτοιμάζονταν στὶς ἀρχὲς τοῦ 1868 νὰ περάσουν κι αὐτὲς στὴ ρωσικὴ ἐπικράτεια⁶³. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς θὰ ὑπερδιπλασιαστεῖ μέσα σὲ λίγους μῆνες: Τὸ φθινόπωρο τοῦ ἴδιου ἔτους θὰ φτάσει, σύμφωνα μὲ ἑλληνικὲς προξενικὲς πληροφορίες, στὶς 650 οἰκογένειες⁶⁴.

Οἱ ἐκτιμήσεις τῶν ξένων προξένων γιὰ τὶς πληθυσμιακὲς αὐτὲς ἀνταλλαγὲς ἀνάμεσα στὶς δύο ἐπικράτειες ἦταν ἀρνητικὲς γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ πλευρά. Ὁ Βρετανὸς πρόξενος Fr. Stevens, ποὺ διέβλεπε ὅτι οἱ προσπάθειες τῶν Ρώσων ἀποσκοποῦσαν στὴ δημιουργία ἑλληνικῶν ἐποικισμῶν στὶς περιοχὲς ποὺ ἀναγκάζονταν νὰ ἐγκαταλείψουν οἱ Κιρκάσιοι, ἐκτιμοῦσε ὅτι ἡ «ἀνταλλαγή» τῶν πληθυσμῶν θὰ εἶχε ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα γιὰ τοὺς Τούρκους, ἐπειδὴ στὴ θέση τῶν Ἑλλήνων, ποὺ ἐγκατέλειπαν τὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια καὶ ποὺ ἦταν τεχνίτες στὸ μεγαλύτερό τους ποσοστὸ, συνέρρεαν Κιρκάσιοι, «totally unfit for work of any kind»⁶⁵. Ἀνάλογες δυσοίονες ἐκτιμήσεις γιὰ τὴν ἐγκατάσταση ἀνεξέλεγκτων κιρκασιανικῶν στοιχείων στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἔκανε καὶ ὁ Γάλλος πρόξενος: Ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις, ἔγραφε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1864 στοὺς προϊσταμένους του, διέπραξε μεγάλο λάθος νὰ καλέσει στὸ ἔδαφός της «des repeuplades aussi démoralisées que les tribus Circassiennes»⁶⁶. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ Ρῶσοι, ἐποικίζοντας μὲ παραγωγικοὺς πληθυσμοὺς (ἑλληνικοὺς, ἀρμενικοὺς, ρωσικοὺς, γερμανικοὺς καὶ βουλγαρικοὺς) τὰ παράλια τῆς Κιρκασίας, ἀπέβλεπαν στὸ νὰ ἀναζωογονήσουν τὴν οἰκονομία τῆς περιοχῆς καὶ νὰ δημιουργήσουν πιστοὺς χριστιανικοὺς θύλακους σὲ μιὰ ἄλλοτε μουσουλμανικὴ χώρα⁶⁷.

Ἐνα μέρος τῶν ἐποίκων, Ἑλλήνων καὶ Ἀρμενίων, τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἐγκαταστάθηκε στὴ διοικητικὴ περιφέρεια τῆς Μαύρης Θάλασσας (νοτίως τοῦ ποταμοῦ Τουαπέ, στὰ σύνορα περίπου τῆς σημερινῆς αὐτόνομης Δημοκρατίας τῆς Ἀμπχαζίας). Ὁ Τοπαλίδης τοποθετεῖ στὰ χρόνια τῶν ἐποικισμῶν αὐτῶν τὴν ἴδρυση τῶν χωριῶν Καμπαρντίνκα, Γελεντζίκ, Κράσναγια

63. Α.Υ.Ε./Π.Κ./1868, 36/19: Προξενεῖον Τραπεζοῦντος, ἀναφορὰ Π. Μатарάγκα τῆς 28ης Φεβρουαρίου 1868. Πρβλ. καὶ σχετικὲς ἐκθέσεις τοῦ Fr. Stevens, στὸ P.R.O./F.O. 195/812 (1864-1868), 3 Αὐγούστου 1864, καὶ τοῦ J. Scheffer, στὸ Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 3 (1860-1866), 24 Ἰουλίου 1864, καὶ 13 καὶ 28 Ἰουνίου 1865.

64. Παράρτημα Α', ἔγγρ. 4 (= Α.Υ.Ε./Π.Κ./1868, 36/19: Προξενεῖον Τραπεζοῦντος, 30 Σεπτεμβρίου 1868). Ὁ Ὀθωμανὸς πρόξενος στὸ Κέρτς ἐνημέρωνε (12/24 Ἀπριλίου 1867) μὲ τὴ σειρά του τοὺς προϊσταμένους του γιὰ τὴ σχεδιαζόμενη ἐγκατάσταση στὸν Καύκασο 600 οἰκογενειῶν ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα, μὲ τὴν ἄδεια μάλιστα τοῦ χατμάνου τῶν Κοζάκων τοῦ Κουμπάν καὶ Κυβερνήτη τοῦ Καυκάσου κόμη Sumarkov (Karpat, *δ.π.*, σ. 68).

65. P.R.O./F.O. 195/812 (1864-1868), 3 Αὐγούστου 1864.

66. Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 3 (1860-1866), 24 Ἰουλίου 1864. Πρβλ. καὶ τὶς ἀπόψεις τοῦ Π. Μатарάγκα: Α.Υ.Ε./Π.Κ./1868, 36/19: Προξενεῖον Τραπεζοῦντος, ἔγγρ. τῆς 28ης Φεβρουαρίου 1868.

67. Τὰ ἀποτελέσματα, ὥστόσο, τοῦ ἐποικισμοῦ τῶν παλαιῶν τῆς Κιρκασίας, σύμφωνα μὲ ὀρισμένες ἐκτιμήσεις, δὲν ἦταν τὰ ἀναμενόμενα: βλ. πρόχειρα Allen - Muratoff, *Caucasian Battlefields*, σ. 108.

Πολιάνα και Βισόκα⁶⁸. Με την άποψη αυτή έναρμονίζονται και οι πληροφορίες ενός Ρώσου έρευνητή των αρχών του αιώνα μας, που αναφέρονται στην προνομιακή μεταχείριση από τις ρωσικές αρχές μερικών δεκάδων ελληνικών οικογενειών που εγκαταστάθηκαν στο Γελεντζίκ στα 1866⁶⁹. Μερικά στοιχεία εξάλλου έχουμε και για τις διευκολύνσεις που δόθηκαν στους Έλληνες που εγκαταστάθηκαν στην Άμπχαζία⁷⁰. Οι διευκολύνσεις αυτές προς τους Έλληνες και Αρμένιους που θα έρχονταν από την οθωμανική επικράτεια, κρίθηκαν τότε έπιβεβλημένες, έπειδή προηγουμένως ένα ανάλογο έγχείρημα για τον έποικισμό των νέων κτήσεων με Ρώσους αγρότες και Κοζάκους του Κουμπάν δεν είχε καταφέρει να δελεάσει τους ενδιαφερόμενους⁷¹. Έτσι, στα τέλη της δεκαετίας του 1860 ιδρύονται στην Άμπχαζία τρία ελληνικά χωριά, στα όποια δίνονται ονόματα της ελληνικής βασιλικής οικογένειας (Γεοργίεβσκοε, Όλγινσκοε, Άλεξάντροβσκοε). Στα χωριά αυτά εγκαταστάθηκαν κυρίως Έλληνες κτίστες⁷². Θα πρέπει, πάντως, να διευκρινιστεί έδω ότι ή ελληνική παρουσία στην Άμπχαζία δεν αρχίζει στα χρόνια αυτά. Άρκετοι δραστήριοι Έλληνες έμποροι είχαν εγκατασταθεί στο Σοχούμ αρκετές δεκαετίες πριν από την ίδρυση των τριών ελληνικών χωριών⁷³.

Η περιοχή της Τσάλκας έγινε έπίσης στα μέσα της δεκαετίας του 1860 ό τελικός προορισμός αρκετών Ελλήνων έποίκων από την ένδοχώρα του Πόντου. Ό αριθμός τους δεν είναι εξακριβωμένος. Όρισμένοι τους υπολογίζουν στις 3.500 ψυχές⁷⁴. Ό Τοπαλίδης —που ήταν δέκτης αρκετών τοπικών παραδόσεων του Έλληνισμού του Καυκάσου— κάνει άόριστα λόγο για μία μεγάλη ομάδα μεταναστών από την περιοχή της Κολωνείας, που κατέ-

68. Πανάρετος Τοπαλίδης, *Ό Πόντος*, σσ. 232-233. Πρβλ. και Παναγιωτίδης, *Ό έν Ρωσσίε Έλληνισμός*, σ. 11, όπου και άλλα στοιχεία ειδικά για την ελληνική παροικία της Καμπαρατίνκα (που ιδρύθηκε στα 1864).

69. L. S. Lichkof, *Ocherk iz proshlogo i nastoyashchego chernomorskogo poberezhya Kavkaza* (Μελέτη για τό παρελθόν και τό παρόν της Μαυροθαλασσίτικης παραλίας του Καυκάσου), Κίεβο 1904, σ. 230. Η άποψη του S. Vasyukov, «Tipy i Kharaktery», *Kavkaskoe Chernomorskoe Poberezhye*, Πετρούπολη 1908, σ. 244 και 256, ότι οι Έλληνες εγκαταστάθηκαν τό 1878 στην περιοχή αυτή μάλλον δεν είναι άκριβης.

70. Βλ. Garakanidze, *δ.π.*, σ. 63, όπου γίνεται λόγος για την αυτοκρατορική άπόφαση της 10ης Μαρτίου 1866, με την όποία παραχωρούνταν στους έποίκους γή για καλλιέργεια 30 ντισετίνια (1 desyatina = 1,0925 του έκταρίου) σέ κάθε οικογένεια, άλλαλαγή από τη θητεία για 15 χρόνια, μικρή χρηματική βοήθεια, ένας ταύρος και μία κασίκα.

71. Dobrokhotoy, *Chernomorskoe Poberezhya Kavkaza*, σσ. 20-29· πρβλ. έπίσης σ. ix-xi (Εισαγωγή), όπου ενδιαφέρουσα κριτική για τις δυσκολίες της ρωσικής έποικιστικής πολιτικής. Άνάλογες εκτιμήσεις βλ. και στο Vasyukov, *δ.π.*, σ. 256.

72. Garakanidze, *δ.π.*, σσ. 62-63.

73. Για τό ζήτημα αυτό βλ. την τεκμηριωμένη μονογραφία του N. N. Ioanidi, *Grek i Abkhazii* (Έλληνες στην Άμπχαζία), Σοχούμ 1990.

74. N. G. Volkov, *Kavkazskiy Etnograficheskiy Sbornik* (Έθνογραφική συλλογή του Καυκάσου), Μόσχα 1969, σ. 7.

λήξε στην Τσάλκα (μέσω Έρζερούμ-Κάρς) πεζοπορώντας⁷⁵. Ένδεδέχεται οι πιο πάνω πληροφορίες να μπορούν να συσχετισθούν με όσα αναφέρει ο Angelon για τη μετανάστευση στη Γεωργία 500 οικογενειών Έλλήνων από την περιοχή του Έρζερούμ και την εγκατάσταση στην Τσάλκα 200 από αυτές. Οι υπόλοιπες 300 αναζήτησαν την τύχη τους σε νέους ελληνικούς οικισμούς της περιοχής Μπορζόμ, στα χωριά Μικελτσμίντα και Τσιχισβάρι (τά οποία μαρτυρείται ότι ιδρύθηκαν το 1861 από Έλληνες του Πόντου)⁷⁶. Το Τσιχισβάρι ήταν ένα χωριό κτισμένο σε μεγάλο ύψόμετρο, που ήταν έρημο στα χρόνια αυτά (είχε εγκαταλειφθεί παλαιότερα από το ντόπιο γεωργιανικό στοιχείο λόγω των ληστρικών επιθέσεων των γειτονικών μουσουλμανικών πληθυσμών). Συνεπώς πληρούσε τις προϋποθέσεις για ασφαλή διαβίωση των έποικων. Οι Έλληνες έφτασαν εκεί στις αρχές της δεκαετίας του 1860. Στα 1864 διέθεταν κιόλας την εκκλησία τους, όπως μάς πληροφορεί επιγραφή που σώζεται ακόμα και σήμερα. Έξάλλου, ό έποικισμός του χωριού Μικελτσμίντα θα πρέπει να αναχθεί σε προγενέστερη του 1861 χρονολογία, την οποία αναγράφει ή παλαιότερη επιτάφια επιγραφή⁷⁷. Τέλος, στην περιοχή της Τσάλκας κατευθύνθηκαν, εκτός των άλλων, και 96 οικογένειες από τα χωριά Σάντα, Λαραχανή, Καλαγκούρ και Κιαλαμπούρ, που ίδρυσαν δύο τουλάχιστον χωριά στα 1864-1866, τη Μεγάλη και τη Μικρή Ίραγκά⁷⁸. Η εγκατάσταση των έποικων αυτών λειτούργησε προτρεπτικά για την προσέλευση, κατά τα επόμενα χρόνια, και άλλων όμοεθνών τους, πιθανότατα συγγενών τους από τον Πόντο⁷⁹.

Οι μέτοικοι πήγαιναν κατά κανόνα σε προσδιορισμένους έξαρχής χώρους εγκατάστασης. Άλλα μόνο σε όρισμένες περιοχές οι Έλληνες έποικοι κατάφερναν να εξασφαλίσουν κάποιες έλευθερίες (θρησκευτική, εκπαιδευτική κ.λπ.). Οι 600 π.χ. ελληνικές οικογένειες, που πέρασαν από χωριά της Τραπεζούντας και του Έρζερούμ στο Κυβερνείο Σταυρούπολης (Βόρειος Καύκασος) και έποίκισαν το Νοχούτ (Grecheskoe Selo), την Τουπόβα και το Κασαούτ, δέν πέτυχαν να αναγνωριστούν ως ιδιαίτερη κοινότητα και δέν εξασφάλισαν το δικαίωμα να χρησιμοποιούν δικό τους ιερέα και δάσκαλο. Το γεγονός αυτό όδήγησε 125 οικογένειες στην παλιννόστηση, ενώ όσες

75. Τοπαλίδης, *ό.π.*, σ. 232.

76. Angelon, *ό.π.*, σ. 18.

77. Για όλα αυτά, βλ. Garakanidze, *ό.π.*, σσ. 58-59.

78. Angelon, *ό.π.*, σ. 15. Μεσαία, Άνω και Κάτω Ήρακ ή απλώς Ήρακ άναφέρεται και σε μεταγενέστερους στατιστικούς πίνακες του ελληνικού Έπουργείου Έξωτερικών. Βλ. Παράρτημα Β΄, Πίν. 6. Έντοιχισμένη άναμνηστική πλάκα σε κεντρικό κτίριο του χωριού Ίραγκά άναφέρει ως χρονολογία ίδρυσής του το 1856-1858.

79. Angelon, *ό.π.*, σ. 11, 15. Δέν είναι πάντως άπόλυτα σαφές αν τα άναγραφόμενα από τον Angelon χωριά Σάντα και Ίμερα της Τσάλκας ιδρύθηκαν αυτή την περίοδο ή λίγο παλιότερα. Γενική και άόριστη είναι έπίσης ή πληροφορία του για εγκατάσταση στην Τσάλκα 60 οικογενειών από το Έρζερούμ, οι όποιες είχαν περιπλανηθεί προηγούμενες σε άλλες περιοχές των Κυβερνείων Κουτάδας και Τιφλίδας.

παρέμεναν υποχρεώθηκαν να απομονωθούν από τον πολυπληθέστερο ρωσικό περίγυρο, για να αποφύγουν την ολοκληρωτική τους ένσωμάτωση⁸⁰.

Το παράδειγμα της παλιννόστησης που αναφέραμε δεν ήταν το μοναδικό. Και άλλοι έποικοι, άπογοητευμένοι από τη διάψευση των ελπίδων που είχαν στηρίξει στις ρωσικές υποσχέσεις προτίμησαν να γυρίσουν πίσω στις πατρίδες τους⁸¹. Σε μερικές περιπτώσεις επιστροφής αναφέρεται επίσης και ο σύγχρονος με τα γεγονότα Τραπεζούντιος λόγιος Τριανταφυλλίδης, που τις αποδίδει κι αυτός στη συμπεριφορά των ρωσικών αρχών και την άθτηση των υποσχέσεών τους για βοήθεια⁸².

Οι παλιννοστήσεις όμως ήταν ελάχιστες σε σύγκριση με τη συνεχιζόμενη μεταναστευτική ροή. Η κατάσταση άρχισε πιά προς τα τέλη της δεκαετίας του 1860 να γίνεται ιδιαίτερα άνησυχητική και για τους Έλληνες ιθύνοντες. Τόν Φεβρουάριο του 1868 ο πρόξενος Παναγιώτης Ματαράγκας, ύστερα από περιοδεία στα χωριά των έκπατριζομένων, έκρουσε τόν κώδωνα του κινδύνου στην ελληνική κυβέρνηση για την αποψίλωση του Πόντου, και ειδικότερα των περιχώρων της Σαμψούντας, από το ελληνικό στοιχείο, και ζητούσε να γίνουν παραστάσεις στην Ύψηλή Πύλη, ώστε να μην ερμωθούν «έντελως υπό των Έλλήνων οι ιστορικοί οὔτοι τόποι προς ὄφελος τοῦ γείτονος κράτους», όπου εξάλλου κινδύνευαν να χάσουν την «ἐλληνικήν τους ἐθνότητα». Ο Ματαράγκας μάλιστα είχε αναλάβει —με τη βοήθεια του ἐκεῖ μητροπολίτη και μερικών μελῶν τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος, που μπορούσαν να ἀσκήσουν κάποια ἐπιρροή— να συστηματοποιήσει τις προσπάθειες για τὴν ἀνακοπή των ἐκπατρισμῶν πρὸς τὴν Ρωσία, χωρίς ὥστόσο οὐσιαστικό ἀποτέλεσμα. Ἡ Ρωσία, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τοὺς ἀτίθασους ἑτερόθρησκους Κιρκασίους, κάλυπτε με ἐπιτυχία τὸ κενὸ τῆς ἐξόδου τῶν ἐχθρικών αὐτῶν πληθυσμῶν, ἐποικίζοντας ἐκεῖ «εὐαγῶγους καὶ ὁμοδόξους Ἕλληνας». Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, καὶ ἡ Ύψηλή Πύλη, ὑποπευόταν ὁ Ἕλληνας πρόξενος, ἦταν μᾶλλον εὐχαριστημένη πὺ ἀπαλασσοτάν με τὸν τρόπο αὐτὸν ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ παρουσία χριστιανικῶν πληθυσμῶν στὰ ἐδάφη τῆς⁸³.

80. Σύμφωνα τουλάχιστον με πληροφορίες τοῦ Τοπαλίδη, *δ.π.*, σσ. 232-233.

81. Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 4 (1867-1877), ἔγγρ. τῆς 26ης Μαρτίου 1867. Ρ.Ρ.Ο./F.O. 195/953 (1869-1872), ἔγγρ. τῆς 4ης Φεβρουαρίου 1869. Πρβλ. καὶ Karpat, *δ.π.*, σ. 68.

82. Τριανταφυλλίδης, *Φυγάδες*, σ. 77.

83. Παράρτημα Α', ἔγγρ. 4. Πρβλ. καὶ Α.Υ.Ε./Π.Κ./1868, 36/19: *Προξενεῖον Τραπεζούντος*, 28 Φεβρουαρίου 1868, καὶ Ἰωαννίδης, *Ἱστορία καὶ στατιστική*, σ. 256. Ὁ ἀναφερόμενος ἀρχιερεὺς εἶναι ὁ Σωφρόνιος ὁ ἀπὸ Ἀρτης (1863-1887), τὸν ὁποῖο διαδέχθηκε ὁ γνωστὸς καὶ ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικὰ του δημοσιεύματα Ἀνθίμος Ἀλεξοῦδης ἀπὸ τὴ Μάδντο (Χ. Παπαγεωργιάδης, *Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἀμισσηνῆς χώρας*, Φυλλάδιο Α', Ἀθήνα 1891, σ. 69). Ἡ Ἀμισός, πὺ ἀποτελοῦσε ἔδρα τοῦ μητροπολίτη Ἀμασειας, ὑπαγόταν διοικητικὰ στὸ βιλαέτι Τραπεζούντος (1864 κ.έ.), ἐνῶ ἡ Ἀμάσεια στὸ βιλαέτι τῆς Σεβαστείας. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση κινήθηκαν, κατὰ τὸν Τοπαλίδη, Ὁ Πόντος, σ. 233, καὶ οἱ μητροπολίτες Χαλδίας, Νικοπόλεως καὶ Θεοδο-

Ἡ πρόταση ἐπίσης τοῦ Ἑλλήνα προξένου πρὸς τὴν ἐλληνικὴ κυβέρνησις νὰ παρέμβει στὴν Ὑψηλὴ Πύλη καὶ νὰ ζητήσῃ νὰ διωχθοῦν οἱ Κιρκάσιοι ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου⁸⁴, δὲν ἦταν βέβαια δυνατόν νὰ βρεῖ τὴν ἀναμενόμενη ἀπήχηση στὴν Ἀθήνα. Ἐξάλλου οἱ συνέπειες ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση σὲ χριστιανικὲς περιοχὲς Κιρκασίων προσφύγων ἦταν ἓνα πολὺ σοβαρὸ πρόβλημα τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τὸ ὁποῖο, παρόλο ποὺ ἄρχισε νὰ διεθνοποιεῖται ἀμέσως μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο⁸⁵, δὲν ἐπιδεχόταν ἀκόμα ἐξωτερικὲς παρεμβάσεις καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν ἀνίσχυρὴ Ἑλλάδα. Λίγα ὅμως χρόνια ἀργότερα, στὴ δεκαετία τοῦ 1870, τὸ πρόβλημα θὰ πάρει διπλωματικὲς διαστάσεις καὶ θὰ συνδεθεῖ μὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς πιὸ σοβαρὲς κρίσεις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα⁸⁶.

Μετὰ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ἄρχισε νὰ σημειώνεται αἰσθητὴ ὕφεση στὸ μεταναστευτικὸ πυρετό. Αὐτὸ τουλάχιστον φαίνεται ἀπὸ τὴ δραστηρικὴ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μετακινούμενων ἀπὸ τὸν Πόντο πρὸς τὴ Ρωσία. Λίγο μεταγενέστερες πηγὲς ὑπολογίζουν ὅτι κάθε χρόνο ἐφευγαν στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 γιὰ τὸν Καύκασο κάπου 15-20 ἐλληνικὲς οἰκογένειες⁸⁷. Σὲ ἀνάλογα χαμηλὰ ἐπίπεδα ὅμως φαίνονταν ὅτι κινούνταν τὰ ἴδια χρόνια καὶ οἱ ἀντίστοιφες ἀφίξεις τῶν μουσουλμάνων προσφύγων ἀπὸ τὸν Καύκασο. Οἱ τελευταῖοι μάλιστα δὲν ἀφήνονταν πιά νὰ περιφέρονται ἀνεξέλεγκτοι στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, ἀλλὰ προωθοῦνταν πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ πρὸς ἄλλες θυτικότερες περιοχὲς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐ-

σιουπόλεως. Κατὰ τὴν ἀποψη, ὥστόσο, τοῦ τότε Ἑλλήνα προξένου Ναπολέοντα Μπέτσου, ἡ συμβολὴ τῶν μητροπολιτῶν Χαλδίας καὶ Νεοκαισαρείας στὸ ζήτημα ἦταν ἄλλον ἀρνητικὴ (βλ. Παράρτημα Α', ἔγγρ. 7). Ὁ Τοπαλίδης ἀναφέρει ὡς ἐπίσκοπο Νικοπόλεως τὸν Θεόφιλο. Τὴν ἐκκλησίαν, ὥστόσο, Νικοπόλεως ἐποίμαναν κατὰ τὴν περίοδον ἐκεῖνη ὁ Χριστόφορος (1830-1862) καὶ ὁ Ἱερεμίας (1864-1876), ἐνῶ γιὰ τὸ διάστημα 1862-1864 δὲν μνημονεύεται ἄλλο ὄνομα ἱεράρχη (*Ἱστορία καὶ Λαογραφία Ἑκκλ. ἐπαρχίας Κολωνείας καὶ Νικοπόλεως*, Καβάλα 1964, σ. 20).

84. Παράρτημα Α', ἔγγρ. 4. Πρβλ. καὶ Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 4 (1867-1871), 17 Ὀκτωβρίου 1868.

85. Βλ. Richard Millman, *Britain and the Eastern Question, 1875-1878*, Ὁξφόρδη 1979, σσ. 39-40.

86. Αὐτὸ ἔγινε ὅταν ἡ Ὑψηλὴ Πύλη, γιὰ νὰ λύσει τὸ πρόβλημα τῆς στέγης καὶ τῆς ἀσφάλειας ἀπὸ τὴν ἀθρόα ἀφίξη τῶν προσφύγων, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὸ μουσουλμανικὸ στοιχεῖο σὲ μερικὲς συνοριακὲς περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας, προωθοῦσε ἐκεῖ τοὺς Κιρκάσιους μὲ συστηματικὸς ἐποικισμὸς, ὅπως π.χ. ἔκανε ἤδη ἀπὸ τὸ 1863 στὴ Μακεδονία, στὰ 1864-1878 στὴν Κύπρο καὶ ὅπως προσπάθησε ἐπίσης νὰ τὸ κάνει, τὸ 1867-1868, στὰ ἐλληνοτουρκικὰ σύνορα (Α.Υ.Ε./Π.Κ. 1873, 45/1, 23 Φεβρουαρίου 1873), καὶ τὸ 1874 στὴ Θεσσαλία. Γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν Κιρκασίων ἐποίκων στὰ Βαλκάνια βλ. Marc Pinson, «Ottoman Colonisation of the Circassians in Rumili after the Crimean War», *Études Balkaniques* 8/3, 1972, σ. 72. Γιὰ τὶς προσπάθειες ἐποικισμοῦ τῆς Θεσσαλίας μὲ Κιρκάσιους βλ. Ἀγγελικὴ Σφήκα-Θεοδοσίου, «Ἀποπειρὲς ἐποικισμοῦ Κιρκασίων στὴ Θεσσαλία (1874-1876)», *Ἐγνατία/Ἐπιστ. Ἐπετ. Τμ. Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολ. Α.Π.Θ.* 1, 1989, σσ. 261-274, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ μὲ τὸ ζήτημα βιβλιογραφία.

87. P.R.O./F.O. 195/1329 (1880), 31 Αὐγούστου 1880.

τοκρατορίας. Τò γεγονός, ὥστόσο, αὐτὸ δὲν ἦταν ἱκανὸ νὰ κατὰσιγάσει τὶς ἀνησυχίες τῶν Ἑλλήνων προξένων, γιατί οἱ ἔσω χαμηλοὶ ἀριθμοὶ τῶν Ἑλλήνων μετοίκων προέρχονταν κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸ παραγωγικὸ τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ (οἱ μετανάστες ἦταν ἀγρότες καὶ κυρίως ἐργάτες ποὺ ἀπασχολοῦνταν σὲ οἰκοδομικὲς ἐργασίες)⁸⁸. Δὲν ἦταν ἐξάλλου καθόλου βέβαιο ὅτι ἡ διατήρηση τοῦ χαμηλοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκπατρισμῶν στὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο δὲν θὰ ἀνατρεπόταν ἀργότερα μὲ μιὰ ἐνδεχόμενη (καὶ πιθανή, ἐξαιτίας τῶν χρόνιων προβλημάτων τῆς περιοχῆς) ἀναζωπύρωση τοῦ μεταναστευτικοῦ πυρετοῦ.

Τὶς ἀνησυχίες τῶν προξένων συμμερίζονταν καὶ ἡ ἡγεσία τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων: Ἐνα τμήμα τοῦ ἀνώτερου κλήρου, τῶν λογίων καὶ τῶν ἐνδιαφερόμενων οἰκονομικῶν παραγόντων τοῦ Πόντου διέβλεπαν στὶς ἐλληνικὲς μετοικεσίες τὸν κίνδυνο δημογραφικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ μαρασμοῦ τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου τῆς βορειοανατολικῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, καὶ ἡ τύχη τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸ ρωσοκρατούμενο Καύκασο ἐπίσης δὲν διαφαινόταν εὐδαίμονη. Μολονότι δὲν εἶχαν ἀκόμη ἀρχίσει συστηματικὲς ἐκρωσιστικὲς προσπάθειες — ποὺ θὰ κορυφωθοῦν στὴ δεκαετία τοῦ 1880—, ἡ στάση τῶν ρωσικῶν ἀρχῶν δὲν ἦταν γενικὰ ἐνθαρρυντικὴ γιὰ τοὺς ἄλλοεθνεῖς ἐποίκους (τοὺς Γερμανούς, τοὺς Ἕλληνες καὶ κυρίως τοὺς Ἀρμένιους), ποὺ διατηροῦσαν πεισματικὰ τὴ θρησκευτικὴ καὶ τὴν πολιτιστικὴ τους αὐτονομία. Οἱ ἀνησυχίες τῶν Ἑλλήνων θὰ πρέπει βέβαια νὰ συνδυαστοῦν καὶ μὲ τὸ γενικότερο κλίμα σλαβοφοβίας, ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ διακατέχει —μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν πανσλαβιστικῶν κύκλων στὴν Πετρούπολη καὶ τὴν προβολὴ τῶν ρωσικῶν προτιμήσεων πρὸς τοὺς Βουλγάρους— πολλὰ ἀνώτερα στρώματα τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία⁸⁹.

Μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἐκτιμήσουμε καὶ τοὺς προβληματισμοὺς τῆς ἡγεσίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ τοῦ Πόντου πάνω στὸ τόσο ὀξύμενο τότε μεταναστευτικὸ πρόβλημα τῆς περιοχῆς. Γιὰ τοὺς προβληματισμοὺς αὐτοὺς θὰ ἦταν χρήσιμο ἴσως νὰ ἀναφερθῶ ἀναλυτικότερα στὴ στάση ποὺ τήρησε ὁ ἱδρυμένος τὸ 1872 ἐλληνικὸς σύλλογος τῆς Τραπεζοῦντας *Ξενοφῶν*⁹⁰. Τὸ ἐρώτημα, ποὺ τέθηκε κατὰ τὴ διάρκεια ἐιδικῆς συζήτησης τῶν μελῶν τοῦ συλλόγου αὐτοῦ, εἶχε δύο σκέλη: α) Ἄν ἦταν ἐπωφελέστερο «οἱ ἐνταῦθα Ἕλληνες» νὰ μεταναστεῦουν στὴν Ἑλλάδα ἢ νὰ παραμένουν στοὺς τόπους τῶν προγόνων τους, καὶ β) ἂν ὁ προορισμὸς τῶν μεταναστῶν θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἡ Ἑλλάδα ἢ ἡ Ρωσία. Στὸ πρῶτο ἐρώτημα δόθηκε ἡ ἀπάντησις ὅτι εἶναι ὠφελιμότερο οἱ Ἕλληνες νὰ παραμένουν στὶς χῶρες ποὺ κατοι-

88. P.R.O./F.O. 195/953 (1869-1872), 7 Μαρτίου 1871.

89. Πρβλ. Anderson, *The Eastern Question*, σσ. 162, 168 κέ.

90. Ἄντ. Τερζοπούλου, «Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος Τραπεζοῦντος Ὁ Ξενοφῶν», *Ποντιακὴ Στοά*, 1972-1974, σσ. 286-303.

κούσαν από αιώνες. Ἐνῶ, σὲ περίπτωσι ἀναγκαστικῆς ἐκ τῶν πραγμάτων μετανάστευσης, κρίθηκε ὅτι ἦταν προτιμότερο οἱ ἐκπατριζόμενοι νὰ ἐπιλέγουν ὁποιαδήποτε ἄλλη χώρα ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Ρωσία⁹¹.

Στὸ ἴδιο πνεῦμα κινεῖται καὶ ἓνα ἐνδιαφέρον υπόμνημα Ἑλλήνων ὑπηκόων καὶ μόνιμων κατοίκων τῆς Τραπεζούντας, ποὺ συντάχθηκε καὶ ὑποβλήθηκε τὸν Μάιο τοῦ 1872 στὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος. Στὸ υπόμνημα, ποὺ τὸ ὑπέγραψαν οἱ Ἰωάννης Μεταξᾶς, Ν. Σ. Ξανθόπουλος, Γεώργιος Δομνηνός, Π. Κανδύλης καὶ Δημήτριος Κασφύκης, ποὺ ἀποτελοῦσαν καὶ τὴν «Ἐπιτροπὴ τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων», ἐπισημαίνονταν οἱ κίνδυνοι ἐκρωσισμοῦ τῶν μεταναστῶν καὶ ἡ ἀνάγκη, σὲ μιὰ τόσο κρίσιμη περίοδο, νὰ καλυφθεῖ ἡ θέσι τοῦ Ἑλλήνα προξένου τῆς Τραπεζούντας, ποὺ παρέμενε κενὴ ἀπὸ τὸ 1868⁹².

Τὰ δραματικά γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν μὲ τὴν ἔκρηξι τοῦ ἐπόμενου Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1877-1878 ἀναστάτωσαν καὶ πάλι τοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τῆς αὐτοκρατορίας, προκαλώντας νέο κύμα ἐκπατρισμῶν, προπάντων μεταξὺ τῶν Ἀρμενίων τῆς ὑπαίθρου⁹³. Ἡ θέσι τῶν Ἀρμενίων —ποὺ εἶχαν καὶ αὐτὴ τὴ φορά (ὅπως καὶ

91. Κυριακὴ Μαμώνη, «Σωματειακὴ ὀργάνωσι τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία. Γ' Σύλλογοι Καππαδοκίας καὶ Πόντου», ΔΚΜΣ 6, 1986-1987, σ. 188. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ, ἔστω καὶ στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν ἐνὸς συλλόγου, συζητεῖται τὸ ἐνδεχόμενο μετανάστευσης τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου στὴν Ἑλλάδα.

92. Α.Υ.Ε./Π.Κ.: 1872, 36/19: Ὑποπροξενεῖον Τραπεζούντος. Οἱ Ἑλληνες ὑπήκοοι τῆς Τραπεζούντας θὰ πρέπει μόλις νὰ πλησίαζαν τοὺς 100, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ 1862 ψήφισαν στὴν πόλιν 72 Ἑλληνες ὑπήκοοι γιὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ τότε ὑποψηφίου βασιλιᾶ τῆς Ἑλλάδας Γεωργίου Α' (Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 3 (1860-1866), 29 Δεκεμβρίου 1862). Στούς Ἑλληνες αὐτοὺς —τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς δὲν θὰ πρέπει νὰ αὐξήθηκε θεαματικά κατὰ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870— θὰ πρέπει νὰ συνυπολογιστοῦν καὶ οἱ ἐλάχιστοι Ἴόνιοι ὑπήκοοι, προστατευόμενοι τῆς Μ. Βρετανίας, ποὺ ἀπέκτησαν τὴν ἑλληνικὴ ὑπηκοότητα ἀμέσως μετὰ τὴν προσάρτησι τῆς Ἑπτανήσου. Κατάλογο τῶν Βρετανῶν καὶ Ἰονίων ὑπηκόων, ἀπὸ τὴν Κεφαλονιά κυρίως, ποὺ βρίσκονταν στὴν Τραπεζούνα στὰ 1858, βλ. στὸ Ρ.Ρ.Ο./Φ.Ο., ἀριθ. 524/10 (1854-1860, ἔγγρ. τῆς 17ης Ἰουλίου 1858). Ὁ Κεφαλονίτης γιατρός Ἰωάννης Μεταξᾶς, ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ διακεκριμένα μέλη τῆς ἑλληνικῆς κοινότητας τῆς Τραπεζούντας, εἶχε βρετανικὸ διαβατήριο ἀπὸ τὸ 1841 ὡς τὴν ἀπόκτησι τῆς ἑλληνικῆς ὑπηκοότητος (Ρ.Ρ.Ο./Φ.Ο. 524/10 (1854-1860), 17ης Ἰουλίου 1858). Ὁ Κερκυραῖος Δημήτριος Κασφύκης εἶχε ἐπίσης βρετανικὸ διαβατήριο ἀπὸ τὸ 1847 (Ρ.Ρ.Ο./Φ.Ο. 524/10 (1854-1860, ἔγγρ. τῆς 17ης Ἰουλίου 1858). Ὁ πατέρας τοῦ Θεόδωρου ἦταν ἀνάμεσα στοὺς πρώτους Βρετανοὺς ὑπηκόους (καὶ ὁ μόνος Ἴόνιος), ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Τραπεζούνα, πιθανὸν λίγο μετὰ τὴ διεύρυνσι τῶν τουρκοβρετανικῶν ἐμπορικῶν συμφωνιῶν τοῦ 1838 (Ρ.Ρ.Ο./Φ.Ο. 195/225 (1843-1844, ἔγγρ. τῆς 20ῆς Δεκεμβρίου 1844). Τέλος, ὁ Παναγιώτης Ματαράγκας ἦταν ὁ τελευταῖος, πρὶν ἀπὸ τὴ σύνταξι τοῦ ὑπομνήματος, ὑποπρόξενος τῆς Ἑλλάδας στὴν Τραπεζούνα. Οἱ Δομνηνὸς καὶ Ξανθόπουλος εἶχαν καὶ παλαιότερα (7 Ἀπριλίου 1858) ζητήσει τὴν παρέμβασι τοῦ ἑλληνικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν γιὰ τὴν εὐρύθυμη λειτουργία τοῦ ἑλληνικοῦ προξενεῖου τῆς Τραπεζούντας: Α.Υ.Ε./Π.Κ.: 1858, 36/19: Ὑποπροξενεῖον Τραπεζούντος, ἀριθ. πρωτ. 665.

93. Τὸ πρόβλημα ἐπισημάνθηκε ἔγκαιρα ἀπὸ τὸν Ἑλλήνα ὑποπρόξενον στὴν Τραπεζούνα Ναπολέοντα Μπέτσο (Α.Υ.Ε./Π.Κ. 1877, 77/1,3, Προξενικά, 6 Ἰανουαρίου 1877, ἀλλὰ καὶ σὲ

στον πόλεμο του 1827-1828) έκτεθει, ύποστηρίζοντας τὰ προελαύνοντα ρωσικά στρατεύματα— ἐπιδεινώθηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1877, μετὰ τὴν ἀνακοπὴ τῆς ρωσικῆς προέλασης καὶ τὴν ἀνακατάληψη τῶν περιοχῶν ἀπὸ τοῦς Ὀθωμανοῦς⁹⁴. Σύμφωνα με ἐκτιμήσεις Βρετανοῦ αὐτόπτη μάρτυρα, τὸ καλοκαίρι τῆς χρονιᾶς ἐκείνης ἀφανίστηκαν κυριολεκτικὰ πάνω ἀπὸ ἑκατὸ χριστιανικά (κυρίως ἀρμενικά) χωριά ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Κούρδων καὶ τῶν Κιρκασίων ἀτάκτων καὶ ἀπὸ τὶς ἀναγκαστικὲς μετακινήσεις ἀμάχων καὶ στρατευμάτων⁹⁵. Προβλήματα ἀντιμετώπισαν καὶ τὰ χριστιανικά χωριά τῶν συνοριακῶν ρωσοκρατούμενων περιοχῶν ἀπὸ τὶς ἐχθροπραξίες, τὴν παλινδρομικὴ πορεία τῶν ἀντίπαλων στρατευμάτων καὶ τὶς ἀντιρωσικὲς ἐξεγέρσεις τῶν ντόπιων μουσουλμανικῶν πληθυσμῶν. Ἡ ἄδοξη π.χ. ὑποχώρηση τῶν Ρώσων στὴν ἐνδοχώρα, κατὰ τὴ ναυτικὴ ἐπιχείρηση τοῦ ὀθωμανικοῦ στόλου στὰ παράλια τῆς Ἀμπχαζίας, τὸν Μάιο τοῦ 1877, ἀλλὰ καὶ ἡ φιλοτουρκικὴ ἐξέγερση τῶν Ἀμπχαζίων, προκάλεσαν τὸν πανικὸ τῶν σχετικὰ πρόσφατα ἐγκαταστημένων χριστιανῶν ἐποίκων τῆς περιοχῆς τοῦ Σουχοῦμ, τὴν ἐγκατάλειψη τῶν χωριῶν τους καὶ τὴ λεηλασία τους ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ἄτακτους Κιρκάσιους καὶ Λαζοὺς συμμάχους τῶν Τούρκων⁹⁶.

Οἱ βιαιότητες ποὺ σημειώθηκαν κατὰ τὶς καταστροφικὲς ἐπιδρομὲς τῶν Κιρκασίων καὶ Κούρδων στὰ χριστιανικά (κυρίως ἀρμενικά) χωριά δυτικὰ τοῦ Κάρς, προκάλεσαν, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1877, τὶς θαρραλέες διαμαρτυρίες τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἀρμενίων βουλευτῶν τοῦ νεοσύστατου Ὀθωμανικοῦ Κοινοβουλίου. Ἡ πρωτοβουλία αὕτὴ μάλιστα θεωρεῖται ὡς ἡ πρώτη χρονο-

ἀλλεπάλληλες ἀναφορὲς (τῆς περιόδου Ἰανουαρίου-Σεπτεμβρίου) τῶν ξένων προξένων· βλ. π.χ. P.R.O./F.O. 195/1100 (1876), 1141 (1877) 14 Ἰουλίου, 1187 (1878). Ὁ Μπέτσος ὑπηρετήσε ὡς ὑποπρόξενος στὴν Τραπεζοῦντα ἀπὸ τὶς 22 Μαΐου 1876 ὡς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1881. Ὅρισμένα στοιχεῖα γιὰ τὶς ἐκεῖ δραστηριότητές του βλ. στοῦ Στάθη Πελαγίδη, «Ἡ κρίση τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 στὴ μητρόπολη Τραπεζοῦντας: Νέα στοιχεῖα. Ὁ ἄγνωστος ρόλος τοῦ ἑλληνικοῦ ὑποπροξενείου Τραπεζοῦντας», *Πρακτικά ΣΤ' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 79-89.

94. Allen - Muratoff, *Caucasian Battlefields*, σ. 148, 149. Ἡ φιλορωσικὴ στάση τῶν Ἀρμενίων ἐξαρτήθηκε καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μεταξὺ τῶν προφυλακῶν τῶν ρωσικῶν στρατευμάτων ὑπηρετοῦσαν χιλιάδες Ἀρμένιοι σὲ εἰδικὲς μονάδες με διοικητὲς γ'·ωστοὺς Ἀρμένιους στρατηγούς (Lazarian, Ter-Goukassian κ.ἄ.) ὑπὸ τὴ γενικὴ ἀρχιστρατηγεῖα Ἀρμενίου στρατάρχη, τοῦ βετεράνου τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου Loris Melikian (Melikov). Γιὰ τὴ σταδιοδρομία τους, βλ. πρόχειρα Pasdermadjian, *Histoire*, σσ. 317-318, καί, γιὰ τὴ στρατιωτικὴ τους δράση, Allen-Muratoff, *δ.π.*, σσ. 117 κ.ἑ., 135 κ.ἑ., 141 κ.ἑ., 163 κ.ἑ., 172 κ.ἑ., 187 κ.ἑ., 204 κ.ἑ.

95. Walker, *Armenia*, σ. 110. Γιὰ τὰ δεινοπαθήματα τῶν κατοίκων τοῦ Ἐρζερούμ καὶ τοῦ Κάρς κατὰ τὸν πόλεμο καὶ τὶς περιπέτειες τῶν κατοίκων στὶς ἐκκλησιαστικὲς ἐπαρχίες Θεοδοσιουπόλεως, Χαλδίας, Κολωνείας, Νεοκαισαρείας καὶ Ἀγκύρας, βλ. Βαζελιώτης, «Οἱ Ἑλληνες», σσ. 360-361.

96. Τὴν ἐπιχείρηση καὶ τὶς συνέπειές της, ἀλλὰ καὶ ἀνάλογες τουρκικὲς ἐπιθέσεις στὰ ρωσοκρατούμενα παράλια τῆς Ἀμπχαζίας, περιγράφουν οἱ Allen - Muratoff, *δ.π.*, σσ. 127-129, 154-155.

λογικά επίσημη προβολή του 'Αρμενικού Ζητήματος στην 'Οθωμανική αυτοκρατορία⁹⁷. Τὰ δεινὰ τῶν χριστιανῶν ἐξάλλου τοῦ ἀνατολικοῦ Πόντου ἔδωσαν τὴν εὐκαιρία στοὺς Ρώσους νὰ ἐπιβάλουν στὴ Συνθήκη τοῦ 'Αγίου Στεφάνου (1878) εἰδικὸ ἄρθρο (ἀριθ. 16), ποὺ προέβλεπε τὴ ρωσικὴ στρατιωτικὴ παρουσία στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας, γιὰ τὴν προστασία τῶν χριστιανῶν κατοίκων ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Κούρδων καὶ τῶν Κιρκασίων⁹⁸. Ὅπως εἶναι ὁμως γνωστὸ, κατὰ τὴν ἀναθεώρηση τῆς Συνθήκης τοῦ 'Αγίου Στεφάνου στὸ Βερολίνο (13 'Ιουλίου 1878), τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀπαλείφθηκε, καὶ ἡ διαφύλαξη τῆς ζωῆς καὶ τῆς περιουσίας τῶν χριστιανῶν ἀφέθηκε καὶ πάλι στὴν καλὴ θέληση τῆς Πύλης καὶ στὶς διακριτικὲς παρεμβάσεις τῶν Δυνάμεων, ἰδιαίτερα τῆς Μεγάλης Βρετανίας. Μερικὲς, ὥστόσο, ἀπὸ τὶς βορειοανατολικὲς ἐπαρχίες τῆς 'Οθωμανικῆς αὐτοκρατορίας (ἀνατολικὸ Λαζιστάν, Βατούμ, Κάρς, 'Αρταχάν, Μπαγιαζίτ) παραχωρήθηκαν μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Βερολίνου στὴ Ρωσία. Ἐτσι ἓνα μέρος τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου τῶν περιοχῶν αὐτῶν ὑπάρχθηκε πλέον στὴν τσαρικὴ διοίκηση⁹⁹.

Οἱ νέες ρωσικὲς κατακτήσεις ἐνθάρρυναν καὶ πάλι τὶς μαζικὲς μετοικεσί-ες πρὸς τὰ ἀνατολικά, προπάντων μεταξὺ τῶν 'Αρμενίων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμως μεριά, προκάλεσαν καὶ νέες ἐξόδους μουσουλμανικῶν πληθυσμῶν (ἰδίως ἐκείνων ποὺ εἶχαν ἀναμειχθεῖ στὶς ἀντιρωσικὲς ἐξεγέρσεις) ἀπὸ τὶς νέες ρωσικὲς κτήσεις τῆς Ὑπερκαυκασίας πρὸς τὰ ὀθωμανικὰ ἐδάφη. Οἱ πληθυσμιακὲς αὐτὲς ἀνταλλαγὲς ὑποβοηθήθηκαν καὶ ἀπὸ τὶς εἰδικὲς τουρκορωσικὲς συμφωνίες, ποὺ πέρασαν στὸ Πρωτόκολλο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῆς 8ης Φεβρουαρίου 1879 καὶ ποὺ προέβλεπαν τὴ δυνατότητα μετανάστευσης τῶν κατοίκων τῶν παραχωρούμενων ἐδαφῶν στὶς δύο ὁμορε εἰκράτειες. Μὲ βάση τὸ Πρωτόκολλο αὐτό, ὅσοι μουσουλμάνοι ἤθελαν μποροῦσαν νὰ ἐκποιήσουν τὴν περιουσία τους καὶ νὰ καταφύγουν στὴν 'Οθωμανικὴ αὐτοκρατορία μέσα σὲ διάστημα τριῶν ἐτῶν¹⁰⁰. Οἱ δέκα ἀγγλικὲς 'Γαλάζιες Βίβλοι' (Blue Books), ποὺ ἐκδόθηκαν μεταξὺ τοῦ 1879 καὶ τοῦ 1881 ἀναφορικὰ μὲ τὸν πόλεμο τοῦ 1877-1878 καὶ τὶς συνέπειές του, περιέχουν πλῆθος βρετανικῶν προξενικῶν ἐκθέσεων γιὰ τὴν ἐγκατάσταση δεκάδων χιλιάδων

97. Paul Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid*, Παρίσι 1907 (ἀνвт. Νέα Ὑόρκη 1971), σ. 313. Πρβλ. Α. Ο. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, Urbana Ill. 1938, σσ. 58-59. Γιὰ τὴν πρωτοβουλία τῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν βλ. I. K. Hassiotis, «Grecija i Armjanskij Vopros», στὴν *Armjanski Vopros Ensiklopedija*, ἐπιμ. K. S. Houdaverdian, Ἐριβάν 1991, σσ. 152-153.

98. Walker, ὁ.π., σσ. 111-112.

99. Gabriel Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, τόμ. 3 (1856-1878), Παρίσι 1902, σσ. 190-191, τόμ. 4 (1878-1902), Παρίσι 1903, σσ. 270-272. Ἡ Μ. Βρετανία ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωση τῆς ἐποπτείας τῶν διοικητικῶν μεταρρυθμίσεων στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες τῆς 'Οθωμανικῆς αὐτοκρατορίας μὲ τὴν εἰδικὴ σύμβαση ποὺ ὑπέγραψε μὲ τὴν Πύλη καὶ ποὺ ἀφοροῦσε τὴ στρατιωτικὴ κατοχὴ τῆς Κύπρου: B. H. Summer, *Russia and the Balkans, 1870-1880*, Λονδίνο 1962, σ. 668, 547. Πρβλ. Walker, ὁ.π., σσ. 114-117.

100. Noradounghian, ὁ.π., τόμ. 4 (1878-1902), σσ. 206-207.

Κιρκασίων, Ἀμπαζίων καὶ Λαζών προσφύγων στὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια, καθὼς ἐπίσης καὶ γιὰ τὶς καταστροφικὲς συνέπειες ποὺ εἶχαν οἱ πληθυσμιακὲς ἐκεῖνες ἀναστατώσεις στοὺς πληθυσμοὺς τῶν ἀνατολικῶν κυρίως βιλαετιῶν τῆς αὐτοκρατορίας¹⁰¹.

Ὅπως ἦταν ἐπόμενο, οἱ ἀναστατώσεις αὐτὲς ἀνοίξαν τὸ δρόμο σὲ νέους ἐκπατρισμοὺς χριστιανῶν κατοίκων ἀπὸ τὸν Πόντο πρὸς τὰ ἐκκενούμενα χωριὰ τῶν μουσουλμάνων τοῦ ρωσοκρατούμενου Καυκάσου. Ὁ Τοπαλίδης μάλιστα ἀναγράφει καὶ τὶς ἐπαρχίες ἀπὸ ὅπου ἔφυγαν οἱ δεκάδες χιλιάδες (ὅπως ὑποστηρίζει) Ἕλληνες μετανάστες γιὰ τὶς παλιές, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς νέες ρωσικὲς κτήσεις (πρὸς τὰ Κυβερνεῖα τῆς Μαύρης Θάλασσας καὶ τοῦ Ἀντικαυκάσου), δηλαδὴ ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες Τραπεζούντας, Ροδόπολης, Χαλδίας, Θεοδοσιούπολης, Κολωνείας, Νεοκαισάρειας καὶ Ἀμάσειας¹⁰².

Πάντως, τὸ κύμα φυγῆς δὲν πῆρε μαζικὸ χαρακτῆρα πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 καὶ τὶς ἀρχὲς τῆς ἐπόμενης. Τὴν ἀνοίξη τοῦ 1880 ἡ φημολογία γιὰ μιὰ γενικὴ σχεδὸν ἀπόφαση τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἀρμενίων τῶν περιοχῶν μεταξὺ τῆς Σαμψούντας καὶ τῆς Κερασούντας νὰ μεταναστεύσουν στὸ ρωσοκρατούμενο Καύκασο ἦταν σὲ τέτοιο βαθμὸ διαδεδομένη, ὥστε νὰ ζητήσει ὁ Βρετανὸς πρόξενος στὴν Τραπεζούντα Alfred Biliotti ἀπὸ τὴν κυβέρνησή του νὰ τοῦ ἐξασφαλίσει εἰδικὴ ἄδεια ἀπὸ τὴν Πύλη, γιὰ νὰ περιοδεύσει ὁ ἴδιος στὸ δυτικὸ Πόντο προκειμένου νὰ σχηματίσει ἀκριβέστερη εἰκόνα γιὰ τὸ πρόβλημα. Σύμφωνα μὲ πληροφορίες τοῦ ἴδιου, τὸ κλίμα τῆς φυγῆς ἦταν τόσο ἔντονο, ὥστε μόνο ἀπὸ τὸ χωριὸ τῆς ἐπαρχίας Κερασούντας Πουλαντζὰκ ἐτοιμάζονταν νὰ μεταναστεύσουν στὴ Ρωσία οἱ 300 ἀπὸ τὶς 450 ἑλληνικὲς τοῦ οἰκογένειας¹⁰³. Παράλληλα ὁ Biliotti προχώρησε καὶ σὲ διαβήματα πρὸς τὸν Γενικὸ Διοικητὴ τοῦ βιλαετιοῦ τῆς Τραπεζούντας Sirri πασά, ζητώντας τὴν ἐφαρμογὴ ἐπειγόντων μέτρων γιὰ τὴν ἀνακούφιση τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν καὶ τὴν ἀναστολὴ τῶν μεταναστεύσεων¹⁰⁴.

101. A.M.A.E./C.P.C./Turquie-Trébizonde, 5 (1878-1882) *passim*.

102. Τοπαλίδης, *Ὁ Πόντος*, σ. 115.

103. P.R.O./F.O. 195/1329 (1880), ἔγγρ. τῆς 30ῆς Ἀπριλίου, 12, 20 καὶ 29 Μαΐου 1880. Ὁ λεβαντίνος Alfred Biliotti ἄρχιζε τὴ σταδιοδρομία του ὡς κληρικὸς στὸ βρετανικὸ ὑποπροξενεῖο τῆς Μάρκρης τὸ 1849. Τὰ ἐπόμενα χρόνια ὑπηρέτησε ὡς διερμηνέας καὶ γραμματέας στὸ βρετανικὸ ὑποπροξενεῖο τῆς Ρόδου (1850), ὡς ἄμισθος ὑποπρόξενος (1856) καὶ ὡς πρόξενος (1861-1863): Foreign Office List 1905, ὅπου καὶ ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὴ διπλωματικὴ του καριέρα. Σύντομη ἀναφορὰ στὶς δραστηριότητές του (προξενικὲς καὶ κυρίως ἀρχαιολογικὲς) στὴ Ρόδο κάνει ὁ Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Ἱστορία τῆς Ρόδου*. Ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἕως τὴν ἐνωμάτωση τῆς Δωδεκανήσου (1948), Ἀθήνα 1972, σ. 423. Γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας του στὴν Κρήτη (1885-1898) βλ. Λιλὴ Μακράκη, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος, 1854-1910. Ἡ διάπλωση ἐνὸς ἐθνικοῦ ἡγέτη*, Ἀθήνα 1992, *passim*.

104. P.R.O./F.O. 195/1329 (1880), ἀναφορὲς τῆς 12ῆς Ἰουνίου καὶ κυρίως τῆς 29ῆς Ὀκτω-

Ἡ περιοδεία τοῦ Βρετανοῦ προξένου στοῦ δυτικό τμήμα τοῦ βίλαετιοῦ τῆς Τραπεζούντας (καί συγκεκριμένα στίς ἐπαρχίες τῆς Κερασούντας, τῆς Οἰνόνης, τοῦ Τσαρσαμπᾶ, τῆς Σαμψούντας καί τῆς Μπάφρας) ἐγίνε στοῦ διάστημα μεταξύ τοῦ Ἰουλίου καί τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1880, μέ μερικά σύντομα βέβαια διαλείμματα ἐπιστροφῆς στήν Τραπεζοῦντα¹⁰⁵. Πραγματοποιήθηκε δηλαδή μετά τήν ἐγκατάσταση στίς πιδ πάνω περιοχές τῶν χιλιάδων Λαζῶν προσφύγων ἀπό τὸ ἀνατολικό Λαζιστάν, τὸ ὁποῖο ἐκχωρήθηκε, ὅπως εἶπαμε, στὴ Ρωσία μέ τὴ Σύνθήκη τοῦ Βερολίνου. Τὶς διαπιστώσεις τοῦ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του ἐπαφῇ μέ τὸ χῶρο καί τοὺς ἀνθρώπους ὁ Biliotti τὶς ἀνακοίνωσε στὴ βρετανικὴ πρεσβεΐα τῆς Κωνσταντινουπόλεως στίς 23 Ὀκτωβρίου: Σύμφωνα μέ τὶς ἐκτιμήσεις τοῦ Βρετανοῦ προξένου ἡ δυσαρέσκεια ἀνάμεσα στοὺς μουσουλμανικοὺς καί χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς ἀπὸ τὰ χρονίζοντα —οἰκονομικῆς κυρίως φύσεως— προβλήματα τῆς περιοχῆς, στὰ ὁποῖα ἡ κυβέρνησις δὲν φαίνεται διατεθειμένη νὰ δώσει λύση, ἦταν διάχυτη καί ἔντονη. Ἀλλὰ ἐνῶ οἱ μουσουλμάνοι ἀντιμετώπιζαν μοιρολατρικὰ τὴν κατάσταση, ἐναποθέτοντας, κατὰ τὸ Biliotti πάντα, τὶς ἐλπίδες τοὺς στὴν παρέμβαση τῆς Μεγάλης Βρετανίας, οἱ χριστιανοὶ ἐπέλεγαν τὴ λύση τῆς φυγῆς. Ἡ στάσις ἐξάλλου καὶ τῶν χριστιανῶν καί τῶν μουσουλμάνων κατοίκων τῆς περιοχῆς ἐπηρεαζόταν καί ἀπὸ τὴ γενικὴ ἀντίληψη ὅτι οἱ Ρῶσοι θὰ καταλάμβαναν ἀναπόφευκτα καί μᾶλλον σύντομα ὅλα τὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Οἱ χριστιανοὶ πίστευαν ἐπιπλέον ὅτι ἡ μετανάστευση θὰ τοὺς ἀπάλλασσε ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς ἀπαιτήσεις τῆς Πύλης καί κυρίως ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευσήν τοῦ ὑφίσταντο οἱ ἀσθενέστερες οἰκονομικὰ τάξεις ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς τοπικοὺς μουσουλμάνους ἀγάδες, ἀλλὰ καί ὀρισμένους χριστιανοὺς¹⁰⁶.

Ἀνάλογες ἦταν καί οἱ ἐκτιμήσεις τοῦ Ἑλλήνα προξένου στὴν Τραπεζοῦντα Ναπολέοντα Μπέτσου. Ὁ Μπέτσος, ἀντλώντας μᾶλλον τὶς πληρο-

βρίου 1880. Πρβλ. καί Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 5 (1878-1882), 22 Ἰουνίου 1880. Ὁ Giritli Sirri πασὰς ἀπὸ τὴν Κρήτη διατέλεσε Γενικὸς Διοικητὴς τοῦ βίλαετιοῦ τῆς Τραπεζούντας ἀπὸ τὸ 1879 ὥς τὸ 1884, μέ διαλείμματα ἀνάκλησης καί ἐπαναδιορισμοῦ του. Ὁ κατάλογος τῶν Τούρκων διοικητῶν τῆς Τραπεζούντας πού δημοσιεύει ὁ Cumhuriyet Odaşasıoğlu, Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı, Ἀγκυρα, χ.χ., σ. 169, δὲν ταυτίζεται μέ τὶς πληροφορίες πού ἔχω ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις τῶν Βρετανῶν, τῶν Ἑλλήνων καί ἰδίως τῶν Γάλλων προξένων. Ἐπειδὴ οἱ πρόξενοι ἀναφέρονται κατὰ κανόνα στὴν ἡμερομηνία ἀφίξης στὴν Τραπεζοῦντα τῶν Τούρκων διοικητῶν καί τῆς οὐσιαστικῆς ἀνάληψης τῶν καθηκόντων τους, γι' αὐτὸ θεωρῶ τὶς πληροφορίες τοὺς περισσότερο ἀξιόπιστες.

105. P.R.O./F.O. 195/1329 (1880), ἀναφορὲς ἀριθ. 29-39. Πρβλ. καί τὰ ὑπομνήματα τοῦ Γάλλου προξένου Amédée Querry, ὁ ὁποῖος παρακολουθοῦσε, ὅπως φαίνεται, μέ ἐνδιαφέρον τὶς κινήσεις τοῦ Βρετανοῦ συναδέλφου του, χρησιμοποιοῦντας μάλιστα τὶς πληροφορίες πού συγκέντρωνε ἐκεῖνος: Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, 5 (1878-1882), 27 Αὐγούστου 1880.

106. P.R.O./F.O. 195/1329 (1880), ἔγγρα. τῆς 23ης Ὀκτωβρίου 1880. Πρβλ. καί ἀνάλογη ἀναφορὰ τῆς 31ης Αὐγούστου τοῦ ἴδιου χρόνου.

φορίες του από την ίδια πηγή (τόν Biliotti)¹⁰⁷, έστελνε, με άλλεπάλληλα ύπομνήματά του προς τόν Χαρίλαο Τρικούπη, άνησυχητικά στοιχεία για τις μεταναστεύσεις Έλλήνων κατοίκων τών ίδιων περιοχών, ύπογραμμίζοντας τόν «ένσκήψαντα κίνδυνον» για τόν Έλληνισμό από τό κύμα εκείνο τής μαζικής φυγής. Από τούς μετανάστες, γράφει, άλλοι έφευγαν κρυφά, με είδικά ναυλωμένα πλοίαρια, από τά χωριά τής Φάτσας, τής Οινόης και τών Κοτυώρων, με προορισμό τά παράλια του ρωσοκρατούμενου Λαζιστάν, και άλλοι μετακινούνταν διά ξηρής από τά χωριά τής Άργυρούπολης προς τήν περιοχή του Κάρς. Τήν άνοιξη του 1880 είχαν ήδη φτάσει στο Κάρς και έτοιμάζονταν για μόνιμη εκεί εγκατάσταση 100 περίπου έλληνικές οικογένειες¹⁰⁸.

Οί έκπατριςμοί αυτοί άπειλούσαν με έρήμωση όρισμένες περιοχές τής ένδοχώρας. Ίδιαίτερα άνησυχητική ήταν ή εικόνα τών έλληνικών χωριών τής έκκλησιαστικής περιφέρειας τής Θεοδοσιούπολης (Έρζερούμ): Οί κάτοικοι, άποφασισμένοι νά εγκαταλείψουν όριστικά τις έστίες τους, άρνήθηκαν νά αναβάλουν τή μετοικεσία τους, παρά τις ύποσχέσεις για παροχή εύφορων γαιών εκ μέρους τής έκκλησιαστικής τους ήγέσιας. Ή άπόγνωση του έπισκόπου Παΐσιου, που τούς συνόδεψε ως τό μεθοριακό χωριό Χασάν Καλέ, με τήν έλπίδα νά τούς μεταπείσει, ήταν μεγάλη: «Έμείς θά πάμε όπου είναι ή πίστις μας», ήταν ή στερεότυπη άπάντησή τους στις έκκλησεις του νά επιστρέψουν στη γή των πατέρων τους¹⁰⁹.

Ή ίδια προτεραιότητα φαίνεται ότι υπερίσχυσε και στην περίπτωση τών Κρωμναίων έποχιακών έργατών που εργάζονταν στη Ρωσία. Σύμφωνα με τήν εκτίμηση ενός λογίου Κρωμναίου τής εποχής, οί κίνδυνοι άφελληνισμού τους από τήν έκρωσιστική πολιτική τών πανσλαβιστών στόν Καύκασο ήταν για τούς ανθρώπους εκείνους άκατανόητοι: «Ματαιώς ήθελε προσπαθήσει τις νά άποδείξει αυτοίς ότι ή Ρωσία είναι έχθρά του Έλληνισμού, ένόςω διώκει τήν έλληνίδα γλώσσαν και τά έλληνικά γράμματα. Θα έλάμβανεν εις άπάντησιν ότι ούδέν σημαίνει, άφου αύτη έχη τήν αύτήν με ήμās θρησκείαν»¹¹⁰.

107. Πρβλ. Παράρτημα Α', έγγρ. 6, όπου ο Μπέτσος ύπογραμμίζει τή στενή συνεργασία του με τόν Biliotti στο πρόβλημα τών μετοικεσιών.

108. Α.Υ.Ε./Π.Κ./1880, 45/1, 4 και 8 Μαΐου (=Παράρτημα Α', έγγρ. 7). Πρβλ. Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, 5 (1878-1882), 25 Μαΐου και 4 Ίουνίου.

109. Τό έπεισόδιο άφηγείται ο Τοπαλίδης, *δ.π.*, σ. 234 (τήν εκ διαμέτρου άντίθετη άποψη του προζένου Νικολάου Φουντούλη για τό ρόλο του έπισκόπου Θεοδοσιουπόλεως, τόν όποιο κατηγορεί και για χρηματισμό εκ μέρους τών Ρώσων, βλ. Παράρτημα Α', έγγρ. 8). Άλλοι πάλι ιεράρχες φρόντιζαν νά άποτρέψουν μία τέτοια εξέλιξη, με τήν προστασία — με ποικίλες παραστάσεις και ένέργειες — του ποιμνίου τους από τή ληστρική δραστηριότητα τών Λαζών και τών Κιρκασίων προσφύγων. Για τό ρόλο στόν τομέα αυτόν του μητροπολίτη Τραπεζούντος Γρηγορίου Καλλιδή, βλ. Α.Υ.Ε./Π.Κ./1882, Γ/1. Πρβλ. και Χρυσάνθης, *Ή Έκκλησία Τραπεζούντος*, Άθήνα 1933, σσ. 642-643.

110. «Ή Κρώμνα γεωγραφικός, έθνολογικός, εκπαιδευτικός, θρησκευτικός και ήθικώς έξεταζόμενη», *Ξενοφάνης* 5, 1907-1908, σ. 346.

Μέσα στο κλίμα αυτό φαίνεται ότι ώριμασε και η ιδέα της εγκατάστασης 'Ελλήνων μεταναστών από τὸν Πόντο στὴν 'Ελλάδα, μιὰ ιδέα, πού, ὥπως εἶδαμε καὶ πὺὸ πάνω, συζητιόταν στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870. Ἡ λύση αὐτὴ φαίνεται τώρα ρεαλιστικὴ, ἐπειδὴ συνδυαζόταν μὲ τὶς προοπτικὲς πού ἀνοίγε ἡ προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας στὸ ἐλληνικὸ κράτος (1881-1882). Στὴν κατὰστροφή μάλιστα τοῦ σχεδίου αὐτοῦ (πού ἀπασχολοῦσε τὰ ἡγετικὰ στελέχη τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων τοῦ Πόντου)¹¹¹ εἶχαν, φαίνεται, ἀνάμειξη καὶ οἱ Βρετανοί. Ἐτσι τουλάχιστον δείχνει ἡ στάση τοῦ Biliotti, πού δὲν ἔκρυβε τὴν ἱκανοποίησή του μὲ τὸν προσανατολισμὸ τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου, πού ἤθελε νὰ ἐγκαταλείψει τὸν Πόντο, ἀπὸ τὴ Ρωσία πρὸς τὴν 'Ελλάδα¹¹². Ἀλλῶστε οἱ 'Ελληνες, ὑποστήριζε ὁ Biliotti, δὲν μετανάστευαν στὴ Ρωσία ἀπὸ ἰδιαίτερη συμπάθεια πρὸς τοὺς Ρώσους, ἀλλὰ γιατί οἱ ρωσικὲς κτήσεις ἀποτελοῦσαν τὴν πλησιέστερη διέξοδο. Ἡ καρδιά τους καὶ οἱ συμπάθειές τους ἦταν στραμμένες πρὸς τὴν 'Ελλάδα, ἀρκεῖ νὰ ἔβρισκαν ἐκεῖ γῆ γιὰ καλλιέργεια καὶ μέρος ἀπὸ τὶς διευκολύνσεις πού τοὺς πρόσφεραν οἱ Ρῶσοι¹¹³. Εἶναι πάντως ἀξιοσημείωτο τὸ γεγονός ὅτι, προτοῦ ἀκόμη ἐκδηλωθεῖ ὁποιαδήποτε κίνηση ἐκ μέρους τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης γιὰ τὴν προσέλευση 'Ελληνοποντίων στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, δύο ἱερεῖς ἀπὸ τὸ Καραχισάρ καὶ ἕνας ἀπὸ τὸ Ὀρντού, εἶχαν ἐπισκεφθεῖ γιὰ λογαριασμὸ 300 οἰκογενειῶν τὴν 'Ελλάδα, γιὰ νὰ διαπιστώσουν τὶς δυνατότητες μιᾶς μόνιμης εγκατάστασής τους ἐκεῖ. Παράλληλα, ὁ Ἑλληνας πρόξενος Ἀριστείδης Παπαδόπουλος σὲ ἀπόλυτο συντονισμό μὲ τὸ Βρετανὸ συνάδελφό του, προχώρησε σὲ συγκεκριμένες προτάσεις πρὸς τὴν κυβέρνησή του, οἱ ὁποῖες δὲν βρῆκαν μᾶλλον καμιά ἀτήρηση¹¹⁴.

Τελικὰ, ὅστερα ἀπὸ τὰ ἀλλεπάλληλα ὑπομνήματα τῶν Ἑλλήνων προξένων τῆς Τραπεζούντας, ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνηση ἀρχισε νὰ δείχνει κάποιον

111. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς διατυπώνονται σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Ἑλλῆνα ὑπηκόου Κυριάκου Διονυσιάδη ἀπὸ τὸ Ἐρζερόν (διερμηνέα στὸ ἐκεῖ ρωσικὸ προξενεῖο, κατὰ προφορικὴ πληροφορίαν τῆς οἰκογένειας Α. Διονυσιάδη) πρὸς τὸν τότε πρεσβευτὴ στὴν Κωνσταντινούπολη Ἀνδρέα Κουντουριώτη: Α.Υ.Ε./Π.Κ./1881, 45/1: *Περὶ μεταναστεύσεως ὁμογενῶν ἐκ Ρωσίας εἰς Θεσσαλίαν*, 27 Ἰουνίου 1881.

112. Βλ. Παράρτημα Α', ἔγγρ. 7.

113. Ρ.Ρ.Ο./Φ.Ο. 195/1381 (1881), ἔγγρ. τῆς 20ῆς Ἰουλίου 1881. Πρβλ. καὶ ὅσα ἀπὸ τὸ 1862 σημείωνε ὁ Γάλλος πρόξενος Prus, γιὰ τὴν ἀπήχηση πού εἶχε ἡ ἐλληνικὴ προπαγάνδα ἀνάμεσα στὸς Ἑλλήνες τοῦ Πόντου «répondant mieux qu'elle on doit le reconnaître aux instincts toujours vivaces de nationalité d'un élément considérable de la population»: Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 3 (1860-1866), ἔγγρ. τῆς 8ης Φεβρουαρίου 1862.

114. Ρ.Ρ.Ο./Φ.Ο. 195/1381 (1881), 29 Νοεμβρίου. Πρβλ. καὶ ὅσα σχετικὰ σημειῶνει ὁ πρόξενος Φουτουλῆς κατὰ 1883 (Παράρτημα Α', ἔγγρ. 8). Γιὰ τὶς προσπάθειες εγκατάστασης Ἑλλήνων τοῦ Πόντου στὴν Ἑλλάδα βλ. τὴν ἐκτενὴ, ἐνδιαφέρουσα ἐργασία τοῦ Ἰσαὰκ Λαυρεντίδη, «Ἡ κατὰ τὸ 1895-1907 μετοικεσία Ἑλλήνων Ποντίων τοῦ Καυκάσου εἰς Ἑλλάδα», *Ἀρχειὸν Πόντου* 31, 1971-1972, σσ. 450-514, ὅπου καὶ λεπτομέρειες γιὰ τὴν τραγικὴ κατάληξη τοῦ ἐγχειρήματος.

ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις συνθήκες που επικρατούσαν στον Πόντο και τα προβλήματα που δημιουργούσε η φυγή του ελληνικού πληθυσμού προς τον Καύκασο. Τόν Μάιο του 1880 ο Χαρίλαος Τρικούπης ανέθεσε στην ελληνική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη να ενημερώσει το Σουλτάνο και τον Οικουμενικό Πατριάρχη για την κατάσταση στον Πόντο και τις ελληνικές ανησυχίες για τις μεταναστεύσεις του εκεί ελληνικού στοιχείου. Ο Έλληνας πρωθυπουργός ζητούσε επίσης να τον πληροφορήσουν αν και η βρετανική Πρεσβεία έκανε κάποια ανάλογα διαβήματα για τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής των πληθυσμών των περιοχών αυτών¹¹⁵.

Παράλληλα, ωστόσο, με τις αποτρεπτικές πρωτοβουλίες των Ελλήνων —οι όποιες όμως δεν φαίνεται να προχώρησαν σε ικανοποιητικό βαθμό¹¹⁶— και των Βρετανών εντεινόνταν και από την πλευρά των Ρώσων οι προσπάθειες για την προσέλκυση και νέων μετοίκων από τον Πόντο με τη μέθοδο των ποικίλων διευκολύνσεων. Φαίνεται μάλιστα ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1880 οι Ρώσοι άρχισαν να ενδιαφέρονται περισσότερο για τους Έλληνες παρά για τους Άρμένιους μετανάστες. Το γεγονός δεν πέρασε απαρατήρητο από τους ξένους παρατηρητές: Τόν Ιούνιο του 1881 ο Βρετανός πρόξενος επαναλάμβανε παλαιότερα διατυπωμένες υποψίες του ότι τελικά οι Ρώσοι δεν επιδίωκαν τη μετακίνηση του αρμενικού στοιχείου από τις ανατολικές επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας προς την Ύπερκαυκασία, αλλά ότι, αντίθετα, προτιμούσαν την παραμονή του στα λεγόμενα αρμενικά βιλαέτια. Ο λόγος αυτής της αλλαγής ήταν καθαρά πολιτικός: Ήθελαν να διαθετούν στα βιλαέτια αυτά συμπαγείς αρμενικούς πληθυσμούς, για να μπορέσουν στο μέλλον να χρησιμοποιήσουν το πρόσχημα της απελευθέρωσής τους από τον τουρκικό ζυγό για να επιτύχουν τη δική τους παραπέρα επέκταση προς τα δυτικά¹¹⁷. Ένας άλλος επίσης λόγος αυτής της στροφής συνδεόταν με την αλλαγή της ρωσικής πολιτικής, μετά την άνοδο στον τσαρικό θρόνο του 'Αλεξάνδρου Γ' (1881). Οι Ρώσοι ακολούθησαν και στην Ύπερκαυκασία την ίδια πολιτική αυταρχισμού και εκρωσισμού, που άρχισαν σιγά σιγά να υιοθετούν σε όλόκληρη την επικράτεια της αυτοκρατορίας. Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής κατέργησαν το παλιό, σχετικά άνεκτικό διοικητικό καθεστώς της Ύπερκαυκασίας, φαλκιδεύοντας την ως τότε καθιερωμένη διοικητική, εκκλησιαστική και πολιτιστική αυτονομία των μη

115. Α.Υ.Ε./Π.Κ./1880, 45/1: *Περί μεταναστεύσεως όμογενών εκ Πόντου*.

116. Αυτό τουλάχιστον δείχνει η απελπισία εκείνων που περίμεναν συγκεκριμένες ενέργειες εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης για τη μεταφορά τους στην Ελλάδα. Βλ. π.χ. όσα αναγράφονται γι' αυτό στις σχετικές προξενικές εκθέσεις, ελληνικές και ξένες: Παράρτημα Α', Έγγρ. 7 και 8.

117. Ρ.Ρ.Ο./Φ.Ο. 195/1381 (1881), 28 Ιουνίου. Γενικά για τη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων έναντι του 'Αρμενικού Ζητήματος κατά τον 19ο αιώνα βλ. J. K. Hassiotis, «The Greeks and the Armenian Massacres (1890-1896)», *Neo-Hellenica* 4, 1981, σσ. 69-70, όπου παραπομπές σε βασικά σχετικά έργα.

ρωσικῶν καὶ μὴ Ὀρθόδοξων ἐθνοτήτων. Ἡ τακτικὴ αὐτὴ προκάλεσε τὶς ἔντονες ἀντιδράσεις τῆς πνευματικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας τῶν Ἀρμενίων, εὐνόησε τὴ δημιουργίαν τῶν πρώτων ἀρμενικῶν ἐπαναστατικῶν κομμάτων τοῦ Καυκάσου καὶ ἄνοιξε τὸ δρόμο σὲ σφοδρὲς συγκρούσεις τοῦ ἀρμενικοῦ στοιχείου τῆς περιοχῆς μὲ τὶς ρωσικὲς ἀρχές¹¹⁸.

Ἀντίθετα, οἱ ἐλληνικὲς μετοικεσίες πρὸς τὴ Ρωσία συνεχίστηκαν καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια, καταλήγοντας στὴ δημιουργίαν, στὴ δεκαετία τοῦ 1880, νέων ἐλληνικῶν οἰκισμῶν. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς αὐτοὺς δημιουργήθηκαν στὴν Ἀμπχαζία. Ἀνάμεσά τους τὰ χωριὰ Μάρινσκοε, ποὺ ἐποικίστηκε μὲ 95 οἰκογένειες ἀπὸ τὸ Ἐρζερούμ, Μιχαήλοβκα, ποὺ δέχτηκε Σανταίους μετανάστες, καὶ Αἰκατερίνοβκα, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν κυρίως Τραπεζούντιοι¹¹⁹. Δὲν εἶναι, πάντως, ἀπόλυτα ἐξακριβωμένο, ἂν στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκουν καὶ οἱ ἐλληνικοὶ οἰκισμοὶ στὰ χωριὰ τῆς Διοίκησης τῆς Μαύρης Θάλασσας Περβίνκα (μὲ 36 ἐλληνικὰ σπίτια), Μολδοβάνκα (μὲ 38 σπίτια καὶ 204 ἄτομα), Λεσνάγια (μὲ 57 σπίτια καὶ 300 ἄτομα) καὶ Κράσναγια Πολιάνα (μὲ 32 ἀρχικὰ οἰκογένειες)¹²⁰.

Ἐνα μέρος ἐξάλλου τῶν μετοίκων στράφηκε πρὸς τὴν Ἀτζαρία. Οἱ πρῶτοι Ἕλληνες, πλανόδιοι τεχνίτες καὶ μικρέμποροι, ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους τὸ 1850 στὸ Βατούμ, μικρὸ χωριὸ τότε, μὲ κλίμα ἀνθυγιεινὸ ἐξαιτίας τῶν ἐλῶν ποὺ τὸ περιέβαλλαν. Μὲ τὶς δραστηριότητές τους, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν παροχὴ κινήτρων ἐκ μέρους τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης (κυρίως μὲ τὴν παροχὴ γαιῶν), οἱ περιστασιακοὶ ἀρχικὰ Ἕλληνες κάτοικοι τοῦ συνέβαλαν στὴ θεαματικὴ του ἀνάπτυξη (1860-1878). Τὴν ἐποχὴ τῆς παράδοσής του στοὺς Ρώσους ζοῦσαν ἤδη ἐκεῖ 635 ἄτομα (111 οἰκογένειες καὶ 75 ἐργήνιδες)¹²¹. Σὲ αὐτοὺς θὰ πρέπει νὰ συνυπολογίσουμε καὶ 70 ἀκόμη οἰκογένειες Ἑλλήνων κτιστῶν, ποὺ ἔσπευσαν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν πόλιν προτοῦ μπεῖ ὁ ρωσικὸς στρατὸς¹²². Στὸ Βατούμ ἐπίσης κατέληξε ἀναγκαστικὰ μία μεγάλῃ ὁμάδα μεταναστῶν (253 οἰκογένειες, 2.107 ἄτομα συνολικὰ) ἀπὸ τὶς περιοχὲς

118. Sarkisyanz, *A Modern History*, σσ. 96-97. Πρβλ. Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire, 1801-1917*, Λονδίνο 1967, σ. 499, καὶ Walker, *ὁ.π.*, σσ. 67-69.

119. Garakanidze, *ὁ.π.*, σ. 64. Ὁ Ioanidi, *ὁ.π.*, σ. 18, ἀναφέρει χωρὶς νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ προσδιορίσει ἐπακριβῶς τὴ χρονολογία τῆς ἱδρύσεώς τους, καὶ μερικὰ χωριὰ τῆς Ἀμπχαζίας ποὺ ἀπέκτησαν ἰδιόκτητες ἐκκλησίες κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα. Δέχεται, ὁστόσο, ὅτι ἡ μαζικότερη μετανάστευση Ἑλλήνων στὴν περιοχὴ ἐκείνη παρατηρεῖται κατὰ τὸ 1880.

120. Vasyukov, *ὁ.π.*, σσ. 241, 244 καὶ 256. Πρβλ. ὅσα σημειώνονται σὲ ἄλλες σελίδες τῆς ἐργασίας αὐτῆς γιὰ τὶς πληροφορίες τοῦ Vasyukov.

121. Ι. Π. Κάλφογλου, *Ἱστορία τῆς ἐν Βατούμ Ἑλληνικῆς Κοινότητος*, Βατούμ 1918, σσ. 8-13, 23.

122. Volkov, *ὁ.π.*, σ. 9. Τὸ 1897, σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη ἐπίσημη ρωσικὴ ἀπογραφή, ζοῦσαν στὸ Βατούμ 2.764 Ἕλληνες, ποὺ ἰσοδυναμοῦσαν μὲ τὸ 9,7% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης: *Statisticheskij Sbornik*, 1913-1923, ἔκδοσις τῆς Κεντρικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς ΑΣΣΔ τῆς Ἀτζαρίας, Βατούμ 1924, σ. 3.

Σεβάστειας, Τοκάτης, Ἀργυρούπολης κ.ἄ., ἡ ὁποία δὲν κατάφερε νὰ φτάσει στὸν ἀρχικό της προορισμό, τὸ Κάρς, λόγω τῶν ἀσχημῶν καιρικῶν συνθηκῶν. Οἱ μετανάστες αὐτοὶ ἱδρυσαν στὰ 1881 τὸ χωριὸ Ἀχαλσένι¹²³. Κατὰ τὸ ἴδιο διάστημα (1880-1881) δημιουργήθηκαν καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἑλληνικοὶ οἰκισμοὶ τῆς ἐπαρχίας τοῦ Βατούμ, δηλαδὴ τὰ χωριά Ντάγκβα¹²⁴, Ἀσκοβα καὶ Κβίρικε (Κυριακή). Οἱ συνθήκες ὅμως διαβίωσης τῶν μεταναστῶν στὶς περιοχὲς αὐτές, ὅπου οὐσιαστικὰ δὲν εἶχε ὀργανωθεῖ ἀκόμη ἡ ρωσικὴ διοίκηση, ἦταν ἀθλιές καὶ μερικοὶ πέθαναν ἀπὸ τὶς κακουχίες. Στὶς ἐκκλήσεις τῆς ρωσικῆς κυβέρνησης γιὰ ἀποστολὴ βοήθειας ὑπὲρ τῶν ἐποίκων, ἀναποκρίθηκαν πρόθυμα οἱ πλούσιες ἑλληνικὲς κοινότητες τῆς Ὁδησσοῦ, τοῦ Ταγανρόγκ καὶ τῆς Μαριούπολης¹²⁵.

Ὁ μεγαλύτερος ὄγκος τῶν Ἑλλήνων μεταναστῶν τῆς δεκαετίας τοῦ 1880 διοχετεύθηκε στὶς νέες ρωσικὲς κτήσεις τοῦ Καυκάσου καὶ ἰδιαίτερα στὴν περιοχὴ τοῦ Κάρς. Αὐτὸ ἦταν ἀναμενόμενο καὶ ἐξαιτίας τῶν κινήτρων ποὺ εἶχαν ἐξαγγελθεῖ, ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ ἐπαρχίες αὐτές ἦταν πλησιέστερες πρὸς τὶς προγονικὲς ἐστίες τῶν μετοίκων¹²⁶. Ἰδιαίτερα θεαματικὴ ἦταν ἡ ἀύξηση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου τόσο μέσα στὴν πόλη τοῦ Κάρς, ὅπου, τουλάχιστον μέχρι τὸ 1860, δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἓνας μόνιμος Ἕλληνας κάτοικος¹²⁷, ὅσο καὶ σὲ ὁλόκληρη τὴν ἑκτασὴ τοῦ Κυβερνείου. Ἡ ἀύξηση ὀφειλόταν, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, στὴν παλιννόστηση τῶν Καρσλήδων ἀπὸ τὰ χωριά τῆς Τσαλκάς, ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ἀπὸ τὸ 1829 καὶ ἐξῆς, καί, ἀπὸ τὸ ἄλλο, στὴν προσέλκυση νέων ἐποίκων ἀπὸ τὴν ποντιακὴ ἐνδοχώρα¹²⁸.

Οἱ συνθήκες πάντως ποὺ συναντοῦσαν οἱ Ἕλληνες στὸν Καύκασο δὲν ἦταν ἰδανικὲς. Ἀκόμα καὶ ἐκεῖ οἱ ἐποικοὶ εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν γιὰ δεκαετίες προβλήματα ἀσφάλειας ἐξαιτίας τῆς συμπεριφορᾶς τῶν Κούρδων

123. Γιὰ τὸν κύκλο τῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων στὸ Ἀχαλσένι (Ἀχαλσιόν), βλ. τὴ γοητευτικὴ σύνθεση τῶν οἰκογενειακῶν ἀναμνήσεων τῆς Βάλιας Μουρατίδου, *Ἐκατόχρονη Ὀδύσσεια*, Θεσσαλονίκη 1992.

124. Γιὰ τὴ νεότερη κυρίως ἱστορία τῶν Ἑλλήνων τῆς Ντάγκβα, βλ. Sergo Tabagua, *Kolkhoz Sela Dagva* (Τὸ Κολχός τοῦ χωριοῦ Ντάγκβα), Βατούμ 1982.

125. Βλ. σχετικὰ Angelov, *δ.π.*, σσ. 17-19, ὅπου λόγος καὶ γιὰ τοὺς ἀρχηγούς τῶν μεταναστευτικῶν ὁμάδων. Πρβλ. καὶ Garakanidze, *δ.π.*, σσ. 66-67.

126. Μαυρογένης, *Τὸ Κυβερνεῖον Κάρς*, σ. 99. Τὴ χάραξη καὶ τὸ μοῖρασμα τῆς γῆς στοὺς ἐποίκους ἔκανε, σύμφωνα μὲ τοπικὴ παράδοση, ὁ περσικὸς καταγωγῆς στρατηγὸς Χασίμ Πεκῶφ ἐπικεφαλῆς ὁμάδας ἐιδικῶν. Τότε, λέγεται, ζητήθηκε καὶ ἀπὸ τοὺς νέους κατοίκους νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα στὴ ρωσικὴ καὶ τὴν ὀθωμανικὴ ὑπηκοότητα. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι οἱ περισσότεροι μετανάστες προτίμησαν τὴ ρωσικὴ, παρόλο ποὺ ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ συνεπαγόταν καὶ ὑποχρέωση στρατιωτικῆς θητείας. Βλ. σχετικὰ Ι. Μυρωνίδης, «Στοιχεῖα ἀπ' τὴν ἀρχικὴ ἀποκατάσταση Ἑλληνοποντιῶν στὸν Ἀντικαύκασο τὸ 1879», *Ποντιακὴ Ἔστια*, ἀριθ. 109-110 (Ἰανουάριος-Φεβρουάριος 1959), σσ. 50-55.

127. Τριανφυλλίδης, *Ποντικά*, σ. 127.

128. Μαυρογένης, *δ.π.*, σσ. 43 καὶ 99. Πρβλ. καὶ Angelov, *δ.π.*, σσ. 10-12.

ατάκτων¹²⁹. Όρισμένες μάλιστα οικογένειες, όπως αναφέρθηκε και άλλοι, γύριζαν πίσω, προτιμώντας τις παλιές τουρκοκρατούμενες από τις καινούριες ρωσικές πατρίδες τους¹³⁰. Παρ' όλ' αυτά, οι μετοικεσίες συνεχίστηκαν. Μερικές μάλιστα φορές έγιναν «χειμαρρος», όπως τις χαρακτήρισε στα 1883 ο Έλληνας πρόξενος (1882-1883) Νικόλαος Φουντούλης¹³¹. Οί αριθμοί δέν είναι βέβαια πάντοτε συγκεκριμένοι, αλλά δείχνουν όπωσδήποτε ότι τó κλίμα τής φυγής διατηρήθηκε σταθερό. Σύμφωνα με στοιχεία που συγκέντρωσε ό ίδιος ό πρόξενος και τά όποια φρόντισε, όπως λείι, νά διασταυρώσει με τίσ πληροφορίες του Βρετανού πρόξενου και του μητροπολίτη Τραπεζούντος, μόνο κατά τήν τετραετία 1878-1882 είχαν μετοικήσει στόν Καύκασο 17.100 άτομα¹³². Και οί νέοι μέτοικοι (όπως και εκείνοι που είχαν φύγει σέ προγενέστερες περιόδους) προέρχονταν στή συντριπτική τους πλειοψηφία (12.900 άτομα) από τήν ένδοχώρα του Πόντου. "Αν οί αριθμοί αυτοί πλησιάζουν τά πραγματικά μεγέθη, τότε πρόκειται γιά πραγματική δημογραφική αίμορραγία, που άποστέρησε τó έλληνικό στοιχείο του Πόντου από τó 12,8% του ανθρώπινου δυναμικού του. "Η έκταση του φαινομένου μπορεί νά γίνει εύκολότερα άντιληπτή στόν παρακάτω πίνακα που καταρτίσαμε στηριζόμενοι στα στοιχεία τών εκθέσεων του Φουντούλη:

περιοχή	σύνολο έλληνικού πληθυσμού	άριθμός μεταναστών	ποσοστά %
βιλαέτι Έρζερούμ	8.509	1.800	21,15
έπαρχία Σεβάστειας	5.872	3.900	66,40
έπαρχία Άμάσειας	10.577	1.800	17
Νεοκαισάρεια (έπαρχία Τοκάτης)	5.148	2.400	46,62
έπαρχία Τραπεζούντας	72.400	5.400	7,45
έπαρχία Άργυρούπολης	31.202	1.800	5,77
Σύνολα	133.708	17.100	12,79

Ό Φουντούλης όπολόγισε επίσης τó σύνολο τών Έλλήνων που μετανάστευσαν πρós τόν Καύκασο ως τίσ μέρες του σέ 95.100 άτομα συνολικά, τά όποια κατανέμονταν στίς παρακάτω αναγραφόμενες μεταναστευτικές περιό-

129. Βλ. λ.χ. όσα αναφέρει ό Μυρωνίδης, ό.π., σ. 5056. Οί περιπέτειες τών Έλλήνων τής έπαρχίας του Κάρς από τή συμπεριφορά τών Κούρδων συνεχίστηκαν ως τίσ παραμονές τής τελικής εξέδου τους από εκεί κατά τó τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Βλ. Μαυρογένης, ό.π., σσ. 234-237. Πρβλ. και J. K. Hassiotis, «Shared Illusions: Greek-Armenian Cooperation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)», στό: *Greece and Great Britain during World War I*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 166-167, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία.

130. P.R.O./F.O. 195/1381 (1881), 3 Δεκεμβρίου 1881.

131. Παράρτημα Α΄, έγγρ. 8.

132. Παράρτημα Β΄, πίν. 4.

δους. Όμολογεί όμως ότι οι αριθμοί που είχε στη διάθεσή του για τις δύο πρώτες περιόδους (και που είναι προφανώς υπερβολικά διογκωμένοι, ειδικά αυτοί που αφορούν την έξοδο των Έλλήνων κατά την περίοδο του Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1828-1829¹³³) βασίζονταν σε άμφισβητούμενες πηγές: σε γενικά στοιχεία που του είχαν δώσει Έλληνες έμπορεύόμενοι στη Ρωσία¹³⁴:

Μετά το τέλος του Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1828-1829	42.000	άτομα
΄Από το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου ως το 1878	36.000	»
΄Από το 1878 ως το 1882	17.100	»
Σύνολο	95.100	άτομα

Στόν αριθμό των μεταναστών αυτών δεν συνυπολογίστηκαν και άλλες 400 περίπου οικογένειες, κάπου 2.400 άτομα δηλαδή (σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Φουντούλη, που υιοθετεί το συντελεστή των 6 ατόμων ανά οικογένεια), που μετανάστευαν προσωρινά από τις παράλιες πόλεις του Εύξεινου Πόντου στη Ρωσία για τις εκεί εποχιακές ανάγκες της καλλιέργειας του καπνού¹³⁵.

Τα παραπάνω αριθμητικά δεδομένα, ιδιαίτερα εκείνα που αφορούν τα συνολικά μεγέθη των ελληνικών μεταναστεύσεων κατά τον 19ο αιώνα, δεν είναι δυστυχώς δυνατόν, τουλάχιστον προς το παρόν, να διασταυρωθούν και να επαληθευθούν¹³⁶. Ακόμα λιγότερο ξεγκυρα θα πρέπει να θεωρηθούν τα αριθμητικά εκείνα στοιχεία που αναγράφονται κατά περιόδους σε βιβλία ένθουσιωδών Έλλήνων συγγραφέων για το μέγεθος του ελληνικού στοιχείου του Καυκάσου. Σύμφωνα π.χ. με τον Πανάρετο Τοπαλίδη (τον οποίο ακολούθησαν στα επόμενα χρόνια και αρκετοί νεότεροι ή και σύγχρονοι ακόμα μελετητές) οι Έλληνες που μετανάστευσαν στη Ρωσία κατά τον 19ο αιώνα ανέρχονταν σε 350.000 και από αυτούς οι 100.000 μετανάστευσαν κατά την τελευταία φάση των μετοικεσιών εκείνων. Έλληνικές επίσης πηγές που έγιναν γνωστές στα τέλη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (και που χρη-

133. Πρβλ. δσα σημειώνονται και πιο πάνω, σημ. 24, και πιο κάτω, στο Έπίμετρο.

134. Έπειδή οι αριθμοί που δίνονται για τις δύο πρώτες περιόδους βασίζονται (κατά δήλωση του Φουντούλη) στα στοιχεία που του προμήθευσαν Έλληνες έμπορεύόμενοι στη Ρωσία, έχω την υπόνοια ότι, σε 8, τι τουλάχιστον αφορά τους μετανάστες του 1828-1829, ο αριθμός των 42.000 αντιπροσωπεύει την αριθμητική τους δύναμη κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1880 και όχι κατά την περίοδο της μετανάστευσής τους.

135. Α.Υ.Ε./Π.Κ./1883, *Προξενικά Έρχαι*, 18 Μαΐου 1883 (=Παράρτημα Β΄, Πίν. 4). Οι αριθμοί που παρατίθενται στον πίνακα είναι εμφανώς σχηματικοί, τόσο εκείνοι που αναφέρονται στον αριθμό των οικογενειών, όσο και στα μέλη τους.

136. Πανάρετος Τοπαλίδης, *Ο Πόντος ανά τους αιώνες*, σ. 233. Οι υπερβολικοί αριθμοί του Τοπαλίδη, πάντως, δεν αναιρούν την όρθη διαπίστωσή του για την αίσθητη συρρίκνωση του ελληνικού στοιχείου των περιοχών Έρζερούμ, Χαλδίας, Κολωνίας, Νεοκαισαρείας και Άμασειας.

σιμοποιήθηκαν από τις επίσημες τότε ελληνικές αρχές) δίνουν αναδρομικά εξίσου μεγάλους αριθμούς για τις ελληνικές μεταναστεύσεις προς τη νότια Ρωσία και την Ύπερκαυκασία κατά τον 19ο αιώνα, ενώ, όπως θα δούμε στο Έπίμετρο, είναι περισσότερο κοντά στην αλήθεια για τα αριθμητικά μεγέθη των μετοικεσιών της σύγχρονης τους περιόδου¹³⁷. Άλλα δλοι αυτοί οι ύπολογισμοί φαίνονται έντελώς άφερέγγυοι, άν συγκριθοϋν με τὰ δεδομένα της πρώτης επίσημης ρωσικής άπογραφής τοϋ 1897. Σύμφωνα με τὰ πορίσματα της άπογραφής αϋτής, στον Καύκασο και στην Ύπερκαυκασία ζοϋσαν κατά τὸ χρόνο της άπογραφής 105.169 Έλληνες, ποϋ άποτελοϋσαν τὸ μισὸ σχεδόν τοϋ συνολικοϋ Έλληνικοϋ πληθυσμοϋ δλόκληρης της ρωσικής επικράτειας, ὁ ὁποῖος ὅμως δέν ξεπερνοϋσε τις 207.536 ψυχές. Θα πρέπει βέβαια νὰ σημειωθεῖ ἔδῳ ὅτι και οἱ αριθμοὶ αϋτοὶ άμφισβητήθηκαν από μερικοϋς έρευνητές, έπειδὴ κατά την άπογραφή δέν ἑλήφθησαν μερικά ιδιόμορφα κατά περίπτωση κριτήρια, ποϋ θα ἑξασφάλιζαν ένδεχομένως περισσότερη άντιστοιχία τῶν δεδομένων της άπογραφής με τὰ πραγματικά ἑθνολογικά δεδομένα (ὅπως π.χ. ἡ χρήση της ρωσικής γλώσσας από ὑπηκόους της άυτοκρατορίας ποϋ δέν ἦταν ρωσικής καταγωγής κ.λπ.)¹³⁸. Παρά τις άμφισβητήσεις, ὡστόσο, αϋτές, τὰ συνολικά δεδομένα της άπογραφής τοϋ 1897 δέν αλλάζουν τὴ γενική εἰκόνα, ποϋ ὁπωςδήποτε άπέχει κατά πολὺ από ἑκείνη τῶν ἑλληνικῶν ἑκτιμήσεων. Η διαφορά αϋτή θα μποροϋσε, αλλά ὡς ἓνα μόνο βαθμό, νὰ άποδοθεῖ και στις διαφορές άνάμεσα στις διοικητικές ὑποδιαιρέσεις της ἑποχής της άπογραφής με ἑκείνες ποϋ προηγήθηκαν και άκολούθησαν τὸ 1897. Γι' αϋτὸ και παρουνιάζονται σὲ άλλες ἑργασίες της ἴδιας ἑποχής άλλα δεδομένα, έπειδὴ προφανῶς οἱ συντάκτες τους άντιλαμβανονταν διαφορετικά εἴτε τὸ σύνολο τῶν γεωγραφικῶν ἐνοτήτων τοϋ Καυκάσου εἴτε τὴν ἑθνολογική ταυτότητα τῶν ἐπιμέρους λαῶν της περιοχής. Ὁ Γερμανὸς π.χ. γυμνασιάρχης της Τιφλίδας C. von Hahn, άν και γνωρίζει τὰ άποτελέσματα της άπογραφής τοϋ 1897, άναγράφει, σὲ ἓνα ἑγκυρο ἔργο του, ὅτι οἱ ἑλληνικῆς καταγωγῆς κάτοικοι τοϋ «Καυκάσου» άνέρχονταν σὲ 55.707 μόνο ψυχές¹³⁹. Ἀπὸ τὸ σύνολο, τέλος, τῶν Έλλήνων της Ύπερκαυκασίας,

137. Τις πηγές αϋτές, μαζί με τοϋς άναγραφόμενους αριθμοϋς τῶν Έλλήνων μετοίκων, παραθέτει στην ἑξαρετικά προσεκτική μελέτη του ὁ N. Petsalis-Diomidis, «Hellenism in Southern Russia and the Ukrainian Campaign: Their Effect on the Pontus Question (1919)», *Balkan Studies* 13/2, 1972, σσ. 222-223 σημ. 2.

138. Ἀνδρέας Ζαπάντης, *Έλληνο-σοβιετικές σχέσεις, 1917-1941*, Ἀθήνα 1989, σ. 24.

139. C. von Hahn, *Bilder aus dem Kaukasus*, Λειψία 1900, σ. 333, ὅπου και ἑνταξη τῶν Έλλήνων σὲ εἰδικὴ ἑθνολογική ὁμάδα, στην «Pelagischer Stamm». Λείπουν προφανῶς τὰ δεδομένα τῶν διοικήσεων (gubernia) τοϋ Ἐριβάν, της Ἐλισαβετοϋπολης, τοϋ Τερὲκ κ.λπ., γιὰ τὰ ὁποῖα δέν διαθῆτε τοϋς αντίστοιχοϋς αριθμοϋς της περιόδου ποϋ μᾶς άπασχολεῖ ἔδῳ. (Τὸν πλήρη κατάλογο τῶν διοικήσεων αϋτῶν με τὸ αντίστοιχο ἑλληνικό τους πληθυσμό, αλλά κατά τις παραμονές τοϋ Α' Παγκοσμίου Πολέμου, δίνω στοϋς Πίν. 5 και 6 τοϋ Παραρτήματος). Οἱ αριθμοὶ πάντως γιὰ τις σημαντικότερες διοικητικές ἐνότητες γιὰ τὴν περίοδο ποϋ μᾶς άπασχο-

στά θρια περίπου της σημερινής Γεωργίας απογράφηκαν στά 1897 μόνο 38.540 Έλληνες, πού άντιστοιχοῦσαν στό 2% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας αὐτῆς (πού τότε ἀνερχόταν σέ 1.919.423 ψυχές)¹⁴⁰.

Μεγάλες ἐπίσης δυσκολίες στήν καταμέτρηση τῶν Ἑλλήνων τῆς περιοχῆς δημιουργεῖ καί τὸ γεγονός ὅτι στήν Ὑπερκαυκασία προκαλοῦνταν ἀλλεπάλληλες, ὅπως εἶδαμε καί πιὸ πάνω, δημογραφικὲς ἀνακατατάξεις ἐξαιτίας τῆς ἐκροῆς ἀφενὸς τῶν μουσουλμάνων καί τῆς παράλληλης σχεδὸν ἀντικατάστασής τους μὲ κυμαινόμενες ἐπίσης μάζες χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καί γιὰ τὸν Πόντο καί γενικότερα γιὰ τὶς περιοχὲς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ ὅπου ἐφευγαν οἱ μετανάστες καί ὅπου ἐρχόνταν οἱ νέοι μέτοικοι¹⁴¹. Οἱ πληροφορίες ἐξάλλου, πού ἔχουμε στὴ διάθεσή μας γιὰ τὰ δημογραφικὰ μεγέθη τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας, μολονότι καθόλου εὐκαταφρόνητες σὲ ἀριθμὸ, δὲν διακρίνονται γιὰ τὶς σταθερὲς τους παραμέτρους: Στὶς ἐπίσημες π.χ. ὀθωμανικὲς ἀπογραφὲς καταγράφονταν μόνον οἱ ἄρρενες ἐνῆλικοι (χωρισμένοι σὲ μουσουλμάνους καί μὴ μουσουλμάνους), ἐνῶ στὶς διπλωματικὲς πηγὲς δὲν προσδιορίζονταν πάντοτε μὲ ἀκρίβεια οἱ περιοχὲς πρὸς τὶς ὁποῖες ἀντιστοιχοῦσαν τὰ στατιστικὰ δεδομένα. Παρόμοιο εἶναι καί τὸ πρόβλημα μὲ τὶς ἀπογραφὲς πού πραγματοποιήθηκαν μὲ τὴν ἐποπτεία τῶν Ἑλλήνων μητροπολιτῶν, δεδομένου ὅτι τὰ θρια μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς περιοχῆς δὲν εἶχαν ἀντιστοιχία μὲ τὴ διοικητικὴ διαίρεση τοῦ Πόντου¹⁴². Τὸ πρόβλημα ἐπιτείνεται καί ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ σύγχρονος

λεῖ ἔχουν ὡς ἑξῆς: γιὰ τὸ Κάρς 32.593 Ἕλληνες, γιὰ τὴν Τιφλίδα 27.118, γιὰ τὴν Κουταῖδα 14.482 καί γιὰ τὸ Κουμπάν 20.137 (Ζαπάντης, ὁ.π.).

140. Σύμφωνα μὲ γεωργιανικὲς στατιστικὲς, στὶς ὁποῖες παραπέμπει ὁ Richard B. Dobson, «Georgia and the Georgians», στό συλλογικὸ ἔργο *Handbook of Major Soviet Nationalities* (ἐπιμ. Zev. Katz), Νέα Ὑόρκη 1975, σ. 168, πίν. 8.1.

141. Ὁ Karpat, *Ottoman Population*, σ. 11, ὑπολογίζει ὅτι μεταξὺ τοῦ 1854 καί τοῦ 1918 5.000.000 περίπου μουσουλμάνοι μετανάστευσαν ἀπὸ τὴ Ρωσία καί τὰ Βαλκάνια πρὸς τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καί ὅτι τὴν ἴδια περίοδο 500.000-800.000 Ἕλληνες, Ἀρμένιοι καί Ἀραβες ἐγκατέλειψαν, ἀντίστροφα, τὰ ὀθωμανικὰ ἐδάφη γιὰ νὰ καταφύγουν κυρίως στὴ Ρωσία καί τὴν Ἀμερικὴ.

142. Γιὰ τὰ εὐρύτερα ἀποδεκτὰ δημογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ 19ου αἰῶνα βλ. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, τόμ. 1-4, Παρίσι 1892-1894 (γιὰ τὸ βιλαέτι τῆς Τραπεζοῦντας: τόμ. 1, σσ. 1-129). Ἐνδιαφέροντες προβληματισμοὶ ἀναπτύσσονται στὶς ἐργασίες τῶν Anth. Bryer, «The Tourkokratia in the Pontos: Some Problems and Preliminary Conclusions», *Neo-Hellenika* 1, 1970, σσ. 30-54 (= τοῦ ἴδιου, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, Λονδίνο 1980, ἐργασία ἀριθ. XI), Χρ. Γ. Πατρινέλλη, *Οἱ Ἕλληνικοὶ πληθυσμοὶ κατὰ τὴν περίοδο 1453-1821. Προβλήματα ἱστορικῆς δημογραφίας*, Θεσσαλονίκη 1982, καί Paschalis M. Kitromilides - Alexis Alexandris, «Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration. The historical demography of the Greek community of Asia Minor at the close of the Ottoman era», *ΔΚΜΣ* 5, 1984-1985, σσ. 9-44. Τὶς τουρκικὲς θέσεις γιὰ τὸ δημογραφικὸ πρόβλημα τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀναλύουν στὶς πρόσφατες σχετικὰ μελέτες τοὺς ὁ Kemal Karpat, ὁ.π., καί, μὲ ἀμφισβητήσιμες ἐκτιμήσεις, ὁ J. MacCarthy, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, Ν. Ὑόρκη-Λονδίνο 1983.

έρευνητής αναζητᾷ στὰ ἀπογραφικὰ δεδομένα παρωχημένων ἐποχῶν στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δὲν περιλαμβάνονταν στοὺς στόχους τῶν ἀπογραφῶν. Αἰσθητὴ εἶναι λ.χ. ἡ ἔλλειψη συγκεκριμένης ἀναφορᾶς στὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ὑθωμανικῆς αὐτοκρατορίας κατὰ ἐθνότητα. Εἶναι ἄλλωστε γενικὰ γνωστὸ ὅτι οἱ ὀθωμανικὲς ἀπογραφές (ὅπως π.χ. ἡ συνολικὴ ὀθωμανικὴ ἀπογραφή τοῦ 1830-1831) ἀπέβλεπαν στὴν καταγραφή ὅσων ἦταν ὑπὸ χρεοὶ σὲ φορολόγηση, σὲ στρατολόγηση ἢ σὲ ἐξαγορὰ τῆς στρατιωτικῆς τους θητείας. Μὲ τὸν τρόπο ὅμως αὐτὸν ἔμεναν ἐκτὸς ἀπογραφῆς οἱ γυναῖκες, τὰ ἀνήλικα παιδιά, οἱ πνευματικὰ καὶ φυσικὰ ἀνίκανοι, καθὼς καὶ οἱ διάφοροι ἀξιοματοῦχοι. Μόλις κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα (ὀθωμανικὴ ἀπογραφή 1881/1882-1893) ἀπογράφηκαν κατὰ ἐθνότητα ὀρισμένοι χριστιανικοὶ-πληθυσμοί, ἐνῶ οἱ μουσουλμάνοι ἐξακολούθησαν νὰ ἐμφανίζονται ὡς ὁμάδα ὁμοιογενῆς. Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ τότε, φαίνεται ὅτι οἱ ἑλληνικὲς κοινότητες φρόντιζαν νὰ παρουσιάσουν μειωμένο τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν τους, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴ στράτευση καὶ νὰ ἐλαχιστοποιήσουν τὶς φορολογικὲς τους ἐπιβαρύνσεις¹⁴³.

Ἀσχετα ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια τῶν στατιστικῶν δεδομένων, ποὺ ἀφοροῦν τὰ δημογραφικὰ μεγέθη εἴτε τοῦ Πόντου εἴτε τῶν περιοχῶν ὑποδοχῆς τῶν μετοίκων, τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι οἱ ἑλληνικὲς μετοικεσιές συνεχίστηκαν καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια. Ὡστόσο, ἡ ἔκταση καὶ ὁ χαρακτήρας τους ἦταν τώρα διαφορετικοί: Ὡς τὶς παραμονές τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (ὁπότε ἔχουμε ἓνα νέο καὶ πάλι κύμα ἑλληνικῶν ἐκπατρισμῶν) δὲν ἦταν, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς ἐξαίρεσεις, μαζικὲς καὶ δὲν πραγματοποιοῦνταν ὑπὸ συνθήκες πανικοῦ. Σὲ πολλὰς περιπτώσεις οἱ μετοικεσιές ἦταν περιστάσιακές καὶ ἀφοροῦσαν ἐποχιακοὺς ἐργάτες, κυρίως κτίστες ἀπὸ τὶς ὀρεινὲς καὶ ἄγονες περιοχές, ἰδίως τῆς Κρῶμνης καὶ τῆς Σάντας. Ὑπολογίζεται π.χ. ὅτι 300 κατὰ μέσον ὁρο Σανταῖοι ἀποδημοῦσαν κάθε χρόνο στὴ Ρωσία¹⁴⁴. Ἡ ἐποχιακὴ αὐτὴ ἀποδημία, ἡ ὁποία ὅμως συχνὰ κατέληγε σὲ μόνιμη ἐγκατάσταση, ὀδήγησε σταδιακὰ στὴν παραπέρα αὐξηση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου σὲ ὅλοκληρη σχεδὸν τὴν ἔκταση τῶν 11 διοικητικῶν περιφερειῶν (Κυβερνειῶν) τοῦ Καυκάσου, δηλαδὴ τοῦ Κάρς, τῆς Τιφλίδας, τῆς Μαύρης Θάλασσας, τοῦ

143. Karpat, *Ottoman Population*, σ. 9. Πρβλ. καὶ ὅσα ἐπισημαίνει ὁ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, τόμ. 1, σσ. v-viii, γιὰ τὴν ἔλλειψη ἐπαρκῶν στατιστικῶν δεδομένων. Ὁ Cuinet, ποὺ δὲν εἶχε λάβει ὑπόψη του τὴν ἐπίσημη τουρκικὴ ἀπογραφή τοῦ 1881/1882-1893, ἀναφέρεται στὴν ἀποσπασματικὴ δημοσίευση στοιχείων, ποὺ ἀφοροῦσαν τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν κατὰ περιοχὴ, χωρὶς ἐνδείξεις ἐθνότητος καὶ θρησκείματος. Ἐπὶ τὸ ὕλικό του βασίστηκε κυρίως σὲ ἐπιτόπιες ἀναζητήσεις δικῆς του, φίλων του καὶ ἄλλων ἀναπαοκριντῶν, οἱ ὁποῖοι ἦταν ἐγκατεστημένοι σὲ σημαντικὰ ἀστικά κέντρα τῆς Ὑθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ (λόγω τῶν εἰδικότερων ἀσχολιῶν τους) ἦταν σὲ θέση νὰ συγκεντρῶσουν ἀρκετὲς ἀκριβεῖς πληροφορίες. Μετὰ τὸ 1868, ὥστόσο, ἄρχισε νὰ ἀναγράφεται στὰ *salname* ὀρισμένους τουλάχιστον ἐπαρχιῶν καὶ ἡ ἐθνολογικὴ σύνθεση τῶν πληθυσμῶν τους (Karpat, *ὁ.π.*, σ. 45).

144. Πρβλ. Κρωματίος, «Ἡ Κρῶμνη», *Ξενοφάνης* 5, 1907-1908 σ. 345, καὶ Ἀνώνυμος, «Περὶ Σάντας», *Ξενοφάνης* 5, 1907-1908 σ. 364.

Εριβάν, της Έλισαβετούπολης, του Κουμπάν, της Κουταΐδας (με τις έπαρχίες Σοχούμ και Βατούμ, τὸ ὁποῖο ἀποτελέσσε ἀργότερα χωριστὴ διοίκηση), τοῦ Τερέκ, τῆς Σταυρούπολης, τοῦ Μπακού καὶ τοῦ Νταγκεστάν¹⁴⁵. Ἰδιαίτερα αἰσθητὴ θὰ εἶναι στὰ ἐπόμενα χρόνια ἡ ἑλληνικὴ παρουσία στὰ ἀνατολικὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου, στὰ ἀστικά κέντρα καὶ στὴν ἐνδοχώρα τῆς Γεωργίας καὶ τῆς Ἀρμενίας (στὶς περιοχὲς τοῦ Κουμπάν, τῆς Κουταΐδας, τῆς Τιφλίδας, τοῦ Ἀρδαχάν, τοῦ Σαρικαμὶς καὶ τοῦ Κάρς).

Ἡ ὑποχώρηση αὐτὴ τοῦ δραματικοῦ χαρακτήρα τῶν μεταναστεύσεων ἀπὸ τὸν Πόντο πρὸς τὸν Καύκασο θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ κατὰ ἓνα μέρος βέβαια στὴν παγίωση τῶν ρωσοτουρκικῶν συνόρων καὶ τῆς εἰρήνης ποὺ ἐπικράτησε στὴν περιοχή, μιᾶς εἰρήνης ποὺ θὰ διαρκέσει ὥς τὸ 1915. Ἡ μείωση τῶν ἐκπατρισμῶν ὀφείλεται ἐνδεχομένως καὶ στὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν ζωῆς τῶν χριστιανῶν καὶ στὴν ἐπιβολὴ στοιχειώδους τάξης στὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἐπόμενο κύμα φυγῆς τοῦ 19ου αἰῶνα παρουσιάστηκε στὴ διάρκεια μιᾶς ἀκόμα κρίσης τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος: κατὰ τὴν περίοδο τῶν ἀρμενικῶν σφαγῶν τοῦ 1894-1895, οἱ ὁποῖες ὁμως δὲν ὀδήγησαν σὲ ἔνοπλη τουρκορωσικὴ ἀναμέτρηση¹⁴⁶. Οἱ σοβαρότεροι, ὥστόσο, παράγοντες τῆς ἀλλαγῆς τοῦ κλίματος θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὴν πλευρὰ τῆς χώρας ὑποδοχῆς.

Τὰ ἐκρωσιστικὰ σχέδια, πού, ὅπως εἴπαμε, εἶχαν προκαλέσει σοβαρὲς ἀντιδράσεις στὸ πολυπληθέστερο ἀρμενικὸ στοιχεῖο τῆς Ὑπερκαυκασίας, δὲν περιορίστηκαν μόνο στοὺς μὴ Ὀρθόδοξους ἐποίκους. Πρὸς τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ἐπεκτάθηκαν καὶ στὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο, μὲ τὴν ἐπιβολὴ καὶ σ' αὐτὸ ἀνάλογων διατάξεων ποὺ περιορίζαν τὴν καθιερωμένη ἐκκλησιαστικὴ καὶ πολιτιστικὴ αὐτονομία τῶν ἀλλοεθνῶν κοινοτήτων. Ταυτόχρονα, ἡ ρωσικὴ κυβέρνησις, ἔχοντας σαφὴ πρόθεση νὰ ἐνισχύσει τὸ ρωσικὸ στοιχεῖο στὴν Ὑπερκαυκασία, θεσμοθέτησε κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα σημαντικοὺς περιορισμοὺς στὴ δυνατότητα ἀπόκτησης ἀκίνητης περιουσίας στὶς περισσότερες ἐπαρχίες τοῦ νοτίου καὶ δυτικοῦ Καυκάσου, δηλαδὴ στὶς περιοχὲς ἀκριβῶς ἐκεῖνες ὅπου εἶχαν σχηματιστεῖ συμπαγεῖς ἑλληνικοὶ οἰκισμοί¹⁴⁷.

Μὲ τὴ σειρά τους οἱ Ἕλληνες τοῦ ρωσοκρατούμενου Καυκάσου ἀναγκάστηκαν νὰ συντηροῦν, δίπλα στὰ «κυβερνητικὰ» σχολεῖα (ποὺ ὑπάγονταν στὸ ρωσικὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας) καὶ στὰ «ἐκκλησιαστικὰ» (ποὺ ὑπάγονταν στὴ δικαιοδοσία τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας), τὰ δικά τους, ἰδιωτικά καὶ κοι-

145. Γιὰ μιὰ σύντομὴ ἑκθεσιὴ τῶν διοικητικῶν ἀλλαγῶν στὴ ρωσοκρατούμενη Ὑπερκαυκασία κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, βλ. Hovannisian, *δ.π.*, σσ. 9-15, ὅπου καὶ χάρτες.

146. Πρβλ. Hassiotis, «The Greeks», σσ. 77-79, ὅπου ἀναφορὰ στὴ φυγὴ χριστιανῶν (κυρίως Ἀρμενίων) τῆς βορειοανατολικῆς Μικρᾶς Ἀσίας πρὸς τὸν Καύκασο ἐξαιτίας τῶν ἀρμενικῶν σφαγῶν τοῦ 1890-1894.

147. Τοπαλίδης, *Ὁ Πόντος*, σ. 239-241. Πρβλ. καὶ Παναγιωτίδης, *Ὁ ἐν Ρωσίᾳ Ἕλληνισμός*, σσ. 12-14.

νοτικά σχολεία, να έχουν τις δικές τους (ιδιόκτητες) εκκλησίες και να χρησιμοποιούν τους δικούς τους έλληνοδιδασκάλους και ιερείς (τους οποίους έφερναν από τον Πόντο και άλλες περιοχές της Μικράς Ασίας, ώστε να υπάγονται στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και όχι στη δικαιοδοσία της ρωσικής 'Ιεράς Συνόδου)¹⁴⁸.

Από μια άποψη, οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι Έλληνες του Καυκάσου για τη διατήρηση της εθνικής και πολιτιστικής τους ιδιαιτερότητας τους έκαναν να συνειδητοποιήσουν καλύτερα τις ιδιόμορφες σχέσεις τους με τις νέες και τις παλιές τους πατρίδες, αλλά και με το ελληνικό εθνικό κέντρο. Όσα σημείωνε βέβαια στα 1883 ο πρόξενος Φουντούλης, ότι δηλαδή ο αγώνας των «πεφωτισμένων όμογενών» και του προξενείου είχε ως αποτέλεσμα να μειωθεί ή προς τους Ρώσους «τυφλή πίστη και ύπακοη... ένεκεν του όμοδόξου», να γίνει συνειδητή στην κοινή γνώμη ή απειλή «των πανσλαβιστικών σχεδίων» και να μεταστραφεί το μεταναστευτικό ρεύμα από τη Ρωσία προς την Ελλάδα¹⁴⁹, ήταν μάλλον ύπερβολικά. Η εξάρτηση, ωστόσο, από τρεις ιδεολογικούς πόλους ήταν μια συνεχής πραγματικότητα για την ήγεςία τουλάχιστον των Ελλήνων του Καυκάσου.

Το γεγονός, πάντως, αυτό, που βοήθησε το ελληνικό στοιχείο του Καυκάσου να άποφύγει την άφομοίωση από το άλλογενές περιβάλλον, δέν τό εμπόδισε έπίσης να σταδιοδρομήσει σέ ποικίλους τομείς της ρωσικής κοινωνίας¹⁵⁰. Καί πραγματικά: Οι Έλληνες του Καυκάσου, άφού ξεπέρασαν, σέ σχετικά σύντομο διάστημα, τά προβλήματα έγκατάστασης, προσαρμογής και εργασίας, και άφού έξουδετέρωσαν τους κινδύνους από την έκρωσιστική πολιτική των κυριάρχων, κατάφεραν να άναπτυχθούν οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά. Όργανωμένοι σέ άνηρες ελληνικές κοινότητες, διατήρησαν και την εθνική τους συνείδηση και τους δεσμούς τους με τις γενέτειρες του Πόντου, άλλα και την ιδεολογική τουλάχιστον έπαφή με τη μακρινή και έξιδανικευμένη πατρίδα τους, την Ελλάδα. Έτσι, διέψευσαν τις δυσοίωνες προβλέψεις εκείνων, που θεωρούσαν τις μετεγκαταστάσεις τους στόν Καύκασο ως προστάδιο του σύντομου έκσλαβισμού τους. Έπιπλέον, κατάφεραν να περάσουν με έντυπωσιακή άντοχη όλες τις θύελλες που προκάλεσαν ό Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ή κατάρρευση του τσαρικού καθεστώτος και οι δραματικές περιπέτειες της μετεπαναστατικής Έπερκαυκασίας. Τό γεγο-

148. Βλ. τις έκτιμήσεις του Τοπαλίδη, «Οί Έλληνες του Καυκάσου», σσ. 262, 295, και 'Ο Πόντος, σσ. 234-235. Πρβλ. Ε. Μουρατανίδης, «Οί έν Κάρος Έλληνες», *Ξενοφάνης* 5, 1907-1908 σσ. 360-362, Παναγιωτίδης, *δ.π.*, σ. 11, και Μιχαήλ Α. Δένδιας, 'Ελληνικά παροικία άνά τον κόσμον, Άθήνα 1919, σ. 19.

149. Α.Υ.Ε./Π.Κ./1883: *Προξενικά Άρχαί*, Έγγρ. της 19ης Μαΐου 1883, άριθ. πρωτ. 235. 'Ο τρόπος με τον όποιο ό Φουντούλης παρουσιάζει την κατάσταση στόν Πόντο στις έκθέσεις του αυτές άποσκοπεί, νομίζουμε, στό να εδαισητοποιήσει και την ελληνική Κυβέρνηση για τό πρόβλημα.

150. Πρβλ. Vasyukov, *δ.π.*, *passim*, και Dobrokhotoy, *δ.π.*, σσ. x-xi.

νός ότι ή πετυχημένη αντίσταση τών Έλλήνων τοῦ Καυκάσου στήν ἐθνική ἀλλοτρίωση ἐξαγοράστηκε μέ αἱματηρές ἐκατόμβες καί μέ ἀλλεπάλληλες ἀτομικές καί ὁμαδικές τραγωδίες, ὅχι μόνο δέν μειώνει, ἀλλά ἐνισχύει μάλλον τή σημασία τών ἐπιτευγμάτων τοῦ δυναμικοῦ αὐτοῦ τμήματος τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Διασποράς.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Στατιστικά δεδομένα για τὸν Ἑλληνισμό τοῦ Καυκάσου
(Πρβλ. Παράρτημα Β', Πίν. 1-8)

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν εὐεξήγητη, ὥς ἕνα βαθμό, ἔνδεια τῶν στατιστικῶν δεδομένων τῶν μεταναστεύσεων τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὸν Πόντο, πλούσιο σχετικὰ εἶναι τὸ ἀντίστοιχο ὕλικό γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἐγκαταστάσεις στὸν Καυκάσο, ἰδιαίτερα κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα, δηλαδὴ κατὰ τὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία φαίνεται ὅτι ὀριστικοποιεῖται ἡ διαμόρφωση τοῦ γεωγραφικοῦ χάρτη τῶν ἑλληνικῶν χωριῶν τῆς περιοχῆς. Ἡ δημογραφικὴ, ὥστόσο, εἰκόνα τῶν ἑλληνικῶν οἰκισμῶν ἐξακολουθεῖ —ὅπως ὑπογραμμίστηκε καὶ πῶς πάνω— νὰ εἶναι ἀρκετὰ συγκεχυμένη, γεγονὸς ποὺ καθιστᾷ ἐξαιρετικὰ δύσκολη (ὥς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα τουλάχιστον) τὴν ἀκριβὴ ἀριθμητικὴ ἀποτίμηση τῶν Ἑλλήνων τῆς Ὑπερκαυκασίας. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἰδιαίτερα χρήσιμες εἶναι οἱ ἐπίσημες, ἀναλυτικὲς στατιστικὲς τῶν κρατικῶν Ἡμερολογίων τοῦ Καυκάσου (ἔστω καὶ ἂν τὰ δεδομένα τοὺς τίθενται ὑπὸ συνεχῆ ἀμφισβήτηση) γιὰ τὰ ἔτη 1907, 1913, 1914¹⁵¹.

Ἐνα μέρος τῶν δεδομένων αὐτῶν, μαζί μὲ ἄλλες πληροφορίες ἀπὸ διάσπαρτες πηγές, ἔχουν συλλέξει καὶ ταξινομήσει οἱ Ρῶσοι, Γεωργιανοὶ καὶ Ἑλληνες ἐρευνητὲς τῆς Γεωργίας, στοὺς ὁποίους ἔχουμε καταφύγει ὥς τώρα ἀρκετὲς φορές. Στὰ στοιχεῖα λοιπὸν αὐτὰ στηρίζονται καὶ οἱ πίνακες γιὰ μερικὲς ἐπιμέρους πληθυσμιακὲς ὁμάδες ἐπὶ τῆς Γεωργίας, τοὺς ὁποίους παραθέτουμε στὸ Παράρτημα Β' τῆς ἐργασίας αὐτῆς (βλ. Πίν. 1, 2 καὶ 3). Ἡ παράθεση γίνεται γιὰ νὰ βοηθήσει τὴ σύγκριση μὲ τὰ δεδομένα ποὺ συναντήσαμε κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ὑπογραμμίσει τὶς δραματικὲς ἀλλαγὲς στὰ μεγέθη τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου τῆς Ὑπερκαυκασίας στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἀλλαγὲς ποὺ θὰ χαρακτηρίζουν ἐπὶ ἀρκετὲς δεκαετίες τὴ δημογραφικὴ εἰκόνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ρωσίας καὶ τῆς μετέπειτα Σοβιετικῆς Ἐνωσης.

151. Γιὰ τὸ πρόβλημα: Τηλικίδης, «Ὁ ἐν Καυκάσῳ Ἑλληνισμός», *Ποντιακὰ Φύλλα*, ἔτος Β', ἀριθ. 19, Σεπτέμβριος 1937, σσ. 274-275, 20, Ὀκτώβριος 1937, σσ. 306-312, 21, Νοέμβριος 1937, σσ. 358-361, 23, Ἰανουάριος 1938, σσ. 438-442, 24, Φεβρουάριος 1938, σσ. 478-480. Πρβλ. καὶ Μαυρογένης, *Τὸ Κυβερνεῖον Κάρς*, passim. Ἡ παλαιότερη ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Καυκάσου ἀπὸ τοὺς Ρώσους ἀνάγεται στὸ 1886 καὶ βασίστηκε σὲ στοιχεῖα ποὺ συγκέντρωσαν οἱ κατὰ τόπους ἀστυνομικὲς ἀρχὲς κάθε ὑποδιοίκησής του. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἔγιναν γνωστὰ μὲ τὴν ἔκδοσή τους τὸ 1893. Ἡ πρώτη, ὥστόσο, πανρωσικὴ ἀπογραφή ἔγινε (ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ ἄλλοι) τὸ 1897: βλ. Vachtang Dzaoshvili, *Sakartvelos mosachlesba XVIII-XX saukuneebschi* ('Ὁ πληθυσμὸς τῆς Γεωργίας ἀπὸ τὸν 18ο-20ὸ αἰῶνα), Τιφλίδα 1984, σσ. 16-17. Εἰδικότερα γιὰ τοὺς Ἑλλήνες τῆς Ἀτζαρίας (περιοχὴ Βατούμι), βλ. ὅσα καταγράφονται στὸ *Statisticheskij Sbornik*, δ.π. (βλ. τὴν πῶς πάνω σημ. 122).

Λεπτομερές εξάλλου απογραφικό υλικό, βασισμένο στην επίσημη στατιστική του «Ήμερολόγιου του Καυκάσου» (1907), αλλά και σέ επιτόπιες έρευνες, έχει καταχωρίσει ο Κάλφογλου στη σημαντική του μονογραφία για τους Έλληνες του Καυκάσου, στην οποία αναφερθήκαμε επίσης επανειλημμένα¹⁵². Ειδικά μάλιστα για την περιοχή του Κυβερνείου Κάρς ο Κάλφογλου παραθέτει τρεις στατιστικές εκδοχές: την επίσημη (Ήμερολόγιο του Κυβερνείου του 1907) (Η), τη δική του (Κ), και μια τρίτη, του γνωστού με το ψευδώνυμο «Μαρκήσιος» θεατρικού συγγραφέα Παναγιώτη Φωτιάδη (Φ). Η στατιστική του Φωτιάδη δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα της Όδησσοῦ «Κόσμος» στὰ 1907-1908. Παρόλο που οί τρεῖς στατιστικές δὲν παρουσιάζουν μεγάλες αποκλίσεις στὸ τελικὸ τους ἀποτέλεσμα (Η: 36.815, Κ: 39.301, Φ: 37.456), ὥστόσο διαφέρουν καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν καταγραφόμενων χωριῶν μὲ Έλληνες κατοίκους (Η: 45 χωριά, Κ: 74, Φ: 76) καὶ ὡς πρὸς τὸν πληθυσμὸ τους (π.χ. Όλουχλί: Η: 1.726, Κ: 626, Φ: 626· Ίσλαμσὸρ: Η: 1.201, Κ: 626, Φ: 406).

Τὰ «Ήμερολόγια» ἐπίσης τοῦ Καυκάσου τοῦ 1907 καὶ τοῦ 1913 χρησιμοποιοῦν ὡς πηγὴ τοῦ καὶ ὁ Στυλιανὸς Μαυρογένης γιὰ νὰ συντάξει τοὺς πίνακες ΧVIII καὶ ΧXI ἀντίστοιχα τῆς σχετικῆς μὲ τοὺς Έλληνες τοῦ Κάρς μονογραφίας του¹⁵³. Παρόλο, ὥστόσο, πὺν τόσο ὁ πίνακας ΧVIII (1907) τοῦ Μαυρογένη, ὅσο καὶ ὁ πίνακας Η τοῦ Κάλφογλου στηρίζονται σὲ στοιχεῖα τῆς ἴδιας πηγῆς, παρουσιάζουν σημαντικὲς διαφορὲς α) ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν χωριῶν (Κάλφογλου Η = 45, Μαυρογένης 73), β) ὡς πρὸς τὸν πληθυσμὸ κάθε χωριοῦ, καὶ γ) ὡς πρὸς τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Κυβερνείου (Κάλφογλου Η = 36.815· Μαυρογένης 39.331)¹⁵⁴. Πλησιέστερα, ἀντίθετα, στὰ στοιχεῖα τοῦ πίνακα ΧVIII τοῦ Μαυρογένη (καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν χωριῶν, τὸν πληθυσμὸ καθενὸς ξεχωριστά καὶ τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα) φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ πίνακας Κ τοῦ Κάλφογλου, πὺν, ὅπως προαναφέρθηκε, στηρίζεται σὲ υλικὸ πὺν (κατὰ τὴ δὴλωσή του) τὸ συνέλεξε ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας. Τὴν ἀπάντησὴ στὸ πρόβλημα θὰ μᾶς τὴν ἔδινε ἡ ἴδια ἡ πηγὴ (δηλαδὴ τὸ «Ήμερολόγιο» τῶν Κυβερνείων τοῦ Καυκάσου), τὴν ὅποια ὁμως δυστυχῶς δὲν κατόρθωσα νὰ ἐντοπίσω. Παρ' ὅλα αὐτὰ κρίνω ὅτι ὀρθότερη εἶναι ἡ καταγραφὴ τοῦ Μαυρογένη, ὁ ὅποιος χρησιμοποίησε συστηματικὰ καὶ μάλιστα συγκριτικὰ τὰ δημογραφικὰ δεδομένα τῆς πηγῆς του.

Μὲ τὸ υλικὸ τόσο τοῦ Κάλφογλου, ὅσο καὶ τοῦ Μαυρογένη, θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ συσχετιστοῦν καὶ οἱ χειρόγραφοι στατιστικοὶ πίνακες πὺν βρίσκονται στὸ φάκελλο Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/Β/ΑΑΚ (4) τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρ-

152. Κάλφογλου, ὁ.π., σσ. 110-126.

153. Μαυρογένης, *Τὸ Κυβερνεῖον Κάρς*, σσ. 191-194 καὶ 197-199, ὅπου συγκρίνει τοὺς πίνακες (ΧXI) γιὰ τὴν ἴδια περιοχή μὲ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ «Ήμερολόγιο» τοῦ Κυβερνείου τοῦ Καυκάσου τοῦ 1913 καὶ τοῦ 1918.

154. Στὸ κείμενο ἀναγράφεται ὁ ἀριθμὸς 40.938, προφανῶς ἐξαιτίας ἀθροιστικοῦ λάθους (Μαυρογένης, ὁ.π., σ. 194).

χείου του Ύπουργείου των Ἐξωτερικῶν καὶ οἱ ὁποῖοι καταρτίστηκαν μὲ βάση πληροφορίες προξενικῶν κυρίως πηγῶν¹⁵⁵. Οἱ πίνακες αὐτοὶ δὲν ἦταν ὅλοι τοὺς ἐντελῶς ἄγνωστοι¹⁵⁶. Παρ' ὅλα αὐτὰ τοὺς ἐκδίδουμε στὸ Παράρτημα Β' τῆς ἐργασίας αὐτῆς (Πίν. 5-8) γιὰ δύο λόγους: Ἐπειδὴ μᾶς βοηθοῦν νὰ ἐκτιμήσουμε τὰ ὡς τώρα δεδομένα τῶν πηγῶν μας γιὰ τὴν τελευταία τουλάχιστον φάση τῶν ἐλληνικῶν μεταναστεύσεων (πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου), καὶ ἐπειδὴ ἡ ὡς τώρα χρῆση τοὺς ἔγινε ἀποσπασματικά, χωρὶς σχολιασμό, χωρὶς ἀκριβεῖς ἀρχειακὲς παραπομπὲς καὶ κάποτε καὶ μὲ λάθη.

Ἐκδίδουμε ἐπίσης τρεῖς πίνακες (Πίν. 1-3), ποὺ καταρτίστηκαν ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς τῆς Γεωργίας Kaukhchishvili καὶ Angelon (Ἀγγελίδης), οἱ ὁποῖοι χρησιμοποίησαν, ὅπως εἶδαμε καὶ πρὶν πάνω, στοιχεῖα ρωσικῶν καὶ γεωργιανικῶν πηγῶν. Ἐκδίδουμε, τέλος, καὶ ἕναν πίνακα (ἀριθ. 4), ποὺ καταρτίστηκε ἀπὸ τὸν Ἑλληνα πρόξενο στὴν Τραπεζοῦντα Νικόλαο Φουντούλη.

Στὸν Πίνακα 1 δίνονται οἱ πρῶτες μετοικεσίες τῶν Ἑλλήνων στὴν ἀμέσως μετὰ τὸ Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1828-1829 διετία. Σημειώνονται οἱ τόποι προέλευσης, ἡ χρονολογία ἐγκατάστασης καὶ τὰ ἐπαγγέλματα τῶν μεταναστῶν. Σύμφωνα με τὸν πίνακα αὐτόν, ποὺ τὸν ὀφείλουμε σὲ στοιχεῖα τοῦ Kaukhchishvili¹⁵⁷, πέρασαν σὲ ρωσικὸ ἔδαφος σὲ διάστημα ἑννέα μηνῶν περισσότερες ἀπὸ 283 οἰκογένειες ἢ 1.320 ἄτομα (στὸν πίνακα δὲν ἀναγράφεται ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀτόμων ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ 4 οἰκογένειες ἀπὸ τὸ Ἐρζερούμ, ἐνῶ σὲ ἄλλη περίπτωση δὲν ξέρουμε σὲ πόσες οἰκογένειες ἀνῆκαν 12 ἄτομα ἀπὸ τὴν Ἀργυρούπολη). Οἱ μέτοικοι προέρχονταν ἀπὸ χωριὰ τῶν περιοχῶν Ἀργυρούπολης, Ἐρζερούμ καὶ Πασέν. Συνεπῶς, οἱ ἀριθμοὶ (γύρω στους 42.000), τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα (1883) γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ὁ πρόξενος Φουντούλης, εἶναι, ὅπως ὑπογραμμίσαμε καὶ πρὶν πάνω, ὑπερβολικοί¹⁵⁸.

Στὸν Πίνακα 2, τὸν ὁποῖο ὀφείλουμε ἐπίσης στὸν Kaukhchishvili¹⁵⁹, καταγράφονται τὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς τῆς Τσάλκας, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν Ἑλλήνες μετανάστες στὴν ἀμέσως μετὰ τὸν πόλεμο τοῦ 1828-1829 περίοδο. Εἶναι ἐνδιαφέρον διὰ ἔχουμε ἐδῶ τὰ στοιχεῖα δύο ἀπαντῶν ἀπογραφῶν τοῦ

155. Α.Υ.Ε./Π.Κ./1919/Β/ΑΑΚ (4).

156. Χρησιμοποιήθηκαν ἐν μέρει ἀπὸ τὸν Κώστα Τσαλαχούρη, Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης, 1750-1939, Ἀθήνα, χ.χ. (1992), σσ. 17-24.

157. Kaukhchishvili, ὁ.π., σσ. 6-7.

158. Βλ. καὶ Παράρτημα Α', ἔγγρ. 8. Πολὺ ἀργότερα, στὰ 1898, τὸ περιοδικὸ *Meditsinskiy Sbornik* τῆς Τιφλίδας, ἀρ. 61 ἐκτιμοῦσε τοὺς Ἑλλήνες ποὺ κατοικοῦσαν στὰ 24 ἐλληνικὰ χωριὰ τῆς Τσάλκας σὲ 10.799 ἄτομα. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ λαμβάνουμε ὑπόψη διὰ ἕνα μέρος τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἄγονης Τσάλκας εἴτε εἶχε μετακινηθεῖ πρὸς τὴν περιοχὴ τοῦ Κάρες μετὰ τὴν προσάρτησή του (1878) στὴ Ρωσία εἴτε καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ γεγονός αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ υποθέσουμε βάσιμα διὰ πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τὴ χρονιά οἱ Ἑλλήνες κάτοικοι τῆς Τσάλκας ἦταν ἀσφαλῶς περισσότεροι.

159. Kaukhchishvili, ὁ.π., σ. 9.

πληθυσμού (19.12.1830 και 30.1.1831), καθώς επίσης και τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἔποικοι δίνουν στοὺς νέους τόπους τῆς ἐγκατάστασής τους ὡς ἓνα βαθμὸ τῆς ὀνομασίας τῶν πατρίδων τους ποὺ ἄφησαν στὸν Πόντο. Οἱ ἐλαφρὲς αὐξομειώσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ σημειώνονται στὸν πίνακα αὐτὸν ἀνάμεσα στὶς δύο ἀπογραφές του, ὀφείλονται ἀσφαλῶς σὲ βιολογικοὺς λόγους, μὲ τὴν ἐξαίρεση μᾶλλον τοῦ χωριοῦ Kyaryak, ὅπου ἡ αὐξηση θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποδοθεῖ σὲ νέες ἀφίξεις οἰκογενειῶν.

Στὸν Πίνακα 3 καταγράφονται ἐπίσης τὰ χωριά τῆς περιοχῆς τῆς Τσάλκας ὅπου ἐγκαταστάθηκαν Ἕλληνες καὶ Ἀρμένιοι ἔποικοι στὴν περίοδο 1813-1840. Πάντως, οἱ ἀριθμοὶ τοῦ πίνακα αὐτοῦ δὲν ἴσχυαν γιὰ τὶς ἐπόμενες δεκαετίες, ἐπεὶδὴ ἄρκετοὶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τῶν χωριῶν αὐτῶν ἀναγκάστηκαν νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸν τόπο τῆς ἀρχικῆς τους ἐγκατάστασης λόγω ἔλλειψης γῆς. Στὸ μεταξὺ νεότεροι μετανάστες ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Σάντας κ.ά. δημιούργησαν νέους ἑλληνικοὺς οἰκισμοὺς στὴν Τσάλκα (Edikilise, Tyak-Kilise, Menevik, Livad, Sanda, Imerà, Karakom, Saparkharaba κ.ά.).

Ὁ Πίνακας 4 ἔχει συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν Ἕλληνα πρόξενο στὴν Τραπεζοῦνα Νικόλαο Φουντούλη στὰ 1883 καὶ περιλαμβάνει, ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ πιὸ πάνω, τοὺς ὑπολογισμοὺς του γιὰ τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ ποὺ ἐγκατέλειψε τὶς ἐστίες του στὸν Πόντο γιὰ τὸν Καύκασο στὴν πενταετία ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1877-1878. Δηλώνεται ἡ περιοχή προέλευσης, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκπατριζόμενων οἰκογενειῶν (καὶ τῶν ἀντίστοιχων ἀριθμῶν τῶν ἀτόμων μὲ συντελεστή τὰ 6 μέλη γιὰ κάθε οἰκογένεια) καὶ ὁ τρόπος τῆς μετακίνησής τους.

Οἱ πίνακες τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν εἶναι οἱ περισσότεροι ἀχρονολόγητοι. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ φακέλου, στὸν ὁποῖο περιέχονται, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθεῖ ἐπακριβῶς οὔτε ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο συγκεντρώθηκαν τὰ ἀναγραφόμενα στοιχεῖα, οὔτε κὰν ὁ χρόνος τῆς σύνταξης τῶν πινάκων. Πιστεύω ὅμως ὅτι ἀνήκουν στὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία χρειάστηκε νὰ γίνει ἡ χρῆση τους, ὅταν δηλαδὴ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση (καὶ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος προσωπικᾶ) ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς περιοχῆς τοῦ Καυκάσου καὶ τῆς νότιας Ρωσίας γενικότερα. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ εἶχε κίνητρα πολιτικὰ καὶ ἀνθρωπιστικά: Ὅπως ἐπισημάναμε καὶ πιὸ πάνω, ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἡδὴ δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα εἶχε διατυπωθεῖ ἀπὸ ἐπίσημους καὶ ἀνεπίσημους φορεῖς στὴν Ἑλλάδα τὸ αἶτημα νὰ ἀναπροσανατολισθεῖ τὸ μεταναστευτικὸ ρεῦμα τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου ἀπὸ τὴ Ρωσία πρὸς τὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια¹⁶⁰. Ἡ ἀνάγκη αὕτη ἔγινε αἰσθητὴ καὶ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνες ἔποικους, κυρίως τοῦ Καυκάσου, μετὰ τὴ διάψευση τῶν προσδοκιῶν τους ἀπὸ τὴ ρωσικὴ πολιτικὴ. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς, ἀκτήμονες γεωργοί, ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ζοῦν σὲ ἀφιλόξενα ὄρεϊνὰ χωριά, ἀπομονωμένοι ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο. Στὰ τμήματα λοιπὸν

160. Βλ. σχετικὰ στὶς σελ. 119-120.

εκείνα του ελληνικού στοιχείου φαίνεται ότι έβρισκε ιδιαίτερη άπήχηση ή προπαγάνδα για τη λύση της μετοικεσίας στις νέες ελληνικές χώρες. Δεν έχει δυστυχώς ακόμη μελετηθεί επαρκώς ή έποικιστική πολιτική του Έλ. Βενιζέλου στη Μακεδονία μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων¹⁶¹. 'Ωστόσο, είναι γενικά γνωστό ότι υπήρξε πρόβλεψη και σχεδιασμός για την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής¹⁶². Στο πλαίσιο προφανώς αυτού του σχεδιασμού θα πρέπει να ένταχθεί και ή άποστολή (Μάιος-Ίούλιος 1914) του γιατρού Ι. Ε. Κουτσοδημήτρη στη Ρωσία, στην οποία αναφερθήκαμε και άλλοι¹⁶³. 'Η άποστολή αυτή είχε ως στόχο: α) να σχηματίσει σαφή εικόνα για το άριθμητικό δυναμικό και τις επαγγελματικές ασχολίες των Έλλήνων έποίκων στη Νότια Ρωσία και στόν Καύκασο κυρίως, β) να άνιχνεύσει τις διαθέσεις τους για ένδεχόμενη μετεγκατάστασή τους στη Μακεδονία¹⁶⁴, και γ) να καταρτίσει καταστάσεις με τά όνόματα των ελληνικών οικογενειών που θα ήταν έτοιμες να μεταναστεύσουν¹⁶⁵.

161. Πρβλ. Γιάννης Μουρέλος, «Πληθυσμιακές άνακατατάξεις την έπομένη των Βαλκανικών Πολέμων: 'Η πρώτη άπόπειρα άναλλαγής των πληθυσμών άνάμεσα στην Έλλάδα και την Τουρκία, στό: 'Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και ή 'Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 175-190, και, άναλυτικότερα: «The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities between Greece and Turkey», *Balkan Studies* 26, 1985 σσ. 389-413, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία. Για άνάλογα ζητήματα πρβλ. και την άνέκδοτη άνακοίνωση της Έλσας Κοντογιώργη, «Πληθυσμιακές μεταβολές στην Άνατολική Θράκη (1911-1923): Έλληνικές κοινότητες των εκκλησιαστικών επαρχιών Γάνου-Χώρας και Μυριοφύτου-Περιστασέως» στά ύπό έκδοση Πρακτικά της *Διημερίδας για τά 70 χρόνια της Μικρασιατικής Καταστροφής* (Θεσσαλονίκη 16-17 'Οκτωβρίου 1992).

162. Για την κατάσταση στη Μακεδονία και τις οικονομικές της προοπτικές κατά την περίοδο αυτή: Βασίλης Κ. Γούναρης, «'Η οικονομική ζωή στη Μακεδονία πριν άπό την ύπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου», *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου*, σσ. 127-141.

163. Βλ. την πιδ πάνω σημ. 13.

164. 'Ο ίδιος εκτίμωσε ότι «ή έθνική αυτή μετανάστευση των άρίστων γεωργών και κτηνοτρόφων, άκραιφνών πατριωτών» θα άρκούσε για «νά ξεελληνίση την Μακεδονία και να μεταβάλη ταύτην εις χώραν γεωργικήν και κτηνοτροφικήν» (Παπουλίδης, «'Ο Έλ. Βενιζέλος και ό Έλληνισμός του Καυκάσου», σ. 165).

165. Είναι πάτως γεγονός ότι πριν άπό την άποστολή του Κουτσοδημήτρη όρισμένες οικογένειες άπό τά χωριά της Τσάλκας Χαντό και Μεγκλίκς είχαν ήδη δοκιμάσει την έμπειρία της μετανάστευσης στη Μακεδονία. Μερικές μάλιστα, άπογοητευμένες άπό τις εκεί συνθήκες, επέστρεψαν και πάλι στο χωριό τους (Παπουλίδης, *δ.π.*, σσ. 147-148). Πρβλ. και όσα άναφέρει ό Π. Τανιμανίδης, *Ποντιακοί Οίκισμοί στην Έλλάδα*, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 248-251, για την εγκατάσταση, κατά τά 1913-1914, 52 οικογενειών άπό τό χωριό Πεπερέκ (περιοχή Κυβερνείου Κάρς) στη Μακεδονία, την περιπετειώδη έπιστροφή των περισσότερων άπό αυτές στο χωριό τους (πριν άπό την έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου), την προσφυγοποίηση τους στά τέλη του 1914, μετά την καταστροφή του Πεπερέκ (πρβλ. και Παράρτημα Β', πίν. 8) και, τέλος, την όριστική τους εγκατάσταση στην Έλλάδα στά 1922. Την ίδια περίπου περίοδο (Μάρτιος-Μάιος 1914) είχαν εγκατασταθεί στο Φίληρο (περίχωρα Θεσσαλονίκης) όρισμένες οικογένειες άπό τά χωριά Τσιπλαγλί και Κιουλεπέρτ (τό Τικλιμπέρτ του πίν. 6) της περιοχής Κάρς (Μαραβελάκης - Βακαλόπουλος, *Προσφυγικοί εγκαταστάσεις*, σ. 38). Σύντομη άναφορά στίς

Είναι πάντως γεγονός ότι έντονότερο και διαρκέστερο υπήρξε το ενδιαφέρον της ελληνικής κυβέρνησης για τους ελληνικούς πληθυσμούς του Καυκάσου μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου: «Η ελληνική κυβέρνηση χρειαζόταν τα πληθυσμιακά δεδομένα, από το ένα μέρος, για να σταθμίσει τη στάση που θα ακολουθούσε στο ζήτημα της Δημοκρατίας του Πόντου και των ελληνοαρμενικών διαπραγματεύσεων, και, από το άλλο, για να οργανώσει καλύτερα την περίθαλψη του ελληνικού στοιχείου της Ύπερκαυκασίας και, σε περίπτωση που απειλούνταν από τις πολεμικές συγκρούσεις, την ένδεχόμενη μεταφορά του στην Ελλάδα»¹⁶⁶. «Αλλωστε, ο φάκελος του Ύπουργείου των Έξωτερικών στον οποίο αναφερόμαστε περιέχει την αλληλογραφία μιας ολόκληρης εξαετίας (1914-1919). Πιστεύω λοιπόν ότι οι πίνακες του φακέλου, ακόμη και αν συντάχθηκαν στις αρχές του 1918 (εκτός από τον πίνακα αριθ. 8, για τον οποίο θα μιλήσουμε πιο κάτω), καταστρώθηκαν με βάση τα δημογραφικά στοιχεία. Δεν υπολογίστηκαν δηλαδή οι νέες και δραματικές σε έκταση δημογραφικές ανακατατάξεις που είχαν ήδη αρχίσει να προκαλούνται από τη νέα έξοδο προς τον Καύκασο χιλιάδων Έλλήνων του Πόντου — μετά την αποχώρηση των ρωσικών στρατευμάτων από τη βορειοανατολική Μικρά Ασία (χειμώνας του 1917-1918). Ούτε συνεκτιμήθηκαν επίσης και οι αλληπάλληλες μετακινήσεις του ελληνικού πληθυσμού από το ένα μέρος της Ύπερκαυκασίας στο άλλο εξαιτίας των αιματηρών άναμετρήσεων των πολυσεβίκων με τους εθνικιστές, αλλά και εξαιτίας των συγκρούσεων μεταξύ των τριών μεγάλων λαών της περιοχής (Γεωργιανών, Αρμενίων, Αζέρων) άμέσως σχεδόν μετά την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας τους»¹⁶⁷.

Στον Πίνακα 5 καταγράφηκε το γενικό σύνολο του πληθυσμού (του μεικτού και του ελληνικού χωριστά) των Διοικήσεων του Αντιβασιλεία του Καυκάσου. Δίνονται επίσης τα γενικά αριθμητικά δεδομένα για τις ελληνικές εκκλησίες, τους ιερείς, τα σχολεία και τους δασκάλους των ελληνικών κοινοτήτων των Διοικήσεων.

Στον Πίνακα 6 έχουν καταχωριστεί οι ελληνικοί οικισμοί των Διοικήσεων του Αντιβασιλεία του Καυκάσου κατά διοικητικές περιφέρειες και κατά αλφαβητική σειρά (με βάση την απόδοσή τους στα ελληνικά από τους συντάκτες των πινάκων): Αναγράφεται το όνομα του χωριού ή της πόλης, ο

μετακινήσεις Έλλήνων Καυκasiών στη Μακεδονία κατά την περίοδο αυτή βλ. και στου Λαυρεντίδη, «Η κατά το 1895-1907 μετοικασία», σ. 432.

166. Για τα ζητήματα αυτά: Α. Αλεξανδρής, «Η ανάπτυξη του εθνικού πνεύματος των Έλλήνων του Πόντου, 1918-1922», *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, επιμ. Θ. Βερέμης - Όδ. Δημητρακόπουλος, Αθήνα 1980, σσ. 432 κ.ε., όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Για τις ελληνοαρμενικές διαπραγματεύσεις, βλ. Hassiotis, «Shared Illusions», σσ. 146 κ.ε., όπου και η αντίστοιχη αρμενική βιβλιογραφία.

167. Για τις δραματικές επιπτώσεις της στρατιωτικής κατάρρευσης του ρωσικού μετώπου στον Πόντο, βλ. Hassiotis, *δ.π.*, σσ. 162 κ.ε.

άρithμός τῶν κατοίκων του, τῶν ἐκκλησιῶν, τῶν ἱερέων, τῶν σχολείων μὲ τὴν ἔνδειξη «ἐκκλησιαστικὸν» (ἐφόσον ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ ρωσικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή) ἢ «κυβερνητικὸν» (ἐφόσον ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ρωσικὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας) καὶ τῶν δασκάλων (χωριστὰ τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς ρωσικῆς γλώσσας). Εἶναι, νομίζω, ὁ πληρέστερος πίνακας ἀπὸ ὅσους ἤδη προαναφέρθηκαν σὲ ὅ,τι τουλάχιστον ἀφορᾷ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀναγραφόμενων ἐλληνοκατοικημένων χωριῶν: γιὰ τὸ Κυβερνεῖο τοῦ Κάρς π.χ. ἔχουμε 85 ὀνόματα πόλεων καὶ χωριῶν ἐναντι 74 τοῦ Κάλφογλου καὶ 76 τοῦ Φωτιάδη (1907) καὶ τοῦ Μαυρογένη (1913)¹⁶⁸. Ἀπὸ τὴν ἀποψη λοιπὸν τῆς πληρότητας εἶναι σκόπιμο νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸν κατάλογον τῶν 83 ἐλληνικῶν οἰκισμῶν τοῦ Κυβερνεῖου Κάρς, ποὺ παραθετεῖ ὁ Ἰσαὰκ Λαυρεντίδης στὴν ἐργασία του γιὰ τὴν μετοικεσία τῶν Ἑλλήνων τοῦ Καυκάσου στὴν Ἑλλάδα¹⁶⁹.

Ἀνάλογα στοιχεῖα μὲ ἐκεῖνα τοῦ Πίνακα 6 μᾶς προσφέρει ἕνας ἀκόμη πίνακας χωριῶν καὶ μεταναστῶν, ποὺ σώζεται στὸν ἴδιο φάκελον τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν. Θὰ πρέπει καὶ αὐτὸς νὰ συντάχθηκε στὰ τέλη τοῦ 1917 ἢ μᾶλλον στὶς ἀρχὲς τοῦ 1918. Σ' αὐτὸ συνηγορεῖ, εἰδικὰ γιὰ τὸν πίνακα αὐτόν, καὶ ἡ εὐκαιριακὴ ἀναγραφὴ τῆς ἱδρύσεως Γυμνασίου στὴν Τιφλίδα «κατὰ τὸν παρελθόντα Σεπτέμβριον 1917». Ἐγώ, ὥστόσο, τὴν ἐντύπωση ὅτι τὰ πληθυσμιακὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναγράφονται στὸν πίνακα αὐτὸν ἀναφέρονται σὲ κάπως προγενέστερη περίοδο. Σὲ πολλὰ σημεία (τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ Κυβερνεῖο Κάρς, ποὺ εἶναι καὶ τὸ πληρέστερο κομμάτι του), πλησιάζει τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Φωτιάδη τοῦ 1907-1908. Ἀναγράφεται συγκεκριμένα στὸν πίνακα ὁ ἴδιος ἀριθμὸς χωριῶν (76), μὲ τὴν ἴδια σειρὰ (ἐκτὸς μιᾶς ἢ δύο ἐξαιρέσεων), μὲ τὰ ἴδια πληθυσμιακὰ δεδομένα μὲ ἐλάχιστες ἀποκλίσεις μιᾶς ἢ δύο μονάδων (π.χ. χωριὸ Φαχρέλ: 360, Φωτιάδης: 361), μὲ τὰ ἴδια στοιχεῖα γιὰ τὴν προέλευση τῶν μετοίκων σὲ κάθε χωριὸ κ.λπ. Ὑπάρχουν ὥστόσο διαφορὲς ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ ἢ τὴν ὑπαρξὴ δασκάλων τῆς ἐλληνικῆς ἢ τῆς ρωσικῆς γλώσσας. Ὁ πίνακας (ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖται ἐπιλεκτικὰ ἀπὸ τὸν Τσαλαχούρη) δὲν παρουσιάζει τὴν ἴδια πληρότητα στοιχείων γιὰ ὅλες τὶς διοικητικὲς περιφέρειες τῆς Ἀντιβασιλείας τοῦ Καυκάσου.

168. Βλ. σχετικὰ σχόλια στὴ σελ. 138 τῆς ἐργασίας αὐτῆς. Πρβλ. καὶ Μαυρογένης, *δ.π.*, σσ. 197-199, ὅπου στοιχεῖα ἀπὸ τὸ «Ἡμερολόγιον» τοῦ Κυβερνεῖου τοῦ Καυκάσου τοῦ ἔτους 1913.

169. Λαυρεντίδης, «Ἡ κατὰ τὸ 1895-1907 μετοικεσία», σσ. 411-450, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δημογραφικὰ δεδομένα ποὺ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ «Ἡμερολόγιον» τοῦ Κυβερνεῖου Κάρς τῶν ἐτῶν 1907 καὶ 1913, δίνονται καὶ τὰ ὀνόματα τῶν χωριῶν τοῦ Πόντου ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ Ἕλληνες μετανάστευσαν στὸν Καύκασο, τὰ ὀνόματα τῶν ἱερέων καὶ τῶν δασκάλων ποὺ δίδασκαν σὲ κάθε ἐλληνικὸ οἰκισμὸ στὸ Κάρς, καί, τέλος, ὁ χῶρος ἐγκατάστασής τους στὴν Ἑλλάδα. Γιὰ τὶς συνθήκες μεταφορᾶς τῶν προσφύγων ἀπὸ τὸ Κάρς στὴν Ἑλλάδα βλ. κυρίως Καζταρίδης, *Ἡ «Ἐξοδος» τῶν Ἑλλήνων τοῦ Κάρς*, σσ. 28 κ.ἑ. Γιὰ τὶς ἐγκαταστάσεις τῶν Καυκασίων στὴν Μακεδονία καὶ τὴν Ἑλλάδα γενικότερα βλ. Μαραβελάκης - Βακαλόπουλος, *Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις*, *passim*. Πρβλ. καὶ Τανιμανίδης, *δ.π.*, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1988, καὶ 2, Θεσσαλονίκη 1992, *passim*. Σὲ 92 ἀνεβάζει (χωρὶς ὅμως νὰ τὰ ἀπαριθμεῖ) τὰ ἐλληνικὰ χωριά τῆς Γενικῆς Διοικήσεως Κάρς ὁ γιὰτρος Κουτσοδημήτρης (Παπουλίδης, *δ.π.*, σ. 143).

Παρ' όλα αυτά, ξεκρίνα σκόπιμο να τον χρησιμοποιήσω εδώ, να κάνω τις συγκρίσεις των δεδομένων του με εκείνα του άλλου Πίνακα του ίδιου φακέλλου (βλ. Πίν. 6), και να προχωρήσω στις απαραίτητες επισημάνσεις. Τα στοιχεία λοιπόν του πίνακα αυτού, τον οποίο ονομάζω συμβατικά Β', τα παραθέτω σε αντιπαραβολή με τον Πίνακα 6 σε έναν νέο Πίνακα, που κατάρτισα, τον Πίνακα 7. Στον Πίνακα αυτόν (Παράρτημα Β', Πίν. 7) τα μεγέθη του Πίνακα 6 τα καταχώρισα στην άριστερή στήλη και τα δεδομένα του Β' στη μεσαία στήλη. Σε μιὰ τρίτη στήλη στά άριστερά (*Παρατηρήσεις*) συζητώ τις επιμέρους διαφορές και τα ανακύπτοντα προβλήματα.

Ο Πίνακας 8 καταρτίστηκε με στοιχεία που υπήρχαν σε χωριστή κατάσταση, που ανήκει επίσης στον ίδιο φάκελο του 'Αρχείου του 'Υπουργείου 'Εξωτερικών και βρέθηκε συνημμένη σε άναφορά του ύποπροξένου Τιφλίδας Δ. Στρ. Σπαθάρη της 12ης 'Ιανουαρίου 1915 (άριθ. πρωτ. 28) προς την ελληνική Πρεσβεία στην Πετρούπολη. 'Η κατάσταση αυτή συντάχθηκε συνεπώς λίγο μετά την κήρυξη του πολέμου της Τουρκίας έναντίον της Ρωσίας ('Οκτώβριος 1914) και την τουρκική εισβολή στο νοτιοδυτικό Καύκασο (χειμώνας 1914-1915). Ο Πίνακας περιλαμβάνει τα όνόματα των 51 ελληνικών χωριών του Κυβερνείου Κάρς, των οποίων οι κάτοικοι έπescαν θύματα φόνων και βιαιοπραγιών μετά την είσοδο των τουρκικών στρατευμάτων στην περιοχή του Κάρς. Στον Πίνακα καταγράφω τα άριθμητικά στοιχεία που περιέχει ή κατάσταση του Σπαθάρη για τα σπίτια (οικογένειες) των χωριών, αντιπαραβάλλοντάς τα στη διπλανή στήλη με τα στοιχεία του Πίνακα 6 για τον άριθμό των κατοίκων τους πριν άπό τον πόλεμο. Τα επιμέρους έπεισόδια τα περνά σε χωριστή στήλη, παρεμβαίνοντας μόνο, για λόγους οικονομίας χώρου, στη γλώσσα. Πέρα άπό τα στοιχεία για τον άριθμό των σπιτιών των χωριών αυτών (πού, όπως είπα, είναι ένδεικτικά για τον άριθμό των κατοίκων τους στά τέλη του 19ου και στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα), ο Πίνακας 8 είναι εύγλωττο δείγμα των μελλοντικών περιπετειών του ελληνικού στοιχείου της περιοχής. Και πραγματικά, τα γεγονότα που ακολούθησαν την ανακατάληψη του Κάρς άπό τους Τούρκους, προκάλεσαν, όπως είναι γνωστό, την όριστική έξαφάνιση όλων των εκεί ελληνικών κοινοτήτων και τó κλείσιμο ένός άκόμη δραματικού κεφαλαίου της Ιστορίας του ποντιακού 'Ελληνισμού.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α'

ΕΓΓΡΑΦΑ

1

Ὁ Γάλλος πρόξενος τῆς Τραπεζούντας Α. Prus
πρὸς τὸν Ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν Α.-Ε. Thouvenel

Τραπεζούντα, 6 Ἰουλίου 1861

[Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 3 (1860-1866).

Ἀριθ. πρωτ. 10. Ἡμερομηνία λήψης: 19 Ἰουλίου 1861]

Monsieur le Ministre,

La nouvelle de la mort du Sultan et de l'avènement de Sa Majesté Abd-ul-Aziz, transmise par le télégraphe électrique à Sivas, et de là par des courriers aux principales villes du littoral et de l'intérieur, a été annoncée le 30 juin, au matin, à Trébizonde par les crieux publics et par les saluts d'artillerie.

Ce double événement, à l'occasion duquel le corps consulaire est allé complimenter le Gouverneur Général Djemal Pacha, a vivement impressionné toutes les classes de la population et surtout de la population musulmane. Cette dernière, qui n'a pas moins eu à souffrir que les rayas des fautes du règne qui vient de finir, en parle sans aucun ménagement et voit avec la satisfaction la plus entière le pouvoir passer entre les mains d'un souverain, que ses premiers actes ont déjà rendu populaire, et dont l'énergie personnelle et les opinions religieuses bien connues, lui promettent tout au moins, dit-elle, «un gouverneur national».

L'ordre n'a pas été un seul instant troublé à Trébizonde ni aux environs, mais à Samsoun une bande de Turcs fanatiques, réunis dans les cafés, a montré à l'égard des Chrétiens des dispositions assez inquiétantes, pour que le gouverneur Kiamil-Pacha envoyât ses cavas les disperser et défendre tout rassemblement sous peine d'arrestation.

De pareils faits, Monsieur le Ministre, sont d'autant plus regrettables, que des centaines de familles grecques et arméniennes de ces contrées, lasses d'un joug intolérable, sont à la veille d'émigrer en Crimée, où le gouvernement russe songe sérieusement à repeupler le sol abandonné par les Tartares.

D'après des informations que j'ai lieu de croire exactes, les conditions arrêtées récemment entre les autorités de la Crimée et une députation des Grecs d'Ordou seraient des plus encourageantes. Chaque émigrant, quel que soit son âge et son sexe, recevra 5 roubles d'argent (20 francs) en débarquant du bâtiment russe, qui doit venir le prendre, et vingt cinq kilogrammes de blé par mois pendant la première année. Un cheval, une vache et deux boeufs de labour

seront donnés à toute famille de cinq personnes. Une exemption d'impôts pendant dix ans sera, en outre, accordée à tout individu faisant partie de cette émigration, qu'il faut attribuer aux exactions et aux avanies de tout genre dont les cultivateurs principalement sont victimes. C'est ainsi qu'à Ordou et à Ké-rassunde, après avoir reçu, il y a vingt cinq ans, des terres de l'État, qu'ils ont défrichées et mises en valeur, sous la promesse qu'ils en deviendraient ensuite propriétaires, à la charge de payer les impôts, de pauvres paysans Grecs se sont vus forcés de payer des taxes arbitraires et exorbitantes, pour éviter une expulsion immédiate.

Il est grand temps que l'initiative du Souverain apporte un remède à un état de choses que menace de convertir en un vaste désert une des plus belles et des plus fertiles provinces de l'Empire.

Agréer l'hommage du respect avec lequel j'ai l'honneur d'être, Monsieur le Ministre,

de Votre Excellence

Le très humble et très obéissant Serviteur

A. Prus

2

Ὁ Γάλλος πρόξενος τῆς Τραπεζούντας Α. Prus
πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν Α. Ε. Thouvenel

Τραπεζούντα, 25 Ὀκτωβρίου 1862

[Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Τουρκία-Τρέβιζονδε, τόμ. 3 (1860-1866).

Ἀριθ. πρωτ. 19. Ἡμερομηνία λήψης: 8 Νοεμβρίου]

Monsieur le Ministre,

Le Vali de cet eyalet vient de faire une excursion de trois semaines dans l'intérieur de la province jusqu'à Gumuch-Khané, à une distance de vingt-quatre heures de caravane de Trébizonde. Le motif avoué de ce voyage était l'examen de viser des obstacles qu'offre la construction toujours différée de la grande route de la Perse, mais, d'après une source digne de foi, son but réel était d'arrêter par tous les moyens possibles, au besoin par la force, le flot des émigrants Grecs et Arméniens, qui vont combler en Géorgie et en Crimée les vides laissés par l'émigration tartare. Des milliers de familles ont ainsi quitté, depuis trois ans, le seul district de Gumuch-Khané, abandonnant leurs maisons et leurs cultures, dont le produit net ne suffisait pas à leurs premiers besoins. Ces malheureuses populations, découragées en Anatolie par le déplorable état des voies de communication, qui, en formant les débouchés, les prive du fruit de leur travail, exaspérées par la rapacité des agents du fisc, qui exigent la dime sur la botte d'herbe que de pauvres femmes rapportent des vaines pâtures des

montagnes, sont irrésistiblement attirées vers la Russie par des concessions de terres, des distributions de vivres et de bétail et des exemptions d'impôts.

Monsieur Malsiniotis, Vice Consul de Grèce à Trébizonde, vient d'être appelé à Ismail et remplacé par Monsieur Vratzanos, Vice Consul hellène à Serès. J'ai lieu de croire que la Légation Russe à Athènes n'est pas étrangère à cette mutation, provoquée par mon collègue de Russie, qui n'avait pas trouvé en Monsieur Malsiniotis un instrument aussi docile que dans ses prédécesseurs.

Agréez l'hommage du respectance lequel j'ai l'honneur d'être Monsieur le Ministre, de Votre Excellence,

Le très humble et très obéissant Serviteur

A. Prus

3

‘Ο Βρετανός πρόξενος στην Τραπεζούντα Francis Stevens
πρὸς τὸν πρεσβευτὴ τὴν Κωνσταντινούπολὶ Sir Henry Lytton Bulwer

Τραπεζούντα, 1 Ἰουλίου 1863

[P.R.O./F.O. 195/762 (1863)]

Sir,

As far back as July 1861, in my despatch no 13, I had the honour of bringing to Your Excellency's notice an intention then entertained by a number of Christian families, chiefly Greeks, to emigrate to Russia. The Porte did not allow them to carry out their plans. Recently the Russian Consul, who has never ceased to encourage the Christians of this coast to change their nationality, has revived the question relating to the Christians of Ordoos and Lazistan and, within the last few weeks, obtained viziriel letter to the pasha authorizing the emigration under special conditions among and other the sale of the landed property of the emigrants, of some four hundred families but His Excellency has refused to execute the Vizir's orders, because the Consul will not admit of the terms laid down by the Porte, which fact has produced a sharp discussion between the pasha and the Consul.

The latter I learn is on the eve of proceeding to Constantinople to engage the Russian Ministry to cause the Porte to enforce the viziriel orders above stated. If the Consul gains the case, and the families are allowed to emigrate, other would be able to follow the example to the detriment of the Turkish government.

4

‘Ο Έλληνας πρόξενος στην Τραπεζούντα Παναγιώτης Ματαράγκας πρὸς

τὸν Ἰωάννη Δελιγιάννη, Πληρεξούσιο Ὑπουργοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη

Τραπεζούντα, 30 Σεπτεμβρίου 1868

[Α.Υ.Ε./Π.Κ./1868: Προξενεῖα Τ.Φ.Χ., Ἀριθ. πρωτ. 249.

Ἡμερομηνία λήψης: 4 Ὀκτωβρίου, ἀριθ. πρωτ. 2799]

Ἐξοχώτατε,

Τὸν παρελθόντα Μάρτιον μεταβάς πρὸς διενέργειαν ἀνακρίσεων τινων εἰς Ἀμισὸν καὶ πρὸ πάντων ὅπως ἐκ τοῦ συνέγγυς πληροφορηθῶ πόθεν παρακινοῦνται οἱ ἐν τοῖς περιχώροις τῆς πόλεως ἐκείνης χριστιανοὶ νὰ ζητῶσι νὰ μεταναστεύσουν εἰς Ρωσσίαν, ἐξέθεσα Ὑμῖν δι' ἀναφορῶν μου τὰ συμβάντα.

Γινώσκων ὅτι ἡ εἰς Ρωσσίαν μετανάστευσις ὁμογενῶν εἶναι αὐτόχρομη ἀπώλεια αὐτῶν, ἀναγκαζομένων σὺν τῷ χρόνῳ, ἐν μέσῳ λαοῦ θρησκευτικῶς μετ' αὐτῶν συνδεομένου καὶ ὑπὸ κυβερνήσιν γινώσκουσιν καλῶς τοὺς τρόπους τῆς ἀπορροφήσεως, ν' ἀποβάλλωσι καὶ τὸ τελευταῖον σημεῖον τῆς ἑλληνικῆς αὐτῶν ἐθνότητος, ἣν ὑπὸ τοὺς τέσσαρας ἡδη αἰῶνας μετὰ πολλῶν ἀγώνων καὶ θυσιῶν μόλις ἠδυνήθησαν νὰ διατηρήσωσιν, ἐπροσπάθησα, συν-εννοηθεὶς μετὰ τοῦ ἐκεῖ Ἀρχιερέως καὶ μετὰ πάντων τῶν ἐχόντων ἐπ' αὐτοῦ ἐπιρροήν τινα, ὅπως, εἰ δυνατόν, ἀποτραπῶσι τοῦ σκοποῦ αὐτῶν, μεταναστεύοντες ἐπ' ἀδήλῳ μέλλοντι εἰς χώραν ὑπὸ ἀλλογενῶν κατοικουμένην καὶ εἰς ἣν οὐδεὶς τῶν προμεταναστευσάντων ηὔτυχεν.

Δυστυχῶς ὅμως ἡ ἀβελτηρία τῆς Ὀθωμανικῆς Κυβερνήσεως, διατηρου-σης ἐν μέσῳ αὐτῶν, πτωχῶν καὶ ἀθλίων ἀνθρώπων, ὁρδᾶς ληστρικὰς Κιρκασίων οὐδὲν σεβομένων ἢ φοβουμένων, ἀλλ' ἐπιρρεπῶν εἰς πᾶν εἶδος κακουργίας καὶ αἰσχροτήτος, ἠνάγκασεν αὐτοὺς ἐν τέλει νὰ λάβωσι τὴν πρὸς μετανάστευσιν τελείαν καὶ ἀκλόνητον ἀπόφασιν, καὶ διὰ τῶν ἐνεργειῶν τῶν ἐν Ἀμισῷ καὶ ἐνταῦθα ρωσσικῶν προξενείων πρὸ δεκαπέντε περίπου ἡμερῶν πλοῖον ἑλληνικόν, ναυλωθὲν ἐπὶ τούτῳ, παρέλαβεν 650, ὡς ἔμαθον, ψυχάς, ὅπως μετακομίση αὐτάς εἰς τὰ παρὰ τὸν Καύκασον ὑπὸ τῶν Κιρκασίων ἐγκαταλειφθέντα μέρη. Ὡστε, ὡς βλέπετε, ἡ Ρωσσία, ὠφελομένη ἐκ τῆς κακῆς καὶ πρὸς τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα ὀλεθρίας διαγωγῆς τῆς Ὀθωμανικῆς Κυβερνήσεως, ἀναπληροῖ τὰ ὑπὸ τῶν ἑτεροθρήσκων καὶ ἀτιθάσων Κιρκασίων ἐγκαταλειφθέντα κενά, δι' εὐαγῶν καὶ ὁμοθρήσκων δυστυχῶς Ἑλλήνων. Ἐπειδὴ δέ, μὴ μεταβαλλούσης τῆς ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως διαγωγῆν, ἴσως, ἐκ προθέσεως ὅπως ἐξαλειφθῇ πᾶν ἐν τοῖς τόποις τούτοις στοιχεῖον Ἑλληνισμοῦ, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἐξακολουθήσωσιν αἱ μεταναστεύσεις, νομίζω ἀναγκαῖον χάριν τῶν πανελληνίων ἐθνικῶν συμφερόντων, νὰ παρακαλέσω τὴν Ὑμετέραν Ἐξοχότητα νὰ σπεύσῃ νὰ ἐνεργήσῃ ὅ,τι δέον, ὅπως σταματήσῃ τουλάχιστον μέχρι τοῦ σημείου τούτου τὸ κακόν, ὑποχρεουμένης τῆς Ὑψηλῆς Πύλης νὰ προβῇ εἰς τὴν ἐκ τῶν μερῶν τούτων ἀπέλασιν τῶν Κιρκασίων, βοηθήσῃ δὲ τοὺς παθόντας ἐξ αὐτῶν ὁμογενεῖς δι' ἀναλόγου συνδρομῆς, διότι πολλοὶ ἐξ αὐτῶν οὐδὲ στέγην νὰ κατοικήσωσιν

ἔχουσι, καὶ αὐτῶν ἤδη τῶν στεγῶν των ὑπὸ τῶν βαρβάρων πυρποληθέντων.

Ὑποσημειοῦμαι εὐσεβάστως

Εὐπειθέστατος

Π. Ματαράγκας

5

Ὁ Βρετανὸς πρόξενος στὴν Τραπεζοῦντα W. G. Palgrave
πρὸς τὸν πρεσβευτὴ στὴν Κωνσταντινούπολη Sir Henry Elliot

Τραπεζοῦντα, 31 Μαρτίου 1869

[P.R.O./F.O. 195/953 (1869-1872), ἀριθ. πρωτ. 19]

Sir,

It is my duty to report that a scheme for emigration from Turkey to Russia is now being actively carried out among the inhabitants of this neighbourhood on a serious scale. The proposed emigrants are the so-called «Kroomlees», a race tenanted several villages to the East and South East of Trebizond. The «Kroomlees» thus denominated from the hamlet of «Kroom», their headquarters, are folk of Byzantine extraction. They professed mahometanism for upwards of three centuries and a half, but have within the last ten years availed themselves of the ever-growing Russian influence in these parts, to proclaim themselves Greek Christians. The motive they now assign for wishing to emigrate is the military conscription, which the Ottoman Government continues to enforce amongst them, in spite of their change of creed; the motor is the Russian Consul-General of Trebizond.

These «Kroomlees», who are from three to four thousand souls in number, have this week addressed a petition to all the Consulates, the British included, at Trebizond, requesting their joint support, and the Russian Consul-General has begged my co-operation in favour of these «persecuted Christians».

That the Kroomlees grievance is merely a pretext, and a very poor one, needs no explanation. But even were the reverse the case, the British Consulate would, it seems to me, have no good ground for interfering in an affair of purely internal Ottoman administration, either officially or officiously; unless of course under superior orders. Some of my colleagues will however, I am informed, act otherwise; indeed the Russian Consul-General has already done so; on the title that some of the «Kroomlees» are furnished with Russian passports; documents of easy purchase.

Indeed I should not have thought it right to trouble Your Excellency with a despatch on a topic of so little concern, had I not been expressly requested by the local government to communicate these facts; a request with which, after due delay, it seemed to me my duty to comply.

I add on this occasion, and quoting as near as possible, the very words, some statements made me by the local government, as follows:

«There are two centres of Russian action for emigration and other purposes on this coast, namely Samsoon and Trebizond. But the Russian agent at the latter has better success; partly because he deals with a population of artisans, stone-cutters and the like, who, on emigration to Russia, find ready work and high wages; partly from his own rank of Consul-General, complied with about eight thousand roubles of Secret Service money per annum over and above his regular salary. Whereas he of Samsoon has a less enterprising race and poorer materials to work on; besides being himself merely a Consul, nor highly paid».

«The third centre of russianising action, namely Batoom, may be looked on as already virtually lost to Turkey».

Thus far my informants. Taking their information at its own value, and neither confirming nor impugning it, I respectfully subjoin.

That Russian action and intrigue, however, skilful and well supported, would have less effect, but for the fiscal system, the over-taxation and the other faults of Ottoman Provincial Administration, noted in the Appendix on that subject, which I had the honour of sending in with the general report last year, causes which nowise excuse disaffection and treason, but which unfailingly produce them, while they loosen the attachment of the subjects in general, especially the Christian, to their rulers and facilitate intrigue, perhaps prepare a crisis.

I have the honour to be, with profound respect, Your Excellency's most obedient, humble servant,

W. Gifford Palgrave

6

Ὁ πρόξενος τῆς Ἑλλάδας στὴν Τραπεζοῦντα Ν. Μπέτσος
πρὸς τὸν Ἑλληνα πρεσβευτὴ Ἀ. Κουντουριώτη

Τραπεζοῦντα, 8 Μαΐου 1880

[Α.Υ.Ε./Π.Κ./1880, 45/1: Ἀποικισμός-Μετανάστευσις.
Ἀριθ. πρωτ. 61. Ἡμερομ. λήψης: 16 Μαΐου 1880]

Ἐξοχώτατε,

Συνεχίζων τὴν ἀπὸ 26 Ἀπριλίου ἐ.ξ. καὶ ὑπ' ἀριθ. 56 ἀναφορὰν μου, λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ πληροφορήσω τὴν Υ. Ε. ὅτι ἡ εἰς Ρωσίαν μετανάστευσις τῶν χριστιανῶν ἤρξατο πραγματοποιοιούμενη. Ἐκ τῶν περὶ τὴν Κερασοῦντα χωρίων Μπουλαντσάκιοι, Δεμιρτζίκιοι καὶ Μπαζάρσουι ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς πέμπτης Μαΐου ἀπῆλθον περὶ τὰς 150 οἰκογενεῖας Ὀρθο-

δόξων. Ἐπίσης ἤρξαντο κρυφίως νὰ φεύγωσι διὰ πλοιαρίων καὶ ἐκ τῶν χωρίων Οἰνόης, Φάτσας καὶ Ὁρδοῦς (Κοτυώρων), διότι ἡ θέσις αὐτῶν, ὡς προέγραφον, κατέστη ἀφόρητος. Ἐπιστέλλουσί μοι τὴν 5ην Μαΐου ἐξ Ὁρδοῦς, ὅτι οὐδεὶς χωρικός ἔσπειρεν, ὅτι πλουτοῖσι τὰ ζῶα τῶν ἐν σπουδῇ καὶ εἰς τιμὰς εὐτελεῖς, καὶ ἀποστελλουσιν εἰς Ρωσίαν ἀντιπροσώπους, ὅπως ἐτοιμάσωσι τὰ πρὸς μετοίκησιν μέρη. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐξ Ὁρδοῦς ἐπιστολήν, ἦσαν ἔτοιμοι πρὸς ἀναχώρησιν κατὰ τὴν παροῦσαν ἐβδομάδα 75 οἰκογένειαι ἀπὸ Τεπὲ-Κιοϊ, ἀπὸ Τσαουλὰρ 520, ἀπὸ Κερὲν Δερὲ 70, ἀπὸ Καρὰ-δερὲ 300, ἐν οἷς καὶ τινες οἰκογένειαι ὀθωμανικαί. Ἄν δὲ δὲν ληφθῇ πρόνοια καὶ δὲν διαταχθῇ ὁ Γενικός Διοικητὴς νὰ μεταβῇ αὐτοπροσώπως καὶ διὰ συντόνων μέτρων προλάβῃ τὰς τρομεράς καὶ ἀνηκούστους καταπιέσεις τῶν βέηδων, τῶν μεταναστῶν Λαζῶν καὶ αὐτῶν εἰσέτι τῶν ὀργάνων τῆς Κυβερνήσεως, πάντες οἱ χριστιανοὶ κακῶς ἔχοντες θὰ μεταναστεύσωσιν, ἴσως δὲ καὶ συμβῶσι σκηναὶ αἱματηραί, διότι καὶ φεύγοντας τοὺς δυστυχεῖς χριστιανούς καθ' ὁδὸν γυμνώνουσιν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐξουσίας καὶ διαρπάζουσιν οἱ μετανάσται Λαζοί. Ἀπέναντι δὲ τοιαύτης καταστάσεως πραγμάτων αἱ Διοικητικαὶ Ἀρχαὶ οὐδὲ πράττουσιν ἢ μᾶλλον ὅ,τι πράττουσι μαρτυρεῖ ὅτι ὀλίγον μέλλει αὐταῖς, ἂν φεύγωσιν οἱ χριστιανοί, ἀφ' οὗ τούτους φεύγοντας θ' ἀντικαταστήσωσιν διὰ τῶν μουσουλμάνων μεταναστῶν. Οὐχὶ μόνον δὲ τὸ ἐθνικὸν συμφέρον, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ φιλανθρωπία ἀπαιτεῖ νὰ ληφθῇ, εἰ δυνατόν, ἔντονος καὶ ταχίστη πρόνοια, ὅπως προληφθῇ τὸ κακὸν καὶ ἐτέλθῃ μικρά τις ἀνακούφισις εἰς τὰ δεινοπαθήματα τῶν δυστυχῶν κατοίκων τῶν μερῶν τούτων. Προπαντὸς δ' ἀνάγκη νὰ διαταχθῇ παρὰ τῆς Υ. Π. ὁ Γενικός Διοικητὴς Τραπεζοῦντος νὰ μεταβῇ εἰς τὰ εἰς ἀναστάτῳσιν ἀπὸ τίνος εὐρισκόμενα ταῦτα μέρη. Ἀλλ' ὅπως ἡ μετάβασίς του φέρεῖ ἀποτέλεσμα πρέπει ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις, καθιστῶσα αὐτὸν ὑπεύθυνον διὰ τὰ συμβαίνοντα, νὰ τὸν ἐφοδιάσῃ μὲ ἔκτακτον ἐξουσίαν καὶ δύναμιν, ὅπως δυνήθῃ, ἔστω καὶ κατὰ μικρόν, νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν ὅλως ἐκλιποῦσαν ἰσχύϊν τοῦ νόμου. Πρὸ πάσης ὁμοῦ ἄλλης ἐνεργείας ὀφείλει ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις νὰ παραιτηθῇ τῆς ἀποφάσεως νὰ ἐγκαταστήσῃ Λαζοὺς μετανάστας, καὶ τὴν ὑπόσχεσιν ταύτην ἐπισήμως νὰ μεταδώσῃ αὐτοῖς ὁ Διοικητὴς ἐκεῖ μεταβαίνων.

Ἔνεκα κακῆς ἐκκλησιαστικῆς διαιρέσεως τὰ χωρία, ἐνθα ἡ μετανάστευσις τῶν χριστιανῶν γίνεται, ὑπάγονται ἄλλα μὲν εἰς τὸν Ἅγιον Χαλδίας, ἄλλα δὲ εἰς τὸν Νεοκαισαρείας, ἀλλὰ τοῦ μὲν ἔδρα εἶναι ἡ Ἀργυρούπολις, ὁπόθεν οὐδεμίαν δύναμιν νὰ παρᾶσχῃ ἀρωγὴν εἰς τοὺς ὑπ' αὐτὸν ὑπαγομένους χριστιανούς, ὁ δ' ἕτερος εὐρίσκεται ἐν Κωνσταντινουπόλει. Οὐχ' ἦττον τὰ πάντα ἐγένοντο ἐν καιρῷ γνωστὰ εἰς τὸ Πατριαρχεῖον παρὰ τοῦ Ἁγίου Τραπεζοῦντος, ὅστις, ὀφείλω νὰ ὁμολογήσω, καὶ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ ἀπαύστως καὶ ἀκαμάτως ἐργάζεται πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ ἔθνους καὶ τῆς Ἐκκλησίας, καίτοι οἱ πᾶσχοντες καὶ οἱ μεταναστεύοντες χριστιανοὶ δὲν ὑπάγονται, ὡς προεῖπον, εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν δικαιοδοσίαν τῆς μητροπόλεως Τραπεζοῦντος. Ἀγνοοῦμεν τὰς ἐνεργείας τῆς Α. Θ. Παναγιότητος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου. Οὐχ' ἦττον λυπηρὸν εἶναι ὅτι αὐταὶ δὲν ἐγένοντο

εἰσέτι γνωσταὶ εἰς τὸν Ἅγιον Τραπεζοῦντος, ὅστις μάτην ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἀναμένει ἄς ἐξήτησεν ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου ὁδηγίας καὶ ὧν βεβαίως μεγίστην ἔχει χρεῖαν. Ἄν τὸ Πατριαρχεῖον ἐλπίξῃ εἰς τὸν Ἅγιον Χαλδίας καὶ Νεοκαίσαρείας, μάτην προσδοκᾷ, διότι οὗτοι οὐδέποτε σπουδαίως ἠδυνήθησαν νὰ ἐργασθῶσιν ὑπὲρ τοῦ ποιμνίου αὐτῶν.

Πρὶν περὰν τὴν παροῦσαν, σκόπιμον θεωρῶ νὰ πληροφορήσω τὴν Υ. Ε. ὅτι καὶ ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ ὁ ἀξιότιμος συνάδελφός μου κ. Ἀλφρέδος Μπηλιώττης, πρόξενος τῆς Ἀγγλίας, συνεργάζεται μετ' ἐμοῦ εἰλικρινῶς καὶ μετὰ προθυμίας, τὰ δέοντα συμβουλευὼν τὸν γενικὸν Διοικητὴν καὶ τὰ πάντα ἐν λεπτομερείᾳ καὶ ἀξιεπαίνῳ εὐθύτητι ἐκθέτων πρὸς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀγγλικὴν πρεσβείαν. Δυστυχῶς ὅμως ὁ γενικὸς Διοικητής, δι' οὗς λόγους ἀνέφερον ἐν τῇ προηγουμένῃ ἐκθέσει μου, ξεικνύει ἀδράνεια καὶ ἀβελτηρίαν ἀσυγχώρητον.

Ἐπικαλούμενος καὶ πάλιν τὰς ὁδηγίας τῆς Υ.Ε. διατελῶ μεθ' ὅλου τοῦ προσήκοντος σεβασμοῦ

Εὐπειθέστατος

Ὁ ὑποπρόξενος Ν. Μπέτσος

7

Ὁ Βρετανὸς πρόξενος στὴν Τραπεζοῦντα Alfred Biliotti
πρὸς τὸν πρεσβευτὴ λόρδο Dufferin

Τραπεζοῦντα, 17 Δεκεμβρίου 1881

[P.R.O./F.O. 195/1381 (1881), ἀριθ. πρωτ. 72]

My Lord,

I have the honour to inform Your Lordship, with reference to my despatches no 65 of the 29th ultimo and no 68 of the 3rd instant, that the Greek Consul has not yet received the slightest instruction from his Government with regard to Greek emigrants, and that the movement of emigration is as strong as before.

The 50 Greek families, which were waiting at Ordoo, receiving no information from the Greek Consul at Trebizond, lately removed to Batoom.

It is reported from Ordoo that many emigrants, who have lately arrived from the interior, with a view to remove to Greece, are greatly suffering from privations. Their number is not given, but they seem to be part of the 500 families from Sivas, which were expected at Samsoon. They state that should they fail to soon obtain an answer as to whether they may be sent to Greece, they will find themselves under the necessity, much against their will, to proceed to Russia.

The Greek Consular Agent at Samsoon reports that upwards of 1.000 souls

have given him information of their intention to emigrate at the end of February next from Tach Ova, vilayet of Sivas. And a delegate from Niksar has informed the Greek Consul here that 300 families from that locality are ready to depart in March next.

In both cases the intended emigrants give notice that they are willing to go to Greece, but should they obtain no answer before the forementioned dates, as they made up their mind to leave Turkey, they will proceed to Russia.

I am informed from Batoom that the emigration in that town have not been removed to the interior, but that convenient lodging has been provided to them by the local authorities and that many have found employment in the new constructions, which are erected there, but that there are still numbers of women and children entirely depending on public charity.

The 40 Greek families which on their return from Batoom to Ordoo had been locked up in a han, in order to be sent back to Russia, have been allowed by the local authorities to remain in Turkey.

I have the honour to be with the greatest respect, My Lord,

Your Lordship's most obedient, humble servant

Alfred Biliotti

8

‘Ο Έλληνας πρόξενος στήν Τραπεζούντα Νικόλαος Φουντούλης
πρός τόν Χαρίλαο Τρικούπη

Τραπεζούντα, 21 Φεβρουαρίου 1883

[Α.Υ.Ε./Π.Κ./1883: Προξενικαί Ἀρχαί, ἀριθ. πρωτ. 94]

Κύριε Πρόεδρε,

‘Ο χείμαρρος τῶν μεταναστεύσεων τῶν ὁμογενῶν κατοίκων τοῦ θέματος τούτου ἀκολουθεῖ τόν πρό πολλοῦ διαγεγραμμένον ροῦν αὐτοῦ, διοχετευόμενος εἰς Ρωσσίαν ὑπό καταλλήλων καί πεπειραμένων ἀποστόλων τῆς Δυνάμεως ταύτης. Ἀφραστον λύπην αἰσθάνεται πᾶς τις, καί ἰδίᾳ ὁ Ἕλλην, θεώμενος τοὺς ὁμογενεῖς αὐτοῦ συρομένους ἀγελήδον εἰς τὴν ρωσικὴν γῆν, ἔνθα ἡ ἐπομένη γενεά, τὰ τέκνα τῶν δηλονότι, θέλουσιν ἀποτελέσει τὰς ἱερὰς παρακαταθῆκας τοῦ ἐθνισμοῦ καί τὴν γλῶσσαν, ἃς τὸ βάρος τῶν αἰώνων οὐκ ἔσχυσε ν’ ἀφαιρέσῃ. Δὲν περιτρέχουσι μόνον ἀπόστολοι τῆς Ρωσσίας πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τὴν χάραν, ἀλλὰ δυστυχῶς καί Ἕλλην ἱεράρχης, διαφθαρεῖς ὑπὸ ρωσικοῦ χρήματος συμπράττει τοῖς ἀποστόλοις πρὸς ἐξόντωσιν τοῦ ποιμνίου του, ὥθῳ αὐτὸ διὰ τῆς ποιμαντορικῆς του ράβδου νὰ μεταναστεύσῃ εἰς Ρωσσίαν. Ὁ ἱεράρχης οὗτος ἐστὶν ὁ μητροπολίτης Θεοδοσιουπόλεως (Ἐρζερούμ), ὅστις, καθ’ ἃ ὁ Μητροπολίτης Τραπεζούντος μοι εἶπεν, ἀπέστειλε πρὸ τινῶν ἡμερῶν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν ἐνταῦθα Γενικὸν Διοικητὴν, δι’ ἧς λέγει αὐτῷ ὅτι: «Ἐπειδὴ ὁ στρατιωτικὸς Διοικη-

τῆς Κάρς μοι ἔγραψε περὶ μεταναστευόντων ἐκ τῆς Μητροπόλεώς μου εἰς τὴν ὑπ' αὐτὸν διοίκησιν ἄνευ προηγουμένης εἰδοποιήσεως καὶ μὲ παρεκάλεισε νὰ τὸν προειδοποιῶ περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν οἰκογενειῶν, αἵτινες ἀποφασίζουσι νὰ μεταναστεύσωσιν, ἵνα προετοιμάξῃ τὰς πρὸς ἀποκατάστασίν των ἀπολύτως ἀναγκαῖα καὶ οὕτω μὴ ὑποφέρωσιν οἱ εἰς τὸ ρωσσικὸν ἔδαφος μεταναστεύοντες χριστιανοὶ τῆς Μητροπόλεώς μου, καὶ ὅτι ἐπειδὴ πολλοὶ τῶν ἐπιθυμούντων νὰ μεταναστεύσωσιν δὲν ὑπάγονται εἰς τὴν ἡμετέραν δικαιοδοσίαν, οὔτε εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Βιλαετίου Θεοδοσιουπόλεως, ἀλλ' εἰς ἄλλον πνευματικὸν ἀρχηγὸν τοῦ ἡμετέρου Βιλαετίου, παρακαλῶ νὰ συστήσητε αὐτοῖς τὴν ἐπιθυμίαν ταύτην τοῦ στρατιωτικοῦ Διοικητοῦ Κάρς πρὸς ὄφελος τῶν χριστιανῶν». Οἱ Ὀθωμανοὶ δὲν δυσαρεστοῦνται τόσον διὰ τὰς μεταναστεύσεις, διότι οἱ μεταναστεύοντες εἰσὶ χριστιανοί, οὐχ ἦττον ὅμως ὁ Βαλῆς ἀπήντησε τῷ Μητροπολίτῃ, ὅτι θαυμάζει πῶς ἐτόλμησε νὰ τῷ γράψῃ μίαν τοιαυτὴν ἐπιστολὴν καὶ τὸν παρήνευσε ν' ἀπόσχη τοῦ λοιποῦ ἀναμειγνύμενος εἰς πράγματα ἀλλότρια τοῦ κύκλου του.

Ἄν καὶ τηλικαῦται ἐνέργειαι καταβάλλονται διὰ τὰς μεταναστεύσεις παρὰ τῶν ρωσσικῶν ὀργάνων καὶ μετ' ἐπιτάσεως αὗται γίνονται, ἐν τούτοις οἱ μὴ ἐπιλήσιμονες τοῦ ἔθνισμοῦ των ὁμογενεῖς καθεκάστην-αὐθόρμητοι προσέρχονται εἰς τὸ προξενεῖον, παρακαλοῦντες νὰ μεταναστεύσωσιν εἰς τὴν μητέρα των Ἑλλάδα. Τὰς εἰς Ρωσσίαν μεταναστεύσεις, λέγουσι, δὲν ἐπιθυμοῦσιν, ἀλλ' ἡ ἔλλειψις ἀσφαλείας, ἡ κατατρέχουσα αὐτοῖς πείνα καὶ αἱ διαδόσεις τῶν Ρώσων πρακτόρων, ὅτι δεόν νὰ παύσωσιν ἀναμένοντες ἀρωγὴν ἐξ Ἑλλάδος, ἐξαναγκάζουσιν αὐτοὺς ν' ἀκολουθῶσι τὸν ροῦν τῆς εἰμαρμένης, καί, λαμβάνοντες τριάκοντα ρούβλια παρὰ τῶν πρακτόρων καὶ ὑπόσχεσιν ἐκτάσεως γῆς, μεταναστεύσουσι πανοικεῖ εἰς Ρωσσίαν. Ἐνθαρρύνω αὐτοὺς καὶ τοὺς προτρέπω νὰ μὴ πιστεύωσι τὰ θρυλήματα τῶν ἀποστόλων τῆς Ρωσσίας, διότι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις οὐδέποτε ἐπαύσατο μεριμνῶσα καὶ σκεπτομένη περὶ αὐτῶν πατρικῶς, ἀλλ' ὅτι ἕνα τῶν σπουδαίων μελημάτων της εἶναι καὶ αὐτοί. Οἱ δυστυχεῖς ἀπέρχονται εὐχόμενοι νὰ μὴ παριδοθῶσιν οἱ πόθοι των.

Ἐμελέτησα ἐπισταμένως τὴν γένεσιν τῆς τάσεως ταύτης τῶν κατοίκων περὶ τῆς μεταναστεύσεως καὶ ἀνεῦρον, ὅτι ἀφ' ὅτου ἔπαυσαν ἐκμεταλλεῦόμενα τὰ ἐν Ἀργυρουπόλει (Κιουμουσχανέ) μεταλλεῖα τοῦ ἀργύρου, ἐξ ὧν ἔζων ἀπειράριθμοι ἐργάται, οἱ ἐργατικοὶ εὐρεθέντες ἐν ἀπογνώσει, καθ' ὃ μὴ δυνάμενοι νὰ εὗρωσι πόρον ζωῆς εἰς τὰς πατρίδας των, ἐτράπησαν τὸ πρῶτον μόνον τὴν εἰς Ρωσσίαν ἄγουσαν, ἕνεκα εὐρόντες ἐργασίαν καὶ ὁμοθρήσκους εἰργάζοντο ἀπὸ τῆς ἀνοιξέως μέχρι τέλους τοῦ φθινοπώρου, καὶ τὸν χειμῶνα, καταπαύοντες τὰ ἔργα ἕνεκα τῶν παγετῶν, ἐπανεκάμπτον εἰς τὰς ἐστίας των. Προϊόντος ὅμως τοῦ χρόνου οἱ πλεῖστοι τούτων παρέλαβον μεθ' ἑαυτῶν καὶ τὰς οἰκογενεῖας των εἰς Ρωσσίαν, θεωρήσαντες ἀσύμφορον ν' ἀφίνωσιν αὐτὰς ἐν τόπῳ, παρ' ᾧ οὐδὲν ἀνέμενον. Οἱ ἀρχῆθεν μεταναστεύσαντες ἐργατικοὶ μετεκάλεσαν καὶ ἄλλους καὶ οὕτως ἀποτελέσθη ὁ πρόδρομος οὕτως εἰπεῖν τῶν μεταναστεύσεων εἰς Ρωσσίαν τῶν ὁμοεθνῶν κατοίκων τῶν μερῶν

τούτων. Κατ' ἀρχὰς οἱ μεταναστεύοντες ἐγένοντο ἀπλῶς ἀνεκτοὶ παρὰ τῶν ρωσικῶν ἀρχῶν καὶ οὐδεμίαν κυβερνητικὴν ἀρωγὴν ἐλάμβανον. Ἀφ' οὗτου ὁμως τ' ἄγρια στίφη τῶν Κίρκασίων τὸ πρῶτον καὶ τῶν Λαζῶν μεταγενεστέρως κατεπλημύρισαν τὴν χώραν των καὶ ὑφίστανται παρ' αὐτῶν ἀκατονομήτους βιαιοπραγίας, δηώσεις καὶ λεηλασίας, καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὑπερηύξησεν ἡ δυστυχία των, ἡ ρωσικὴ κυβέρνησις διωργάνωσε μεταναστευτικὴν προπαγάνδα, ἥτις ἐκμεταλλευσμένη ἐπιτηδεύει τὰς συμφορὰς των προτρέπει αὐτοῖς νὰ μεταναστεύωσι, δίδουσα ἐκάστη οἰκογενεῖα 30 ρούβλια καὶ ὑποσχομένη ἑκαστὴν τινα γῆς. Ἡ τοποθέτησις τῶν μεταναστευόντων τὰ νῦν γίνεται, οὐχὶ ὅπως τὸ πάλαι κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν των, ἀλλ' ἐπὶ τῶν τελευταίων καθορισθέντων συνόρων μεταξὺ Ρωσσίας καὶ Τουρκίας, ὅποι ὑπάρχουσιν Ἀρμένιοι, ἵνα οἱ ὁμογενεῖς ἀποτελέσωσιν οἰοεὶ μεσότοιχον τῶν Ἀρμενίων τῆς Ρωσσίας καὶ τῶν τῆς Τουρκίας. Πολλοὶ τῶν ἐργατικῶν ἀκολουθοῦσιν ἀπαρallάκτως τὴν παλαιὰν ἔξιν τῶν πατέρων των νὰ μεταβαίνωσιν εἰς Ρωσσίαν τὴν ἀνοίξιν καὶ νὰ ἐπανακάμπωσι τὸν χειμῶνα εἰς τὰς πατρίδας των. Εἰδήμονες ὁμογενεῖς περὶ τῶν ἐργατικῶν τούτων μοὶ εἶπον, ὅτι εἰσὶ φίλεργοι, κάλλιστοι κτίζοι καὶ γεφυροποιοί, ὅτι τὰ ἡμερομίσθια ἐν Ρωσσίᾳ εἰσὶν οὐχὶ ἀνώτερα τῶν ἐν Ἑλλάδι, ὅτι τὰ ἐξοδα τῶν πρώτων ἀναγκῶν σχετικῶς εἰσὶ εὐθυνότερα ἐν τῇ ἡμεδαπῇ ἢ ἐν Ρωσσίᾳ, ὅτι συμφέρει αὐτοῖς πλείστορον νὰ ἐργάζωνται ἐν Ἑλλάδι, διότι ἐν Ρωσσίᾳ ἐξ μόνον μῆνας ἐργάζονται καὶ τοὺς λοιποὺς ἀργοῦσιν ἔνεκα τῶν παγετῶν. Παρεκάλεσα τὸν ἀναπληρωτὴν μου κ. Α. Τριανταφυλλίδην νὰ ἐρωτήσῃ ἀρχιτεχνίτας, οἵτινες στρατολογοῦσιν ἐργάτας καὶ διὰ προκαταβολῶν των μεταφέρουσιν αὐτοὺς εἰς Ρωσσίαν, ἐὰν ἔχωσι τὴν διάθεσιν νὰ μεταβῶσιν εἰς Ἑλλάδα, καὶ ἐπληροφορήθην ὅτι ἐπιθυμοῦσιν, ἀλλ' ἐπειδὴ ἀγνοοῦσι τὸν τόπον, πρόσωπα πρὸς ἃ νὰ καταφύγωσιν ἅμα τῇ ἀφίξει των πρὸς ἀνεύρεσιν ἐργασίας καὶ τοῦ ἀκριβοῦς ναύλου ἔνεκεν τῆς μεγάλης ἀποστάσεως, δὲν τοῖς εἶναι δυνατόν ν' ἀναλάβωσι μίαν τοιαύτην ἐπιχείρησιν. Οὐχ ἥττον δέ, ἐὰν ἄλλος ἀναλάβῃ τὰ ἐξοδα τῆς καθόδου των τοῖς χορηγήσῃ ἐλάχιστα χρηματικὰ ἐφόδια καὶ τοῖς ὑποσχεθῇ ἐργασίαν, πολλοὶ προθύμως θὰ μεταβῶσιν.

Ἡ Ὑμετέρα Ἐξοχότης, ἡ γινώσκουσα κάλλιστα τὰς ἐνεργείας τῶν προκατόχων μου, οἵτινες πάνν φιλοτίμως εἰργάσθησαν περὶ τῶν μεταναστεύσεων εἰς Ἑλλάδα τῶν ὁμοεικῶν οἰκογενειακῶς, ὥς ἐπιτρέψῃ καὶ ἐμοί, ἔχοντα ἀφετηρίαν τὰ ἐν τῇ παρουσίᾳ μου ἐκτεθέντα περὶ τῆς ἀρχῆς, ἥτις ἐγένετο ἀφορμὴ πρῶτῃ νὰ μεταναστεύωσιν οἱ ὁμογενεῖς τῶν μερῶν τούτων εἰς Ρωσσίαν, νὰ ὑποβάλλω τὰς ἀκολουθοῦσας σκέψεις:

Ὅπως διὰ τὰς εἰς Ρωσσίαν μεταναστεύσεις πρόδρομοι ἐγένοντο οἱ ἐργατικοί, καλὸν ἦθελεν εἰσθαι, ἐὰν πρὶν ἢ ληφθῇ γενικὸν μέτρον περὶ τῶν μεταναστευόντων εἰς τὸ ρωσικὸν ἔδαφος δυστυχῶν ὁμογενῶν, ὧν ἡ κατάστασις ἐστὶν οὕτως σπαραξικάρδιος, καταρξώμεθα τοῦ ἔργου ἀπὸ τούτους, οἵτινες ἀναχωρήσαντες ἐντεῦθεν δὲν θὰ φέρωσι μεθ' ἑαυτῶν οἰκογενεάς, αἵτινες παρέχουσι προσκόμματα καὶ μεγάλα ἐξοδα μεταφορᾶς καὶ ἐγκαταστάσεως, ἀλλὰ θὰ ὦσιν ἅπαντες ἄνδρες, ἀπηλλαγμένοι οἰκογενειακῶν βαρῶν.

Τὰ νῦν μάλιστα, ὅτε ἐν Ἑλλάδι γίνονται τόσα μεγάλα ἔργα καὶ οἱ τεχνῖται σπανίζουσιν, ἐὰν χορηγηθῇ αὐτοῖς ὁ ναῦλος τῆς καθόδου καὶ ἐλάχιστον χρηματικὸν ποσὸν καὶ πρὸς τῆς ἀφίξεώς των προβλεφθῇ ἐργασία, ὥστε ἀμέσως νὰ εὕρωσι πόρον ζωῆς, ταῦτα ἔσσονται ἀρκετὰ ἐλατήρια, ἵν' ἀρχίσωσιν οἱ τεχνῖται νὰ μεταβαίνωσιν εἰς Ἑλλάδα, αὐτοὶ δὲ οἱ ἴδιοι, φρονῶ, δι' οὓς θὰ καταβληθῶσι τὸ πρῶτον τὰ ἔξοδα τῆς καθόδου των, ἀφοῦ διαμείνωσιν ἐπὶ τινα χρόνον αὐτόσε καὶ συγχρωτισθῶσι μετὰ τῶν ὁμοεθνῶν των καὶ θερμανθῇ ἡ ἐκ τῆς ἐπαράτου δουλείας καὶ τῶν στερήσεων κατάψυχρος καρδιά των ὑπὸ ἡλίου ἀνατέλλοντος ἐπὶ ὁμογενοῦς ἐλευθέρου ἐδάφους, θὰ ἐπανακάμψωσιν εἰς τὰς ἐστίας των καὶ θὰ προσλάβωσι μεθ' ἑαυτῶν τὰς οἰκογενείας των καὶ δι' ἰδίων των πλέον ἐξόδων θὰ μεταναστεύσωσιν πανοικεῖ εἰς τὴν ἡμεδαπὴν, καὶ οὕτω γενήσεται ἡ ἀρχὴ τῶν μεταναστεύσεων εἰς Ἑλλάδα ἐκ τῶν ἐργατικῶν, ὅπως ἀπαραλλάκτως ἐγένετο διὰ τὰς εἰς Ρωσίαν, καὶ πολὺ εὐκολώτερον, διότι ἐκεῖ ἐργάζονται ἐξ ὁμόνων μῆνας, ἐνῶ παρ' ἡμῖν ἅπαν τὸ ἔτος.

Ἐπικαλούμενος τὰς ὑμετέρας διαταγάς, διατελῶ μεθ' ὅλου τοῦ προσήκοντος σεβασμοῦ.

Εὐπειθέστατος
Νικόλαος Φουντούλης

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄

ΠΙΝΑΚΕΣ

1

ΠΡΩΤΕΣ ΜΕΤΟΙΚΕΣΙΕΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΟΝ ΚΑΥΚΑΣΟ (1829-1830)

[Πηγή: S. Kaukhchishvili, «Istoriya poseleniya grekov v Gruzii», σ. 6-7]

α/α προέλευση	οικογένειες	άτομα	χρονολ. εγκατάστ.	επάγγελμα
1. Gümushane	85	517	Ιούλιος 1829	μεταλλωρύχοι
»		12	7.5.1830	»
»	46	121	7.5.1830	»
»	2	10	Μάιος 1830	»
»	3	6	Ιούνιος 1830	»
2. Erzurum	26	96	Μάιος 1830	τεχνίτες
»	4		Μάιος 1830	κτηνοτρόφοι
»	43	143	Μάιος 1830	τεχνίτες
3. Kyaryak	20	22	22 Μαΐου 1830	γεωργοκτηνοτρόφοι
4. Sanamer	11	89	»	γεωργοί
»	9	63	»	»
5. Akhalykh	3	42	»	»
»	4	20	»	»
6. Dzhinisi	22	153	»	»
7. Khadyk κ.ά.	5	26	»	»

2

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΧΩΡΙΩΝ ΤΗΣ ΤΣΑΛΚΑΣ
ΠΟΥ ΚΑΤΟΙΚΗΘΗΚΑΝ ΑΠΟ ΕΛΛΗΝΕΣ

[Πηγή: Kaukhchishvili, δ.π., σ. 9]

νέο όνομα χωριοῦ	παλιό όνομα χωριοῦ	άριθμός κατοίκων	
		19.12.1830	30.1.1831
1. Beshtasheni	Beshkenashen	200	200
2. Shipiakli (Shipiak)	Edzeni Sopeli	130	132
3. Kyaryak	Nizhni Halsheny	205	249
4. Bashkoi-Kendigi		240	240
5. Khadyk-Sanamer-Akhalyk	Kochti	265	265
6. Barmaksiz		401	401
7. Dzhinisi	Karusheti	194	190
8. Avranli	Tezi	173	180
9. Guniya	Chanchkabezha	159	160

3

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΤΣΑΛΚΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ Α΄ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ
[Πηγή: Angelov, δ.π., passim]

Έτος έγκατ.	Τόπος εγκατάστασης	άριθ. οίκου.	προέλευση	παρατηρήσεις
1813	Tsintskaro	19	περ. Πασέν	μεταξύ Κάρς- 'Ερζερούμ
1814	»	76	»	συγγενείς των 18 προηγούμενων
1822-3	»	100	Gümushane	
1825	Demir Bulakh	15	Erzerum	γνωστό και ως Gre- cheskie Gomareti. 'Αρχ. άποστ. Θεόδ. Ουρούμωφ.
1825-7	Keivan Bulgason	—	Antarli και Okha	περιοχή 'Ερζερούμ
1829-40	Ambarlo	—	Erzerum και Okha	
1830	Beshtashen (Beshkenashen)	85	Gümushane	μεταλλωρύχοι
1830	Bashkoi (Berkhonii Akhalsheni)	34	Bashkoi	περιοχή 'Ερζερούμ
1830	Koteliya (Rekha)	—	Koteliya	περιοχή Artvin
1830	Mamula Sopeli	16		
1830	Evreni ή Avranli (Tezi)	49	—	'Ανάμεσά τους και τρεις άρμενικές οι- κογένειες, που μαζί με 15 έλληνικές με- τακινήθηκαν το 1835 στην 'Αλεξαν- δρούπολη (Lenina- kan, σημ. Gumri)
1830	Barmaksiz (Edzani)	—	Erzerum	—
1830	Dzhinis	—	—	Μαζί με τους 'Ελ- ληνες εγκαταστά- θηκαν και 'Αρμέ- νιοι που άργότερα ίδρυσαν δικό τους, το Burnadhet
1830	Khadyk-Sanamer-Akhalyk (Kokhta ή Kokhti)	—	—	'Ως το 1885 νοίκια- ζαν γή από τη γερ- μανική κοινότητα
1830	Goryak ή Kyaryak (Nizniy Akhalshen)	—	—	'Ελληνες μετανά- στες άρμενόφωνοι
1830	Shepyak ή Shipyak (Edvena Sopeli)	1		Οικογένεια ενός μοναχού

έτος έγκατ.	Τόπος εγκατάστασης	αριθ. προέλευση οίκου.	παρατηρήσεις
1830	Guniya-Kala (Chin Khabezha ή Chanchkabezha)		
1830-40	Kumbet (Kakhadum)		
1830-40	Olyank (Ayazmadar)		

4

ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΜΕΤΟΙΚΕΣΙΩΝ ΣΤΟΝ ΚΑΥΚΑΣΟ
(1878-1882)

[Πηγή: Α.Υ.Ε./Π.Κ./1883: Προξενικά 'Αρχαί, 19 Μαΐου 1883, αριθ. πρωτ. 235]

Προέλευση	αριθ. οίκου.	άτομα	Τρόπος εκπατρισμού
Έρζερομ	300	1.800	Δια ξηράς
Αμάσεια	300	1.800	Δια θαλάσσης από τα λιμάνια 'Αμισού
Κερασούντα	200	1.200	και Κερασούντας
Αργυρούπολη	300	1.800	Δια ξηράς
Νεοκαισάρεια	400	2.400	Δια θαλάσσης από το λιμάνι Κοτυώρων
Σεβάστεια	650	3.900	Δια ξηράς. 'Ορθόδοξοι 'Ασσυροχαλδαίοι
Τραπεζούντα	700	4.200	Δια θαλάσσης. Προέρχονταν από τα περίχωρα. 'Ελάχιστοι από την πόλη της Τραπεζούντας
Σύνολα	2.850	17.100	

5

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΟΥ ΚΑΥΚΑΣΟΥ
ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΟΥ Α' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

[Πηγή: Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919, Β/ΑΑΚ (4)]

Διοικητική περιφέρεια	Έλληνες	έκκλη- σίες	ιερείς	σχολεία	δάσκαλοι	σύνολο πληθ.
Κυβερνείο Κάρς	48.994	67	67	78	123	370.000
Κυβερνείο Τιφλίδας	50.306	26	27	24	29	1.150.000
Κυβερνείο Μ. Θάλασσας	16.682	3	3	7	11	150.000
Κυβερνείο Κουμπάν	28.300	6	6	14	26	2.500.000
Κυβερνείο Κουταΐδας						
Διοίκηση Σοχόμ	20.095	14	14	18	25	1.125.000
Διοίκηση Βατούμ	7.469	2	4	2	10	170.000
Κυβερνείο Σταυρούπολης	2.801	1	2	1	2	1.200.000
Κυβερνείο Βακού	1.500	—	—	—	—	1.000.000

Διοικητική περιφέρεια	Έλληνες έκκλη- ιερείς σχολεία δάσκαλοι σίες					σύνολο πληθ.
Κυβερνείο Έριβάν	2.210	3	3	3	6	1.000.000
Κυβερνείο Έλισαβετούπολης	661	—	—	—	—	1.000.000
Κυβερνείο Τερέκ	950	1	1	1	2	1.150.000
Κυβερνείο Νταγεσταν	155	—	—	—	—	670.000
Σύνολα	180.123	123	127	148	234	11.460.000

6

ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΑΝΤΙΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΚΑΥΚΑΣΟΥ

(Πηγή: Α.Υ.Ε./Π.Κ. 1919/Β/ΑΑΚ (4))

α/α	δνομα	πληθ. ναοί	ιερείς	σχολεία	είδος σχολείου	δάσκαλοι
α) Κυβερνείο Κάρς (πληθ. 370.000)						
1.	Άρτός	858	1	1	1	Έκκλησιαστικό 3
2.	Άρσενέκ	247	1	1	1	» 1
3.	Άρδαχάν	325	1	1	—	—
4.	Άλχη Σοφή	582	1	1	1	» 2
5.	Ατκόζ	631				
6.	Άπουλβάρτ	662	1	1	1	Κυβερνητικό 2
7.	Αζάτ	824	1	1	1	Έκκλησιαστικό 3
8.	Βαργκενίς	525	1	1	1	» 1
9.	Βερισσάν	484	1	1	1	» 1
10.	Βεζίν-κιοϊ	850	1	1	1	» 3
11.	Γιηλιαμπέρτ	970	—	—	1	Κυβερνητικό 3
12.	Γελκετμές	860	1	1	1	» 2
13.	Γενίκιοϊ	830	1	1	1	Έκκλησιαστικό 3
14.	Γιαγμπασάν	578	1	1	1	» 2
15.	Γέιτζε	650	—	—	1	» 1
16.	Γιαλαούζ-τσάμ	550	1	1	1	» 3
17.	Έμιρ-Χάν	570	1	1	1	» 1
18.	Ζέλετζε	852	—	—	1	» 1
19.	Ζεμζελέκ	352	1	1	1	Κυβερνητικό 1
20.	Ίσλαμσόν	660	1	1	1	» 1
21.	Ίβάν-μπολ	792	1	1	1	Έκκλησιαστικό 1
22.	Κάγισμαν	85	—	—	—	—
23.	Κετσεβάν	335	1	1	—	—
24.	Κιόρογλου	500	—	—	1	Έκκλησιαστικό 2
25.	Καραουργάν	650	1	1	1	» 3
26.	Καρακούρτ	630	1	1	1	» 2
27.	Κηζήλ-κλησέ	611	1	1	1	» 1
28.	Κεσέρ	522	1	1	1	» 1

α/α	ὄνομα	πληθ.	ναοὶ	ἱερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι
29.	Κόγκ	535	1	1	1	Κυβερνητικό	1
30.	Καμισλή	650	1	1	1	»	1
31.	Καρακηλισά	986	1	1	1	Ἐκκλησιαστικό	3
32.	Κάρς	1.589	2	2	1	Κυβερνητικό	1
33.	Λάλογλη	757	1	1	1	Ἐκκλησιαστικό	3
34.	Μερτενέκ	305	1	1	1	»	1
35.	Μεζερετ	583	1	1	1	»	1
36.	Μετζιγγέρτ	794	1	1	1	»	2
37.	Μπαρτούς	730	—	—	1	»	1
38.	Μπεμπερέκ	800	1	1	1	Κυβερνητικό	3
39.	Μασουρτζούχ	485	1	1	1	Ἐκκλησιαστικό	1
40.	Μπαγδάτ	326	1	1	1	»	1
41.	Μαγαρατζήκ	1.600	1	1	1	»	3
42.	Μερινέζ	600	—	—	1	»	1
43.	Μετσιτλή	795	1	1	1	Κυβερνητικό	1
44.	Ναρεμάν	679	—	—	1	Ἐκκλησιαστικό	1
45.	Νδεμίρ-καπού	312	1	1	1	»	1
46.	Ντόρτ-κιλίσε	320	1	1	1	»	1
47.	Ὁρτάκιοϊ	588	1	1	1	»	1
48.	Οὔστ-κιλίσε	263	1	1	1	»	1
49.	Ὀλουγλή	708	1	1	1	Κυβερνητικό	2
50.	Ὀλτυ	400	—	—	1	Ἐκκλησιαστικό	1
51.	Ποσέκ	344	—	—	1	»	1
52.	Πελικμπάς	670	1	1	1	»	2
53.	Πεζιργκιάν-κετσιτ	623	—	—	1	»	1
54.	Πατσουρέρ	480	—	—	1	»	1
55.	Σουρπασάν	360	1	1	1	»	1
56.	Σαράφ	511	1	1	1	»	1
57.	Σαλούτ	543	1	1	1	»	2
58.	Σαλιούτ	225	1	1	1	»	1
59.	Σιματέν	478	1	1	1	»	2
60.	Σιντιζκώμ	878	—	—	1	»	3
61.	Σαρικαμίς	73	—	—	—	—	—
62.	Σουπατάν	703	1	1	1	Ἐκκλησιαστικό	1
63.	Σιραχανά	300	1	1	1	»	1
64.	Τσιλαχανά	250	—	—	—	—	—
65.	Τσορμίκ Ἀνω	390	—	—	1	Ἐκκλησιαστικό	1
66.	Τσορμίκ Κάτω	417	—	—	1	»	1
67.	Τιβίκ	698	1	1	1	Κυβερνητικό	2
68.	Τσατάχ	500	1	1	1	Ἐκκλησιαστικό	1
69.	Τσαπίκ Ἀνω	512	1	1	1	»	1
70.	Τσαπίκ Κάτω	515	1	1	1	»	2
71.	Ταχτά-κηράν	543	1	1	1	Κυβερνητικό	1

α/α	ὄνομα	πληθ.	ναοὶ	ιερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δασκαλοὶ
72.	Τσιπλαχλή	355	1	1	1	Ἐκκλησιαστικό	1
73.	Τορεσχιέφ	685	1	1	1	»	2
74.	Τουρκασέν	650	1	1	1	»	3
75.	Τουίγουν	500	1	1	1	»	1
76.	Φαχρέλ	470	1	1	1	»	1
77.	Χιντζιρίκ	285	1	1	1	»	1
78.	Χαζνατάρ	231					
79.	Χάνδερε	600	1	1	1	»	1
80.	Χανάχ	599	1	1	1	Κυβερνητικό	3
81.	Χαραμή βαρτάν	1.197	1	1	1	Ἐκκλησιαστικό	4
82.	Χάσκιοϊ	482	1	1	1	»	1
83.	Χαλήφ-όγλου	207	1	1	1	»	1
84.	Χατζή-βελή	650	1	1	1	»	1
85.	Τεκνελή	280	1	1	1	»	1
Σύνολα		48.994	67	67	78		123

β) Κυβερνείο Τιφλίδας (πληθ. 1.150.000)

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ.	ναοὶ	ιερεῖς	σχολεῖα	μαθητὲς	δασκαλοὶ
1.	Ἅγιος Μιχαήλ	122	1	1	1		1
2.	Ἀχαλτσίκη	350	1	1	1		1
3.	Ἀχαλιέκ (Πόστ)	600	—	—	—		—
4.	Ἀβρανλή	828	1	1	1	65 μαθητὲς	1
5.	Ἀχτελε	2.500					
6.	Ἀδιγιάνσκοε	10					
7.	Ἀλαβέρτσκοε	3.290					
8.	Ἀσκαλίν	2.205					
9.	Βεζίρωφ	58					
10.	Βαρεβάνσκοε	45					
11.	Γιαϊλά ἡ Ἱμερα	704	1	1			
12.	Γεδή-κλησέ	850	1	1	1	55 μαθητὲς	1
13.	Γουνή-καλὲ	600	1	1	1	45 μαθητὲς	1
14.	Γκιουμπέτ	985					
15.	Γομαρέτ καὶ περ.	1.235					
16.	Δελή-Μουράτ	570					
17.	Ἑλένκ ἐπάνω	620	1	1			
18.	Ἑλένκ	400	1	1	1	40 μαθητὲς	1
19.	Ἑλισαβετάς	2					
20.	Ἡρακά μεσαία	260					
21.	Ἡρακά Ἄνω	515					

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοί	ιερεῖς	σχολεῖα	μαθητὲς	δασκαλοὶ
22.	Ἡρακὰ Κάτω	299				
23.	Ἰβανώφσκα	409		1		1
24.	Καρακὸμ	589	1	1	1	40 μαθητὲς
25.	Κερὲκ	750	1	1	1	35 μαθητὲς
26.	Κογὸς	1.017				
27.	Κοτέλια	900				
28.	Κλήνδσκοε	150				
29.	Κων/νόβσκοε	32				
30.	Λειβάδι	900				
31.	Λοκαλά	150				
32.	Μπεστάση	1.585	2	3	2	125 μαθητὲς
33.	Μπάσκιοϊ	1.100	1	1	1	56 μαθητὲς
34.	Μπαϊμποῦρτ	389				
35.	Μιχαήλοβον	147				
36.	Μπορζὸμ	950	1	1	1	
37.	Μπαρμαξίς	1.750	1	1	1	45 μαθητὲς
38.	Μίσματ	100				
39.	Μαγκλῆς	5				
40.	Μτζχὲτ	5				
41.	Νέον	420				
42.	Ὅπρέτι	1.100				
43.	Οὐδήνσκοε	15				
44.	Πορζὸμ καὶ περ.	950				
45.	Ρέχα	528				
46.	Σαναμὲρ	850	1	1	1	55 μαθητὲς
47.	Σάντα	626	1	1	1	40 μαθητὲς
48.	Σιπέκ	594	1	1	1	45 μαθητὲς
49.	Σογουτλοῦ	200				
50.	Σουράμ	40				
51.	Σακριάν	2				
52.	Σαρτατζάλ	15				
53.	Σεργιέβσκοε	15				
54.	Τέκ-κλησια	609	1	1		
55.	Τσινκαρὸ Ἄνω	690	1	1	1	60 μαθητὲς
56.	Τσιχισβάρ	1.080	1	1	1	
57.	Τσινκαρὸ Κάτω	1.500				
58.	Τζινίς	850	1	1	1	48 μαθητὲς
59.	Ταρσὸν	320				
60.	Τσινβάλ	15				
61.	Τσαβκήσκοε	6				
62.	Τσανδάρσκοε	2.120				
63.	Τυφλίς	1.500				
64.	Χαραπά ἢ Γενίκιοϊ	625				
65.	Χάσκιοϊ	390				

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοὶ	ἱερεῖς	σχολεῖα	μαθητὲς	δάσκαλοι
66.	Χωρίον Οἰκονόμου	480				
67.	Χαδῆκ	500				
68.	Χαμαμλῆ	420				
69.	Χητηστὰβ	40				
70.	Τσιατοῦρ	650				
71.	Κουμαρὲτ	2.100	1	1	1	2
72.	Τζάν-μπαχτσὲ	980	1	1	1	1
73.	Τσιατοῦρ	700	1	1	1	1
74.	Χαντὸ	70				
75.	Σανάκ	1.050	1	1	1	3
76.	Γιαγτάν	280				
Σύνολα		50.306	26	27	24	29

γ) Κυβερνεῖο Μαύρης Θάλασσης (πληθ. 125.000)

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοὶ	ἱερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι	
1.	Ἀδλέρσκη	180	1	1	1	ἑξατάξιο	1
2.	Ἀδερπιέβσκοε	750					
3.	Βασιλέβσκοε	600					
4.	Καπαρδήνσκοε	650					
5.	Κράσναγια Πολιάνα	600	1	1	1		1
6.	Νοβορωσσίσκη	1.400			1	ἑξατάξιο	3
7.	Πρασκόβσκοε	750					
8.	Περεγόβσκοε	150					
9.	Πσάτσκοε	200					
10.	Σότζη	150	1	1	1		1
11.	Τουαψὲ καὶ περ.	2.300					
12.	διεσπαρμένοι	4.500					
13.	Γκελεντζίκ	532			1		2
14.	Λαζαρόφσκη	1.050			1	(μεικτὸ)	2
15.	Τζούμπρη	350			1		1
16.	Βισόκο	350					
17.	Βαρτάν	560					
18.	Γερέβιτς	700					
19.	Περβένκα	210					
20.	Ψάθα	700					
Σύνολα		16.682	3	3	7		11

δ) Κυβερνείο Έριβάν (πληθ. 1.000.000)

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοὶ	ἱερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι	
1.	Ἀλεξανδροπόλ	270	1	1	1	Κυβερνητικὸ	2
2.	Ἀλεξανδροπόλ περ.	850					
3.	Ἐριβάν	35					
4.	Ἐτζμιατζίν	20					
5.	Ναχητζεβάν	45					
6.	Νοβοπαγιατζήτ	215					
7.	Ὀρτουπάτ	5					
8.	Σουρμαλίν	5					
9.	Σαρουρα-δαριλέβσκη	5					
10.	Παγιαντοῦρ	480	1	1	1	Ἱερατ. Κυβερν.	3
11.	Παῖτάρ	280	1	1	1	Ἑκκλησιαστικὸ	1
	Σύνολα	2.210	3	3	3		6

ε) Κυβερνείο Ἐλισαβετούπολης (πληθ. 1.000.000)

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθυσμὸς
1.	Ἀρέσκη	24
2.	Δζεπραήλ	10
3.	Δζεβανσήρ	100
4.	Ζαγγεζοῦρ	220
5.	Καζάχσκη	280
6.	Νούχα	12
7.	Σούσα	15
	Σύνολο	661

στ) Κυβερνείο Κουμπάν με τὴν ἐπαρχία Γέϊσκ (πληθ. 2.500.000)

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοὶ	ἱερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι
1.	Αἰκατερινοδάρ	2.500	1	1	πεντατάξιο 145 μαθητὲς	7
2.	Ἀρμαβήρ καὶ περ.	1.030				
3.	Αἰκατερινοδάρ περ.	10.500				
4.	Ἀνάπα	1.540		1	πεντατάξιο	3
5.	Ἀφίπσκαγια	180		1		1
6.	Ἀπίνσκαγια	450		1		1

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοὶ	ἱερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι
7.	Βιτιζῶφ	1.400	1	1		1
8.	Ἰλσκαγια	80		1		1
9.	Κουτακὸ	910	1	1	110 μαθητὲς	3
10.	Κρίμσκαγια	2.100	1	1	100 μαθητὲς	2
11.	Μερτζάν	2.100	1	1	τετρατάξιο	2
12.	Μαϊκῶπ	680		1		1
13.	Μαϊκῶπ περ.	2.800				
14.	Πακάνσκαγια	100		1		1
15.	Σταυροπόλκα	450				
16.	Σεβέρσκαγια	250		1		1
17.	Φαναγόροια	350				
18.	Χασαγοῦντ	700	1	1		1
19.	Χόλμσκαγια	180		1		1
Σύνολα		28.300	6	6	14	26

ζ) Κυβερνεῖο Κουταΐδας μετὰ τὴν ἐπαρχία Σοχοῦμ (πληθ. 1.125.000)

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοὶ	ἱερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι
1.	Ἀνδρέφσκοε	364	1	1		1
2.	Ἀλεξανδρόφσκοε	420	1	1		1
3.	Αἰκατερίνσκοε	301	1	1		1
4.	Ἀζάντα	1.680	1	1		2
5.	Γεωργιέφσκη	329	1	1		1
6.	Δημητρίεφσκη	210				
7.	Δράνδα	270				
8.	Ζογδίτ	50				
9.	Κουταῖς	220		1		1
10.	Κουταΐδος περ.	185				
11.	Κωνσταντινόφσκη	1.050	1	1		1
12.	Κουτόρσκα	1.190	1	1		2
13.	Μιχαηλόφσκη	910	1	1		1
14.	Μαρίνσκη	196	1	1		1
15.	Μανέα	940	1	1		1
16.	Ὁζουργέτι	15				
17.	Ὀλγίνσκη	1.230	1	1		2
18.	Πότι	350		1		1
19.	Παυλόφσκη	371				
20.	Πετρόφσκη	294				
21.	Πολτάφσκα	490	1	1		1
22.	Πήρτσχ	400				

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοὶ	ιερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι
23.	Ρεδούτ-καλὲ	15				
24.	Ράτζα	15				
25.	Σαραπάν-Πελογόρι	500				
26.	Σοχοῦμ	2.100	1	1	1 πεντατάξιο	3
27.	Τσιατούρα	200			1	1
28.	Μποῦρτζ	1.260	1	1	1	3
29.	διεσπαρμένοι	3.000				
30.	Ὅτσεμτσήρ	350				
31.	Γκουνταούτ	490			1	1
32.	Γκάγγρη	700				
Σύνολα		20.095	14	14	18	25

η) Κυβερνεῖο Βατοῦμ (πληθ. 170.000)

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοὶ	ιερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι
1.	Ἄχαλσεν	735	1	1	1	2
2.	Ἄτσκοβα	490				
3.	Ἄρτβήν	25				
4.	Ἄρτβήν περ.	470				
5.	Βατοῦμ	3.500	1	3	1	6
6.	Δάγβα	602				
7.	Κβήρηκε	420				
8.	Κορολιστάβ	105				
9.	Ὅρταπατάμ	140				
10.	Σάρπ	30				
11.	Τάκβα (Τσάκβα)	700				
12.	Τσιροῦκ-Οὐίσε (Τσοροῦκ-Σοῦ)	112				
13.	Χούλα	140				
Σύνολα		7.469	2	4	2	8

θ) Κυβερνείο Τερσκ (Τερέκ) (πληθ. 1.150.000)

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοὶ	ἱερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι
1.	Βλαδικαυκάς	350	1	1		2
2.	Γρόσναγια Κασα- βούρτ	250				
3.	Πιατηγόρσκη	350				
	Σύνολα	950	1	1		2

ι) Κυβερνείο Σταυρούπολης (πληθ. 1.200.000)

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοὶ	ἱερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι
1.	Δουπόβοϊ (Τουπόβα)	856				
2.	Κασαούτι	300				
3.	Νοχούτ (Γκρετσέ- σκοε Σελὸ)	1.575	1	2	1	2
4.	Νοχούτ περ.	70				
	Σύνολα	2.801	1	2	1	2

ια) Κυβερνείο Βακού (Μπακού) (πληθ. 1.000.000)

1. Βακού καὶ περ.	1.500
-------------------	-------

ιβ) Κυβερνείο Δαγκεστάν (Νταγκεστάν) (πληθ. 670.000)

1. Δεμίρ-χάν σουρά	15
2. Πετρόβσκυ	140
Σύνολο	155

7

ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΑΝΤΙΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΚΑΥΚΑΣΟΥ

Συγκριτικός πίνακας

[Πηγή: Α.Υ.Ε./Κ.Υ. 1919/Β/ΑΑΚ (4)]

Διοικητική Περιοχή	Α'	Β'	Παρατηρήσεις
Κυβερνείο Κάρς	48.994	37.200	Α': Καταγράφονται 85 πόλεις καὶ χωριά τοῦ Κυβερνείου καὶ ἡ πρωτεύ-

Διοικητική Περιοχή	A'	B'	Παρατηρήσεις
Κυβερνείο Τιφλίδας	50.306	43.162	ουσα Κάρς με 1.589 Έλληνες. Στόν πίνακα B' 76 χωριά με μικρότερο γενικά αριθμό κατοίκων από το A'. Σε δύο περιπτώσεις δίνεται ο συνολικός αριθμός ομάδας χωριών. Στόν πίνακα A' συμπεριλαμβάνονται 76 πόλεις και χωριά. Στόν B': 61. 'Ο συντάκτης του B' επισημαίνει ότι σύμφωνα με άλλες αξιόπιστες πληροφορίες ο ελληνικός πληθυσμός υπολογίζεται σε 57.500-60.000.
Κυβερνείο Μαύρης Θαλάσσης	16.682	13.030	A': 19 πόλεις και χωριά με τον πληθυσμό τους αναλυτικά: άλλες περιοχές, που δεν κατονομάζονται: 4.500. B': 11 πόλεις και χωριά αναλυτικά: λοιπά μέρη 4.500. Με εξαίρεση το Νοβορωσίσκ, το οποίο ο ελληνικός πληθυσμός κατά τον πίνακα A' ανέρχόταν σε 1.400 άτομα και κατά τον B' σε 2.200. Στους υπόλοιπους 10 οικισμούς που συμπίπτουν δεν υπάρχουν μεγάλες διαφορές.
Κυβερνείο Κουμπάν	28.300	40.000	A': 19 πόλεις και χωριά. B': 'Ο αριθμός μάλλον κατ' εκτίμηση, καθώς υπάρχει μεγάλη διασπορά του εκεί ελληνικού στοιχείου: Πολλοί καπνοκαλλιεργητές έχουν τα σπίτια τους δίπλα στα χωράφια τους ανάμεσα στην 'Ανάπα και το Μαϊκόπ. Πολλοί Έλληνες σιτέμποροι κατοικούν κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής Βλαδικαυκάς-Νοβορωσίσκ.
Κυβερνείο Κουταΐδας	20.095	4.750	A': συμπεριλαμβάνεται και η περιοχή Σοχούμ.
Διοίκηση Σοχούμ			'Αναφέρονται 31 πόλεις και χωριά, ενώ υπολογίζονται σε 3.000 οι σκόρπιοι σε διάφορους άλλους οικισμούς. B': 8 πόλεις και χωριά της διοίκησης Κουταΐδος + 3.000 σε λοιπά μέρη + 12 πόλεις και χωριά διοίκησης Σοχούμ. Σημαντικές διαφορές στον αριθμό των κατοίκων του ίδιου χώρου.

Διοικητική Περιοχή	Α'	Β'	Παρατηρήσεις
Διοίκηση Βατούμ	7.469	12.800	Α': 13 πόλεις και χωριά. Οί Έλληνες κάτοικοι τής πόλης του Βατούμ υπολογίζονται σὲ 3.500. Β': 9 πόλεις και χωριά. Ἐπισημαίνεται ὅτι ἄλλοτε οἱ Ἕλληνες στὴν πόλιν τοῦ Βατούμ ἦταν 3.500, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ νεότερες πηγὲς ἀνέρχονται σὲ 10.000. [Στὴ ρωσικὴ ἀπογραφὴ τοῦ 1917 καταγράφονται 4.008 Ἕλληνες στὸ Βατούμ (11,4% τοῦ συνόλου), ἐνῶ στὰ 1918 4.878 (31,7% τοῦ συνόλου): <i>Statisticheskii Sbornik, 1913-1923</i> , Βατούμ 1924, σ. 3].
Κυβερνεῖο Ἐριβάν	2.210	1.388	Α': 11 οἰκισμοί. Β': 9. Μικρὲς οἱ διαφορὲς στοὺς ἀναγραφόμενους πληθυσμούς τῶν ἰδίων χωριῶν.
Κυβερνεῖο Ἐλισαβετούπολης	661	661	στὸν Β' 671, λόγω ἀθροιστικοῦ λάθους.
Κυβερνεῖο Τερῆκ	950	1.150	
Κυβερνεῖο Σταυρούπολης	2.801	1.550	
Κυβερνεῖο Μπακού	1.500	1.500	
Κυβερνεῖο Νταγκεστάν	155		
Σύνολο	180.123	163.386	

8

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΧΩΡΙΩΝ ΤΟΥ ΚΥΒΕΡΝΕΙΟΥ ΚΑΡΣ
ΠΟΥ ΥΠΕΣΤΗΣΑΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΑΝΤΕΠΙΘΕΣΗ
(τέλη 1914-Ἰαν. 1915)

[Πηγή: Α.Τ.Ε./Κ.Υ. 1919/Β/ΑΑΚ (4)]

α/α Ὄνομα χωριοῦ	ἀριθ. κάτοικοι σπιτιῶν (Πίν. 6)	Πληροφορίες καὶ παρατηρήσεις
1. Παρτοὺς ἢ Μπαρτοὺς	150	730 Οἱ κάτοικοι ἔφυγαν· καταστράφηκαν οἰκονομικά· ἡ ἐκκλησία λεηλατήθηκε.
2. Νορμάν ἢ Ναρεμάν	120	679 Τὸ ἴδιο μὲ τὸ προηγούμενο Ἀπὸ τὰ λίγα ἑλληνικὰ χωριά μὲ Ἕλληνες κατοίκους, κρυπτοχριστιανούς (50 σπίτια) πρὶν ἀπὸ τὴν προσάρτηση τοῦ Κάρς στὴ Ρωσία (Τριανταφυλλίδη, <i>Ποντικά</i> , σ. 127).

α/α	Όνομα χωριού	ἀριθ. σπιτιῶν	κάτοικοι (Πίν. 6)	Πληροφορίες καὶ παρατηρήσεις
3.	Παντζερὸτ ἢ Πατσουρὲτ	60	480	Σκοτώθηκαν 5· πρόβαλαν ἔνοπλη ἀντίσταση.
4.	Ποσίκ	50	344	Ἄγνωστος ἀριθμὸς τῶν νεκρῶν.
5.	Ἑρσενὲκ ἢ Ἀρσενὲκ ἢ Ἀρσενάκ	80	247	Σκοτώθηκε ὁ ἱερέας.
6.	Μερενὲς ἢ Μερενῆζ ἢ Μερινῆζ	50	600	Οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν ἀριθ. 1-6 κατέφυγαν στὸ Κάρς.
7.	Ἄνω Τσερμίκ ἢ Τσορμίκ	50	390	Ἐφυγαν γυμνοί· ἡ ἐκκλησία λεηλατήθηκε.
8.	Κάτω Τσερμίκ ἢ Τσορμίκ	40	417	Τὸ ἴδιο μὲ τὸ προηγούμενο.
9.	Καράοργαν ἢ Καραουργάν	70	650	Διέσωσαν ἐλάχιστα.
10.	Σουρπασάν	50	360	Τὸ ἴδιο μὲ τὸ προηγούμενο.
11.	Γενί-Κιοϊ	80	830	Τὸ ἴδιο μὲ τὸ προηγούμενο.
12.	Κιόρογλου	50	500	Τὸ ἴδιο μὲ τὸ προηγούμενο.
13.	Χανδερὲ ἢ Χάνδερε	55	600	Τὸ ἴδιο μὲ τὸ προηγούμενο. Οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν ἀριθ. 7-13 κατέφυγαν στὴν Ἀλεξανδρούπολη (σημ. Λενινακάν) Ροστώφ, Σταυρούπολη κ.ά.
14.	Χάσκιοϊ	60	482	Οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν ἀριθ. 14-21 ἔφυγαν 5 ὥρες πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῶν Τούρκων. Τὰ σπίτια τοὺς λεηλατήθηκαν ἀπὸ τοὺς γείτονες.
15.	Σιντισγόν ἢ Σιντιζκὼμ	90	878	
16.	Πεπερὲκ ἢ Μπεμπερὲκ	180	800	
17.	Βαγδάτ ἢ Μπαγδάτ	50	326	
18.	Τορεσχόβ ἢ Τοροσκόβ	70	685	
19.	Φαχρεβ ἢ Φαχρελ	45	470	
20.	Χανάχ	50	599	
21.	Κιουλιαπέρτ ἢ Γουλιαμπέρτ ἢ Γκιουλεμπέρτ	220	970	
22.	Τουρκασόν ἢ Τουρκασέν	130	650	Ἀπὸ τὰ χωριά τῶν ἀριθ. 22-34 κατέφυγαν στὶς γειτονικὲς πόλεις μὲ λίγα πράγματα. Ἡ ἐκκλησία τοὺς λεηλατήθηκε.
23.	Κόγκ	80	535	
24.	Σεμσελέκ ἢ Ζεμζελέκ	70	352	
25.	Κεσέρ	60	522	
26.	Μουζερὲτ ἢ Μεζερὲτ	70	583	
27.	Μερτινίκ	65	305	
28.	Βαρκενὲς ἢ Βαργκενὲς	85	525	
29.	Ταχταουράν ἢ Ταχτακηράν	110	543	
30.	Δεμίρ-Καπού ἢ Ντεμίρ-Καπού	90	312	

α/α	Όνομα χωριού	ἀριθ. σπιτιῶν	κάτοικοι (Πίν. 6)	Πληροφορίες καὶ παρατηρήσεις
31.	Οὔτς-Κιλισέ	70	263	
32.	Σαλοῦτ	115	543	
33.	Σαράφ	45	511	
34.	Διόρτ-Κιλισέ ἢ Ντόρτ Κιλισέ	75	320	
35.	Βερισάν	100	484	Οἱ κάτοικοι ἔμειναν. Τὸ χωριὸ λεηλατήθηκε ἀπὸ τὸν τουρκικὸ στρατό. Σκοτώθηκαν 2 δάσκαλοι καὶ 11 χωρικοί.
36.	Λάλογλη	120	757	Ἐμείναν. Σκοτώθηκαν 10 Ἑλληνες ἀπὸ τοὺς γείτονες Τούρκους καὶ τὸν τουρκικὸ στρατό. Βιάσθηκαν κορίτσια.
37.	Σαλοῦτ	50	225	Βιάσθηκαν γυναῖκες καὶ κορίτσια ἀπὸ τοὺς γείτονες Τούρκους καὶ τὸν τουρκικὸ στρατό.
38.	Τσιπλαχλή ἢ Τζηπλαχλή	80	355	Τὰ ἴδια μὲ τὸ προηγούμενο.
39.	Πεληπηήσκιοϊ	90	670	Σκοτώθηκαν 2 γυναῖκες. Πιάστηκαν 200 χωρικοί· ἀγνοεῖται ἡ τύχη τους.
40.	Δεμιρχάν	70	—	Σκοτώθηκαν 4 χωρικοί. Βιάσθηκαν γυναῖκες.
41.	Γέιτσε ἢ Γέιτζε	70	650	Οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν ἀριθ. 41-51 τὰ ἐγκατέλειψαν. Τὰ σπίτια τους λεηλατήθηκαν. Οἱ ἐκκλησίες τους ἐρημώθηκαν. Ὁ πληθυσμὸς τῶν χωριῶν ἀριθ. 1-8, 41, 43 καὶ 50 ἀνερχόταν συνολικὰ (1918) σὲ 3.395 ἄτομα.
42.	Καμισλῇ	70	650	
43.	Πεζιρκέν κετσίτ ἢ Πεζιργκιάν κετσίτ	90	623	
44.	Διβικ ἢ Τιβικ	110	698	
45.	Τσαδάχ ἢ Τσατάχ	70	500	
46.	Γιαγπασάν ἢ Γιαγμπασάν	60	578	
47.	Ἀλῇ Σοφῇ	85	582	
48.	Ἀμιρχάν ἢ Ἐμίρ-χάν	60	570	
49.	Γέιτσα	75		Δὲν δηλώνεται ἂν εἶναι διαφορετικὸ μὲ τὸ χωριὸ ἀριθ. 41.
50.	Ζέλετσε ἢ Ζέλετζε	80		
51.	Γιαλαοῦζ τζαμί	75	550	
Σύνολα		4.090	26.755	